

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XIV

Sa. 55

Temmuz 1950

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

	Sayfa
AKDAĞ, Doç. Dr. MUSTAFA: Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin İktisadi vaziyeti	319
————— Fransızca özeti	412
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. H.: Viyana Büyük Elçisi Sâdullah Paşa'nın intiharına dair	419

Raporlar :

KOŞAY, HÂMÎT VE AKOK, MAHMUT: Amasya Mahmatlar köyü definesi	481
ŞENYÜREK, M. S. ; ŞENYÜREK E. ; GÜLTEKİN, H. ; DÖNMEZ, A. : Larisa civarında Höyücek'de yapılan sondaj	487
————— The test Excavation at Höyücek, in the vicinity of Larisa .	496
Düzeltilme	505

L E V H A L A R

- XXXI — XXXIV — İ. H. Uzunçarşılı.
XXXV — XLII — H. Koşay, M. Akok.
XLIII — L — M. S. Şenyürek.

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1950

İkinci baskı : 1995

BELLETEN

Cilt : XIV

Temmuz 1950

Sayı : 55

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ*

Doçent Dr. MUSTAFA AKDAĞ

II.

C. İktisadî darlığın cemiyet bünyesindeki tesirleri¹

1 — Tarihi Türk cemiyetinin ictimâî kuruluşu

Buraya kadar olan izahlarımızla Osmanlı rejiminin siyasî yükseliş devri olan ilk üç asrında, Türkiyenin nasıl bir iktisadî hayat sürmüş olduğunu esas hatları ile göstermiş bulunmaktayız. Bu bahiste ise, doğrudan doğruya cemiyetin bünyesini tetkik etmek suretiyle, iktisadî darlığın ictimâî neticelerini ölçmek istiyoruz. Böylece, bugünkü Türkiye'nin tarihi teşekkülü hakkında daha belirli bir bilgi ortaya çıkaracağımızı ümit etmekteyiz².

İctimâiyâtçı, millileşmek zaruretini duyduğu gün, kendi bağlı bulunduğu cemiyetin tarihi hususiyetleri arasında dolaşmaya mecburdur. Bizde bunu, ilk defa, Ziya Gökalp tecrübeye başlamıştı. Bugün de, Türk içtimâiyâtçıları arasında bu türlü çalışma gayret-

* Bu makaleler serisinde ileri sürülen umumî hükümler ve varılan neticelerin istinad ettiği bütün tarihi deliller, yakında aynı ad altında çıkacak olan eserimizde geniş surette gösterilmiş bulunmaktadır.

¹ Makalemizin A ve B umumî başlıklarını taşıyan birinci kısmı hakkında bk. Belleten, Sayı 51, s. 497-569.

² Bunu, tetkiklerimizi ilerde XVIII. ve XIX. asırlara kadar indireceğimize göre söylüyoruz.

leri devam ediyor⁸. Fakat, tarihçi onlara teferruatlı ve modern metodlarla yazılmış eserler vermedikçe, ictimâiyâtçıların bu yolda büyük bir başarı göstereceklerine biz kaanî değiliz. Onun için, cemiyetin tarihî teşekkülünü ve bünyesini esas hatları ile çizmek bize düşmektedir.

Cemiyetlerin tabii birer uzviyet oldukları, ve bu uzviyetlerin bir takım ictimâî sınıflardan teşekkül ettikleri, bugün, gerek sosyologlar ve gerekse tarihçiler tarafından kabul olunmuş bulunmasına göre, Türkiye cemiyetinin bu bakımdan tahlili icâbetmektedir. Şimdi, burada, bunun üzerinde durmak istiyoruz.

Ana mevzumuz Türkiye'nin iktisadî durumu olduğu için, cemiyeti unsurlara ayırmakta, daha çok, bu yönü gözde tutmamız icâbetmektedir.

Mâlûm olduğu üzere, cemiyet iki mühim unsurdan mürekkeptir: 1 — İctimâî sınıflar; 2 — İctimâî müesseseler.

İctimâî sınıflar, cemiyetin bütün ferdlerinin gruplar halinde kademelenmeleri, ve bu suretle, bir takım ictimâî fonksiyonlar ifası için, ayrı teşekküller haline gelmeleriyle vücûd bulur. İkinci unsur diye kabûl ettiğimiz ictimâî müesseseler ise, bu ictimâî sınıflar ve bu sınıfları teşkil eden fertler arasındaki nizam ve âhengi meydana getiren, aynı zamanda onu yaşatan birer ocak olarak kabûl olunmak icâbeder. Bu hale göre, cemiyeti idare eden kanunlar ictimâî müesseselerin işleyişlerinin formüller halinde ifadesinden başka bir şey olamazlar. Hukuk ilminin de galiba vazifesi ictimâî müesseselerin, tabiiikleri içinde, tâbi oldukları hukuk nizamını bulup bize öğretmekten ibarettir. Onun için, ictimâî müesseselerin tabii surette var kıldıkları hukuku tersim etmiyen hukuk ilmi hedefinde muvaffak olmuş sayılamıyacağı gibi, yarattığı kanunlar da sun'flikten kurtulamazlar ve mevcudiyetleri tatbiki olmaktan ziyade nazari kalır.

Buraya kadar söylediklerimizi daha vâzih olarak, şöyle tesbit edeceğiz: Tabii bir varlık olan cemiyet bütün kendi ferdlerini bir takım ictimâî sınıflar halinde kademelendirmek suretiyle, mevcudiyetinin devamı ve daimî surette tekâmülünün temini için yapılması zarurî olan bütün vazifeleri bunlar arasında taksim etmiştir. İctimâî

⁸ İstanbul Üniversitesi tarafından çıkarılan Sosyoloji Dergisinde bu türlü çalışmalara misâl teşkil edecek bir çok etüdler vardır. Meselâ bk. Sayı 1 ve 2.

müesseseler, sınıfları birbirine bağlayan bir nevi harç durumunda olduklarından maada, aralarında zarurî olan ahengi de yaratırlar. Bizce, kanunlar ictimâî müesseselerin yarattığı bu ahengin formül halinde ifadelerinden başka bir şey değildirler. Hukuk ilminin gayesi, zaten tabii olarak mevcut olan ictimâî münasebetler ahengini yani tabii hukuk nizamını, bulmak ve kanunlar şeklinde ifade etmekten ibaret olarak anlaşılmalıdır.

Türkiye cemiyeti, tarihî ömrü içinde, bu tabii gelişmeye ne dereceye kadar kavuşabilmiştir, bunu tam olarak kıymetlendirebilmek için, bu cemiyetin ictimaf sınıflar bakımından bünyesini gözden geçireceğiz.

Yerinde de işaret ettiğimiz gibi, *Selçukî rejimi* zamanına ait ictimâî hayatımız hakkında henüz fazla bilgiye malik değiliz. Ancak, mevcut emmârelere nazaran, bu sırada cemiyetin bünyesini üç esaslı sınıfın teşkil etmiş bulunduğunu kabul etmek mümkündür: 1 — Kuvvetini ticarî ve sınaî faaliyetten, daha doğrusu şehir iktisadiyatından alan *esnaf* zümresi; 2 — Ziraata dayanan köylüler; 3 — Siyasî faaliyetleri ellerinde tutan aristokratlar.

Bu sıralamayı, ictimâî sınıfların cemiyetteki rollerinin şumûl derecesine göre tertip etmiş bulunuyoruz. Burada, *esnaf* zümrelerinin başta gelişi, buna mukabil, siyasîlerin sonda yer alması, *Selçukî rejiminin* bir zaafı sayılmakla beraber⁴, o zaman, Anadolu, Türkiyenin yeni vatanı olmuş bulunmasına göre, cemiyetin burada ebedileşecek bir hayat varlığı kazanması bakımından, bu vâkıa, Türkiyenin kuruluşunda, esas kuvvetini ve muvaffakiyetinin de sebebini teşkil eder. Bir taraftan cemiyetin ictimâî itibarı bu sınıfa doğru yönelmiş bulunması, ve diğer taraftan, bütün ticaret ve sanayi faaliyetini bu sınıf mensuplarının ellerinde tutmuş bulunmaları, büyük ziraatçı ve köylü kitleyi *esnaf* zümreleri etrafında halkalanmaya sevk etmiş bulunuyordu. Öyle sanıyoruz ki, XII. veya XIII. asır Anadolu Türkü daha yüksek bir iktisadî refaha ve daha ileri seviyede bir ictimâî itibara sahip olmak istediği anda, *Selçukî Sultanları*'nın veya onların adamlarının "Kapu"larına (dairelerine) değil, şehirlerdeki *esnaf şeyhleri*'nin ve "üstad"ın

⁴ Aynı siyasî zaaf, Garp cemiyetlerinde feodalite şeklinde kendini gösteriyor.

ların yanlarına çırak olmaya koşuyordu. Selçukî siyasî teşkilâtiyle, bu bahsettiğimiz devrin sanayici ve tüccar şehir halkı arasında, bir cemiyetin siyasî tekâmülü için şart olan birbirini tamamlama şeklinde bir bağlantının vücûda gelemediği muhakkak gibidir. Çünkü, Anadolu etrafında mevcut o zamanki siyasî şartlar hükûmet teşkilâtının merkezîyetçi ve harpçi bir rejim olmasını lüzûmlu kıldığı halde, esnaf zümrelerinin ve şehir halkının aksini, iktisadî faaliyeti esas alan bir hükûmet şeklinin inkişafını talebediyordu. *Selçukî sultanları*, kervansaraylar, yollar, köprüler yapmalarına⁵ ve hariçle ticarete büyük önem vermelerine rağmen, bütün Anadolu şehirlerini, kuvvetli bir birlik halinde, kendilerine sımsıkı bağlamış oldukları hakkında deliller yoktur. Yâni, ne Anadolu esnafı *Selçukî hükûmetini*, bir "Tüccarlar ve esnaflar hükûmeti", halinde, kendi gayelerine göre değişmeye sevk edebilmişler, ne de *Selçukî sultanları* bütün Anadolu şehirleri halkını fetihlerinde kendilerine destek olacak birleşik bir iktisadî unsur halinde devlete bağlayabilmişlerdir. İslâmî prensiplerin, bilhassa medrese kültürünün, tarikat faaliyetlerinin zarurî kıldıkları ictimâf birlik âmilleri olmasaydı, belki de, Anadolu muhtelif iktisadî merkezlere bölünmüş "*Site devletleri*", halinde bir Orta zaman hayatı sürerdi. Kısacası, Selçukîlerin şehirler üzerindeki siyasî hakimiyetlerinin çok zayıf olduğu, bahsettiğimiz kuvvetli esnaf ve tüccar zümrelerini bir "*Selçukî burjuvazisi*", halinde kendilerine bağlayamadıkları muhakkak gibidir.

Selçukî devrinin köylü ve ziraatçı halkı, belki de, hükûmete ancak vergi veriyordu. İktisadî bakımdan tamamiyle civarlardaki şehirlere, ve dolayısıyla, esnafa bağlı bulunuyordu. Köy insanı, ister medreseye veya esnaf çıraklığına girmek için, ister mahsulünü satmak gayesi ile, şehre indiği zaman, her iki halde de, esnaf ve tüccarların teşkil ettikleri iktisadî zümreye muhtaçtı. Ayrıca, merkezleri şehirlerde olan *Ahîlik* ve diğer tarikatların da, köylere

⁵ Sultanların veya diğer ileri gelen şahsiyetlerin bu gibi tesisler vücûda getirme yolundaki faaliyetlerinde, devlet iktisadiyatını koruma gibi daha ideal bir gayeden ziyade, hayır işleme veya hazineye, şahsa, vakıflara vesair, «baç», «resim», «icar» yolu ile gelir kaynağı sağlama düşüncesinin ziyade tesir ettiğini kabul etmek lâzımdır. Bilhassa Osmanlılar devrinde, şehirlerde pek önem kazanan hanların inşasında tamamiyle «icar» alma zihniyetinin hakim olduğunu kat'iyetle biliyoruz.

kadar yayılarak, buralarda ocaklar açmış bulunmaları, ziraatçı halkı, mânen de, şehirlerin halkına bağlamakta idiler.

Üçüncü sınıf olarak aldığımız Selçukî memurlarına gelince, bunların yüksek zümrelerini umumiyetle aşiret beyi sıfatını da hâiz olan aristokratların teşkil etmiş bulduklarını sanıyoruz. Bilhassa *uç beyleri*, büyük bir ihtimale, hep *boy beyleri* idiler⁶. Tabii olarak, *Türkmen boyları* yayılarda ve, otlu-sulu şehir dışı topraklarda yarı göçebe hayatı sürmekte oldukları için, Selçukî ümerâsı da kuvvetlerini daha çok bunlardan almakta idiler. Sultanlar tarafından tayin olunan kadıların ve beylerin, içinde oturdukları ve hükümdar namına hükümetini ellerinde tuttukları şehirlerde, başta gelen şahsiyetler oldukları düşünülemez. İktisadî bir muhtariyete ve, bu suretle, bu faaliyetlerinden aldıkları kuvvetle, yarı site durumuna sahip bulunan kasabalarda, *esnaf şeyhleri*'nin ve *Ahî reisleri*'nin birinci derecede nüfuzlu şahsiyetler sayıldıkları, buna mukabil, resmî kimselerin (kadı ve bey) ancak birer hükümet mümessili sıfatından ileri geçemedikleri anlaşılmaktadır. Yalnız, şurasını ehemmiyetle kaydetmek icabeder ki, resmî şahsiyetler dahi (Selçukî hanedanı mensupları bile) kuvvetli şehir iktisadiyatının ticarî faaliyetlerinden birer sermayedar olarak faydalanmaktan geri kalmamışlardır. Yaptıkları han, hamam, dükkân, kervansaray vesair gelir kaynakları bu suretle meydana getirilmiştir. Hattâ, tarikatlara da kaydolunarak *Ahî reisi*'nin ve esnaf şeyhinin itibarını kazanmağa çalıştıkları bile düşünülebilir.

Bu sıralarda Anadolu'nun ictimâf ve harsî birliğinde büyük rolleri olan medrese ve tekke mensuplarını, yani ulemâ zümresini cemiyetin esas kuruluşunu ilgilendiren bir sınıf olarak alamıyoruz ve bunların, doğrudan doğruya, esnaf ve tüccarlara dayandıklarını kabul ediyoruz. Selçukî askerleri de ümerânın ve sultanların adamları mahiyetinde idiler.

Şu halde, kısacası, *Selçukî* rejimi zamanındaki Anadolu cemiyeti başlıca üç sınıftan teşekkül ediyordu, ve şehir iktisadiyatını ellerinde tutan esnaf ve tüccarlardan ibaret sanayici ve ticaretçi sınıf başta gelmekte idi; köylüler de bunlara tâbi bulu-

⁶ Bu geleneğin ilk Osmanlı fetihleri sırasında da kuvvetle yaşamakta bulunduğu dair vekayinâmelerde pek çok misaller vardır: Meselâ bk. Neşri tarihi, C. I, S. 85 - 171.

nuyorlardı. Selçukî bürokrasisi üçüncü sınıf halinde idi, ve hükümet kuvvetli şehirler halkını, kendi siyasî gayelerine göre, "burjuvazi"ye benzer bir bütün halinde teşkilâtlandırmış değildi.

Selçukî rejiminin yerine geçen Beylikler devrine gelince, kuvvetli *Selçukî sultanlarının* tam merkeziyetçi bir idare altına alamadıkları bu devir şehirleri halkını bu feodal temayüllü beylerin de, siyasî bir kuvvet halinde, yeni bir merkeziyetçi rejimin esas unsuru vaziyetine getirebilmeleri ne dereceye kadar mümkün olabilirdi? Bu suale doğru cevap verebilmek için devrin ictimâî ruh hâletini bilmek icabeder.

Selçukî siyasî hayatının şehirler dışında tekâmül etmesi ve Anadolu şehirlerinin de iktisadî gelişmelerini siyasî müesseselerden yardım görmeden tahakkuk ettirmeleri, siyasî teşkilâtın şehir sosyetelerini kendisine destek yapmasına mâni olduğu gibi, devlete karşı şehirler halkının yüklenecekleri mükellefiyetlerin ölçüsünü de azalttı. Bu suretle, şehirler ahâlisi devlet mükellefiyetlerine karşı bir nevi imtiyazlı durum kazandılar. Bu hal Anadolunun Türkler tarafından fethi sistemi ile alâkalıdır. Bildiğimize göre, Oğuz kitleleri başlarındaki serdarları ile buraları istilâ ettikleri zaman, şehirlerin yalnız kalelerini sembolik olarak zapt ediyorlar, esas kuvvetlerini teşkil eden Türkmenlerin hayat tarzları icabı, tesirleri daha çok yaylalarda ve köylerde görülüyordu. Şehirleri asıl zaptedenler, ne askerî kuvvetler ve ne de siyasî teşkilât değildi. Eski normal nüfuslarından çok kaybetmiş ve oldukça harap bir halde kalmış bulunan Anadolu şehirlerini, fetihler esnasında, en çok serbest insanlar, daha doğrusu, Şarkın, Anadolunun benzeri yerleşik hayatından herhangi bir suretle kopup gelen ve göçebe "Selçukî ordu hayatı," ile ilgisi olmayan kimseler dolduruyorlardı. Hele medreseler ve tekkeler bütün eski kasaba ve şehirleri sür'atle birer Türk hars merkezi haline getirmekte idiler. Ayrıca, öyle sanıyoruz ki, ilk zamanlarda, devlet de, şehirlere yerleşen Türk halkın kuvvetlenmesini ve Hıristiyan halka karşı üstünlük sağlamasını temin için, buralara gelen insanların hükûmete karşı olan birçok mükellefiyetlerini affetmiş, veyahut bunları bazı vergilerden hariç tutmuş idi. Şehirlere ve kasabalara pek karakteristik birer Türk çehresi vermelerinde geçen zaman şaşılacak derecede kısa olan Orta Çağ Anadolu Türk şehir topluluklarının sonradan Osmanlılar zamanında da

devam eden, gayet az vergiye tâbi olmak gibi, imtiyazlı durumları ve *Selçukîler* devrindeki şehir muhtariyetleri, herhalde, bu şekilde teşekkül etmiş olmak lâzım gelir. Halbuki, hem *Selçukîler*'de, ve hem de sonradan Osmanlılarda, siyasî müesseselerin ve dolayısıyla devletin halk tabakaları üzerindeki nüfuzlarının, bunlardan memurlar ve beyler (*ümerâ*) hesabına aldıkları vergilerle alâkalı olduklarını biliyoruz. O halde, şehirler halkının devlete ve onun memurlarına gayet cüz'î vergi vermesi ve hele ulemâ, şeyh, seyid, mütekaid memurlar ve bunların çocuklarının, yani şehirlerin ileri gelenlerinden mühim bir kısmının her türlü vergiden tamamıyla muaf olmaları Selçukî devlet nüfuzunun şehirler üzerinde zayıf kalmış olmasına tesir eden sebeplerden birisi olacağı tabiidir. Buradan anlaşılıyor ki, şehir toplulukları bu şekildeki imtiyazlarını ve hele, iktisadî kudrete dayanan muhtariyetlerini muhafaza ettikçe, bunları mutlak merkezîyetçi bir idarenin mükellefiyetleri altına sokmaya hemen hemen imkân yoktu. Bundan kolayca tahmin olunabilir ki, XIII. asrın sonlarında İran Moğollarının Selçukî sultanlığına son vermeleri Anadolu Türk cemiyetine fazla bir tesir icra etmiş değildi; siyasî teşkilât ile girdi-çıkıtısı çok az olan esas ictimâf bünye sarsıntılar hissetmeden devam ediyordu. Tamamiyle hükûmetsizliğin bir eseri olan Anadolu beylikleri, yeni bir rejim olmaktan ziyade, sultanın varlığını veya yokluğunu pek de hissetmiyen şehir topluluklarının siyasî hayata karşı olan bu alâkasızlıklarından faydalanan *Selçukî ümerâsı* tarafından, ya fetih sahalarında veya önemli iktisadî merkezlerde, ümerâlık vazifesine devam gibi bir görünüş altında kurulmuş idiler. Bunun içindir ki, gerek hars ve gerek iktisadî kudret ve kalabalık nüfusa malik olma bakımlarından, Anadolu'nun en mühim sâhalarına merkez vazifesini gören bütün büyük şehirlerin hiç birinde, yeni bir siyasî nizam için, herhangi bir hamle görülmemiş ve Anadolu beylikleri adını verdiğimiz siyasî zaaf devri, tamamıyla başka iktisadî ve ictimâf hâdiseler neticesinde, hattâ bir dereceye kadar, bu söylediğimiz kuvvetli Anadolu merkezleri dışında hazırlanan yeni hâdiseler sayesinde sona ermiştir ki, bu da *Osmanlı rejimi*'nin doğmasından ibarettir.

Sık köylerin ve geniş iktisadî hinterlandların merkezlerinde kurulan önemli büyük şehirlere ve kasabalara sahip, ve oldukça ileri bir hültürü de bulunan *Orta zaman Anadolu Türk cemiyeti* için biraz garip gibi görünen bu hadiseyi yukarıda tamamiyle izah etmiştik. "*Marmara İktisadî Ünitesi*," adını verdiğimiz, Bilecik - Bursa hattının şarkındaki yayla Türkleri ile, garbındaki Bizans şehirlerinin sanayici Rum halkı arasında meydana gelen bu birliğin imâlcı unsuru Bizansın siyasi hakimiyeti altında olmasına mukabil, müstahsil ve müşteri unsurunun Selçukilere tâbi olması, tabii olarak, adı geçen iktisadî ünitenin sür'atla inkişafına mani oluyordu. *Selçukî rejimi*'nin erimesinden sonra, Eskişehir çevresinden Marmara kıyılarına doğru hareket eden *Osmanlı beyleri*, Marmara iktisadî ünitesinin ihtiyacı olan siyasi birliği sağlamış olacakları için, Marmara sahili Rum halkı Türkleri memnuniyetle kabûl ettiler. Türkiyenin siyasi hakimiyeti, kendi geniş Anadolusu içerisindeki kudretsizliğini gidermeden evvel, böylece buralarda büyük bir zafer elde etmiş bulunuyordu. Bunun siyasi ve iktisadî sebeplerini ve baş döndürücü sur'attaki inkişafını tekrara lüzûm görmüyoruz. Şimdi, burada tahlil edeceğimiz mesele, Anadoluyu bile tam kaplamayan derli-toplu Türk cemiyetinin, kendi sahasının misillerce genişliğindeki topraklar üzerinde Osmanlı İmparatorluğunu kurması esnasında geçirdiği bünye değişikliğidir; yâni, (tarihi devirlerin klâsik taksimine göre söylüyoruz) *Yeni zamanlar*'ın doğuşu ile başlayan *Osmanlı rejimi* zamanında Türk cemiyetinde ictimâî sınıfların ve müesseselerin nasıl bir tekâmüle uğramış olduklarını göreceğiz.

Selçukî rejiminin son zamanlarında ve *Beylikler devrinde* Anadolunun büyük bir iktisadî buhran devrine girmiş bulunduğunu, bilhassa ziraatçı halkın pek büyük bir para darlığı içine düştüğünü söylemiştik. Cemiyetin bütün iktisadî hayatı altüst olmakta bulunduğu için, Osmanlılar Marmara kıyılarına doğru fetih hareketine geçtikleri zaman, Anadolunun her tarafından türlü mesleklere ve ictimâî tabakalara mensûp insanlar, yeni ve kârlı bir iş sahası bulmuş olarak, Osmanlıların hizmetine koşmuşlardı. Bilhassa köylerden türeyen "*garip yiğitler*," Osmanlı ordusuna dolmakta idiler. Arkası arkasına zaptolunan geniş topraklar ve yüzlerce kaleler, *timarlı sipahi* ve bunlara ait "*cebeli asker*,"

kale muhafızı, azap, fâris ve sair, onbinlerce insana ihtiyaç gösteren geniş kadrolar açmakta oldukları için, fetihler gittikçe hızlanan bir tempo ile devam ettikçe, köylü halk tabakalarından askerî teşkilâta ve dolayısıyla siyasî müesseselere akın devam ediyordu. Fetih hareketinde meydana gelebilecek herhangi anı bir duraklama ziraî iktisâdiyât sahasından siyasî müesseseler sahasına olan insan cereyanında bir tıkanıklık meydana getireceği için, tehlikeli bir ictimâf buhrana sebep olacağı pek tabii idi ki, bu gibi hallerin zaman zaman meydana geldiğini sırasında göreceğiz.

Selçukîler devrinde “*esnaf*”, (tüccar ve sanayici) şehir topluluklarının tesirinde olan medreseler, Osmanlılar devrinde, yeni rejimin doğurmakta olduğu kalabalık bürokrasi (kadı, müderris, müftü, naip, kâtip, nâzır, defterdar, mal müfettişi v. s.)’yi yetiştiren resmî birer devlet müessesesi hâline inkılâp etmekte idiler. Hattâ, tarikatlar dahi Osmanlı siyasî inkişafını destekler mahiyette bir yol tutmaya mecbur kalıyorlardı. Vaktiyle istikballerini ve refahlarını esnaf loncalarının faaliyetleri içinde arıyan, daha doğrusu şehir iktisadiyatı içinde şöhret kazanan tanınmış bir takım kimseler bile, yavaş yavaş devlete yönelmekte ve Osmanlı siyasî nüfuzunun tekâmülünde rol alan rical arasına dahil olmakta idiler. Bilhassa köyler gittikçe hükûmetin merkeziyetçi nüfuzu altına düşüyorlardı. Şehirlerde devletten “*ulûfe*”, “*dirlik*”, veya “*vazife*”,⁷ alan kuvvetli bir yeni tip sınıf doğmuştu. Hattâ *esnaf şeyhleri*, *tarikat reisleri*, *şehir kethüdaları* vesair, eski devirde tamamıyla halk tarafından kendi aralarından seçilen mahallî hizmet mümessilleri bu gibi vazifelerinde kalabilmeleri için, pâdişahıtan berat almaya mecbur tutulmaları dolayısıyla, *Selçukî devrinin* esnaflardan ve tüccarlardan ibaret şehir topluluklarının bütün ileri gelenleri yavaş yavaş Osmanlı merkeziyetçi rejiminin tâbii olup gidiyorlardı. Esnaf zümrelerine dayanan hür şehir topluluğu hem köylerde ve hem de bizzat şehir muhitlerindeki nüfuzlarını kaybetmekteydiler. Artık, Osmanlılar devrinde, şehirlerin başta gelen şahısları *esnaf şeyhleri* veya *Ahî reisleri* değil, pâdi-

⁷ Vazife sadece maaş demektir. Bu tabir devlet hizmetinde vazife görmedikleri halde ulemâ, meşâyih, vakıf hizmetlisi vesair oldukları için kendilerine, hizmet gözetmeden, devlet tarafından verilen ulûfelere kullanılmakta idi. Şüphesiz vazife alanları memur saymaya imkân yoktur.

şahın tayin ettiği kadı, müftü, müderris, sancak beyi gibi resmî hüviyetli kimseler idiler. Zaman ilerledikçe, bütün Türkiye şehirlerinde mütekait, mazûl veya vazifeleri üzerlerinde pek çok kadı-lara, müderrislere, müftülere, naiplere, beylere, mukataa müfettişlerine, mültezimlere, eminlere rastlanıyordu. Osmanlılar devrinde pek genişleyen "*vakıflar*," sayesinde, umumî devlet hazinesinden "*vazife*," adı altında, küçük bir hizmet karşılığı, maaş alanlar hayli yekûn tutmaya başlamışlardı. Geçen bahislerde uzun uzadıya izâhettiğimiz umumî iktisadî darlıktan çok müteessir olan esnaf zümreleri merkeziyetçi devlet nüfuzunun yarattığı "*vazifeli*," şehir ileri gelenlerinden ibaret yeni tip ictimâî sınıf karşısında tamamıyla eski kudretlerini terk ediyorlardı. Kendileri tarafından seçilen *esnaf şeyhleri*, *yiğitbaşlar*, *pazarbaşlar* gibi idarecileri fiilen esnaf değil, "*vazifeli*," idiler. Böylece, bilfiil iş yapan "*üstadlar*," ve onların emrinde çalışan *çıraklar* cemiyetin ictimâî itibar kademesinde pek de yerleri olmıyan, yalnız işleri ile meşgûl, birer işçi durumuna düşmüş idiler. Hülâsa, sanâyici ve tüccar sınıf iktisadî ve ictimâî nüfuzlarını tamamiyle merkeziyetçi Osmanlı rejiminin "*vazifeli*," (yâni devletten herhangi bir şekilde gelir temin eden) zümresine devretmek zorunda kaldılar. Osmanlı siyasî hayatı çok inkişaf etmiş olduğu için, şehirlerin idareleri de aynı ölçüde muğlak bir hale gelmiş bulunuyordu. *Subaşı*, *ihtisap ağası*, *vezzan*, *yasakçbaşı* esnafın kazancından türlü yollarla "*resimler*," almayı âdet edinmişlerdi. Devlet de her yeni sefer için "*orducu*," istiyordu. Fetihler devrinin ganimetlerinden ve dirliklerinin gelirlerinden çok zengin olan Osmanlı ricali ve ümerası, kadılar, müderrisler, vesair yüksek maaşlı kimseler alâka peyda ettikleri, veyahut vazife gördükleri bir veya birkaç şehirde servetlerini han, hamam, dükkân gibi emlâke yatırarak, bunları çok vakit de "*vakıf*," ettiriyorlardı. Bu suretle, meselâ XVI. asırda, Anadolu'nun en büyük şehirlerinde dükkân, hamam, han vesair ticaret için mühim olan emlâkin, çoğuncası, *vakıf* olduklarını, esnafın buralarda birer kiracı vaziyetinde oturduklarını görmekteyiz. Bu ve buna benzer bütün haller gösteriyor ki, *Selçukî devrinden* gelen *esnaf loncaları* kendi sıkı korporasyon kaidelerini devam ettirme imkânlarından mahrum olduklarından başka, sermayeleri ölçüsünde kâr etme şartlarını da ellerinden kaçırdılar. Servet

yavaş yavaş ricalde veya onların çocuklarında, ülemâda, mukataa mültezimi veya eminlerinde, kapukullarında, kısacası, herhangi suretle olursa olsun devletten bir geliri olan ve üzerinde resmî bir sıfat taşıyan kimselerde toplanıyordu. Çünkü, bunlar dirlik (vazife, ulûfe, timar) aldıklarından maadâ, her türlü tekâliften de muaftılar; isterlerse ticarete sermaye de yatırıyorlardı. Bu şekilde, birçok ticaret ve sanâyi erbabı böyle resmî şahsiyetlere ait sermayeleri çalıştıran az kazançlı birer aracı haline gelmişlerdi. Hele, başta *Osmanlı sultanları* olmak üzere, devlet büyüklerinin ve hazineden herhangi bir şekilde servet edinenlerin *Selçukî devrine* nazaran pek inkişaf ettirdikleri *vakıflar müessesesi*, bugün, bazılarınca bunun pek faydalı olduğu yolundaki iddiaların tam tersine olarak, *vazifeliler sınıfını*, yani hemen hiçbir iş görmedikleri halde, hazırdan maaş alarak geçinenlerin miktarını pek kabarık bir hale getirdi. *Osmanlı İmparatorluğu* tamamen kurulmuş oduktan sonra, meselâ Yıldırım Bayezid devrinde, Türkiye şehirlerine baktığımız zaman, ictimâî itibar ve iktisadî refah gibi iki mühim menfaati üzerlerinde toplamak suretiyle devlette hâkim ictimâî sınıf mevkiini işgal edenlerin artık "*vazifeliler*," (memurlar [ehl-i örf demiyoruz]) olduklarını görüyoruz. *Selçukî devri Türkiye'sinin* başta gelen esnaf ve tüccarlardan ibaret şehir topluluğunun, *Osmanlılar devrinde*, önemini tamamen kaybetmesi ve onun yerine "*vazifeliler*," adı altında topladığımız yeni bir şehir topluluğunun geçmesi *Türkiye'nin ictimâî tekâmül tarihinde*, muhakkak ki, büyük hâdiselerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hülâsa, *Osmanlı rejimi* geniş ve sur'atlı fetihlerinin kendisine temin ettiği itibardan faydalanarak, siyasi müesseseleri diğer ictimâî müesseselerin başına geçirirken, o vakit Avrupadakinden daha inkişaf etmiş olarak gördüğümüz *Türkiye şehirlerinde* esnaf loncalarının yerine kendi merkezietci ve mutlak temayülünü destekliyecek yeni bir şehir topluluğu meydana getirmeye muvaffak oldu. Bu sınıf mensupları, *kadı, müderris, vakıf hizmetlisi* (nazır, câbi, mütevellî v. s.), *şeyh, seyyid, imam, hatip, mütekait ümerâ, müteferrika, çavuş, mukataa emini* veya *mültezimleri, esnaf reisleri, şehir kethüdası* gibi kimseler idiler. Vezirler, beylerbeyleri ve sancakbeyleri de dahil olmak üzere, bütün bu şahsiyetler şehirlerde başlıca emlâki elle-

rine geçirdiklerinden maadâ, köylerde dahi kendi hesaplarına işliyen çiftlikler meydana getirmeyi âdet edinmişlerdi. İşte bunların toplamıya muvaffak oldukları servetlerine (han, hamam, dükkân, büyük evler, çiftlikler) "*vakfiyet üzere*," veya doğrudan doğruya sahip olan evlâtları şehirlerin en nüfuzlu tabakasını teşkil ediyorlardı. Artık, *Osmanlı rejimi*'nin kemalini bulduğu devirdeki Türkiye cemiyetinin hâkim sınıfı bu *emlâk, çiftlik ve vakıf gelirlerinin* sahibi olan zümre idiğinde hiç şüphe yoktur. Zamanının yazı dilinde "*âyan ve eşraf*," olarak geçen ve halk tarafından sâdece "*eşraf*," adını alan, kadrosunu çizdiğimiz, bu ictimâî sınıfı Avrupadaki Yeni zamanların "*burjuva'ları*," ile aynı siyasi ve ictimâî⁸ fonksiyonda kabûl etmek mümkündür.

Bu izahlardan anlıyoruz ki, *Selçukîler devrinin* en büyük zaafı olan şehirleri kendi siyasi inkişafına hizmet edecek şekilde nüfuzu altına almaması meselesi *Osmanlılarda* tamamiyle halledilmiş ve imparatorluk rejimi bütün Anadolu şehirlerini kendi müthiş merkezîyetçi tekâmülünün uzun ömrü için en büyük teminat haline getirmişti. Artık, bu devirde, bütün Anadolu kasaba ve şehirleri refahlı veya fakir oluşları yolundaki kaderlerini umumiyetle devletin siyasi gidişine bağlamış olarak kabul olunabilirler.

Osmanlı Türkiyesinin ictimâî teşekkülünde ikinci sınıf olarak, "*ehl-i örf*," (icra bakımından hakikî memurlar)⁹ü ortaya çıkmış bulmaktayız. Bunlar *has voyvodaları, mukataa idarecileri, serbest dirlik sahipleri* ve bilhassa valilerle onların adamları (*kaymakam, kethüdâ, subaşı, bölükbaşı, ümerânın kalabalık kapu halkı*), merkezden muvakkat veya daimî olarak birtakım vazifelerle sancaklara yollanan *mübaşirlerden* ibarettir. Hem yazı dilinde ve hem de halk arasında "*ehl-i örf*," adı ile anılan bu sınıf tamamiyle köylük kitle üzerinde hükümetin hâkimiyetini temsil ediyordu. Vergileri âit oldukları şahıslar hesabına toplama, âsâyîşi koruma gibi başlıca iki vazifeleri olan "*ehl-i örf*," kadrosuna dahil kimseler, vazifelerini yaptıkları esnâda, ayrıca, kendi hesaplarına, "*hizmet akçesi*," de alıyorlardı⁹. Bu sınıfın da tarihî teşekkülü hakkında âit olduğu bahiste daha fazla bilgi vereceğiz.

⁸ Osmanlı burjuvası adını verebileceğimiz "*âyân ve eşraf*" ı iktisadî bakımdan Avrupa burjuvası ile mukayese mümkün değildir.

⁹ Halbuki, Osmanlı kanunâmelerinde bunlara kat'iyen böyle bir vergi

Nihayet, üçüncü sınıftan ibaret bulunan ve *Selçukiler* zamanında da pek önemli olan köylü kitlelerine gelince, nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden bu müstahsil zümrenin Osmanlı idare hukukunda "*raiyyet*," adını aldığını ve *Osmanlı siyasi taazzu*vunda hususî bir önem taşıdığını söylemiştik. İleride, sınıflardan ayrı ayrı bahsettiğimiz sırada, bilhassa ictimâî münasebetleri tetkik ederken, "*raiyyet*," denen çiftçi kitlelerinin "*Osmanlı eşrafı*," ve "*ehl-i örf*," gibi devlet teşkilâtında birbirine rakip iki kuvvetli içtimâî sınıf arasında, iktisadî sahada kendilerinden faydalanmak bakımından, nasıl bir çekişme mevzuu olduklarını tespit edeceğiz.

Burada, bu bahsi bitirirken, şu noktanın ilâvesini lüzumlu görüyoruz: XVII. asırdan evvelki *tarihî Türk cemiyetinin* ictimâî-iktisadî ve hatta ictimâî-siyasî bünyesini esas itibariyle bu üç sınıfın teşkil etmiş bulunduğunu, tariht realitelere dayanarak kabûl etmiş olmakla beraber, bu tasnifin, cemiyetin ictimâî, iktisadî, siyasî faaliyet sahalarında varlıkları inkâr olunamayan bütün insan guruplarını ve her meslek mensuplarını içine almış bulunduğunu iddiâ edemeyiz. Meselâ, şehir iktisadiyatının fiilî yaratıcıları olan "*erbâb-ı hıref*," (dükkâncılar, san'atkârlar, esnaf çırakları, tüccarlar v. s) bütün Türkiye şehirlerinde sınaî istihsal-leri ve ticarî faaliyetleri bakımından pek önemli bir yer tutuyorlardı. Çünkü, XVII. asrın başlangıcında bile memlekette büyük bir dokuma, deri ve mutâbiye sanayii vardı. Fakat *esnaf loncaları* mensubu olanlar, "*eşraf*,"a dahil ettiğimiz *lonca idarecileri* sayılmazsa, cemiyetin iktisadî-ictimâî ve iktisadî-siyasî gidişinde ağırlıklarını hissettiren bir ictimâî sınıf tesiri bırakmıyorlardı. İster *üstad*, ister *çırak* olsunlar, Türkiye şehir ve kasabalarında, sanayiinin her şubesinde bilfiil çalışan bütün insanları, gerek yaşayış ve gerek mahdut kazançları itibariyle, hattâ, bunlar üzerindeki umumî, ictimâî telakkîler bakımından "*eşraf*,"tan ve köy topluluklarından tamamiyle ayrı olarak kabul etmek zarureti vardır. Yâni, *Korporasyon teşkilâtının* asıl büyük kitlesi tamamiyle bir işçi hüviyeti altına girmiştir. Ancak,

alma hakkı tanınmamıştır. Bu hususda ara sıra çıkarılan şiddetli fermanlarda bu türlü mükellefiyet «bid'at» olarak vasıflandırılmakta olmakla beraber, «hizmet akçesi» almanın önüne geçilmek şöyle dursun, 1600 sıralarına doğru köylü için bu cins vergiler tahammülü imkânsız hale gelmiştir.

şu muhakkaktır ki, şehirlerde toplanan memur ve "vazifeli," insanlar, hele muazzam Osmanlı harp makinesi yerli sanayiın her türlü mamûl maddelerini ve esnafın ticaret eşyasını bol bol istihlâk etmekte oldukları için, geçimleri tamamiyle bu sahaya bağlı halk toplulukları, ziraatçı sınıfa nazaran haylı refahlı idiler. İlerde etrafiyle anlatacağımız gibi, 1610 yılına kadar olan büyük ictimâî karışıklıklarda, şehirlerde ve kasabalardaki her çeşit halkın mevcut ayaklanmalara karşı tamamiyle hükûmeti müdafaa durumunda bulunmaları başka suretle izah olunmaz.

Diğer bir ictimâî sınıf olarak kapukulları dahi alınabilir. Türkiye tarihinde bilhassa siyasî-ictimâî gidiş bakımından, önemlerini inkâra imkân olmıyan ulûfeli askerler, XVI. asrın ortarına kadar, hem çok mahdut idiler; hem de, henüz, İstanbul surlarından dışarı dağılmış değillerdi. Bunları, bu halleriyle daha ziyade pâdişahın hassa ordusu olarak almak icabeder. Bu yüzden, kapukullarının ictimâî-iktisadî rolleri yok denecek derecede az bulunuyordu. Fakat, 1559'den itibaren, ulûfeli askerlerin adetleri sür'atle arttığından başka, kendileri de *Türkiye*'nin her tarafına garnizon halinde veyahut fert fert dağılmaya başlamışlardı¹⁰. Aynı zamanda, muhtelif sahalarda fiilen iktisadî faaliyete de geçmekte idiler. Bu hal "*eşraf*," "*ehl-i örf*," ve köylülerin iktisadî ve siyasî durumlarında büyük değişmeler meydana getireceği tabii idi ki, yerinde göreceğiz. Ancak, bunların bu halleri, artık, "*kapukulluğu*," hukuku içinde değil, yukarıda anlattığımız diğer sınıfların iktisadî - siyasî faaliyetleri çerçevesinde mütalea edilmesi zarurî olacağı için, ulûfeli dirlik erbabı kendi zümreleri ile esas içtimâî sınıflardan biri olarak alınamıyorlar.

Osmanlı rejimi zamanında, *Türkiye*'nin yeni tekâmül temposu ile geçirdiği ictimâî bünye değişikliğini ve ictimâî sınıflar bakımından aldığı son şekli hulâsa edersék şunları göreceğiz : *Selçukiler* zamanında olduğu gibi, ictimâî bünye yine üç esas sınıf tarafından teşkil olunmaktadır. Birincisi, Osmanlı merkezîyetçiliğinin temeli olan ve devlet idaresinde baş tesiri yapan "*eşraf*," sınıfı (Osmanlı burjuvazisi); ikincisi, geniş köylü kitlelerini devletin hâkimiyeti altında tutan, umumî

¹⁰ Bunun için şu makalelerimize bakınız : *Tımar rejiminin bozulması*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. III, Sayı 4.

nizamı koruyan, askerî bakımdan da büyük bir kuvvet teşkil eden “*ehl-i örf*,” (hükümet adamı); üçüncüsü, nüfus bakımından yüzde seksen olan ve geniş köy topraklarında ziraatla uğraşarak *Osmanlı devletinin* bütün masraf yükünü, vergi ödeme şeklinde omuzlarında taşıyan çiftçi sınıfıdır. *Selçukî Türkiyesi* zamanına nazaran *Osmanlı Türkiyesinin* içtimâî bünyesindeki en mühim fark “*eşraf*,” sınıfının doğması ile esnaf ve tüccarlardan ibaret site temayüllü şehir topluluğunun ortadan kalkmasıdır ki, bu da *Selçukî rejiminin* feodal yapısına zıd olmak üzere, Osmanlıların Yeni Zamanlara has merkezîyetçi bir rejim yaratmalarına, aynı zamanda *ehl-i örfün* merkezîyet aleyhine kuvvet kazanmasını imkânsız kılacak bir iktisadî-ictimâî bünyeye sahip olmalarına âmil olmuştur ¹¹.

Bundan sonra adları geçen içtimâî sınıfları ayrı ayrı tetkik ederek, her birinin iktisadî, ictimâî ve siyasî önemlerini tespit edeceğiz.

2 — Eşraf ¹²

Kadrosunu kimlerin teşkil ettiğini yukarıda izah ettiğimiz *eşraf* sınıfı Avrupa cemiyetlerinde gördüğümüz *burjuvaziye* o kadar benziyor ki, kendisine “*Osmanlı burjuva sınıfı*,” demekle hiç bir hata yoktur. Gerçi bu sınıftan bir çokları devlet hazinesinden muhtelif adlarla (vazife, dirlik, ulûfe) maaş almakta idiler. Fakat, sırf bu halleri ile onları “*bürokrat*,” saymaya imkân yoktur. Çünkü devlete kendilerini bu sıfatla kabûl ettirecek bir vazife yapmıyorlardı. *Selçukî devrinden* başlayarak, XV. ve XVI. asırlarda dahi, Avrupadan henüz çok ilerde bulunan Türkiyenin şehir toplulukları *Osmanlı rejimi* zamanında tamamiyle bu sınıfın

¹¹ Bazı Osmanlı müellifleri, tarihlerini yazarken, önce cemiyetin içtimâî bünyesini tahlil etmeyi düşünmüşlerdir. Meselâ, Mustafa Naimâ'nın eserinin mukaddemesindeki fikirleri buna bir misal teşkil eder. Fakat müellifin çizdiği ictimâî kadronun Osmanlı - Türk cemiyeti ile alâkası yoktur. İbnî Haldun'un bu husustaki görüşü bemen aynen hülâsa olunmuştur. Tarihi Türkiye cemiyeti şimdiki kadar ciddi bir tetkike mevzu olmadığı için, bazı Türk sosyologları Naimâ'nın adı geçen hülâsasını sosyoloji tetkiklerinde önemli bir malzeme olarak kullanıyorlar ki hatâ olduğu meydandadır.

¹² Bu sınıfın, zamanındaki adı, yâni asıl tarihî tabir “*âyân ve eşraf*” şeklinde olmakla beraber, biz XVIII. yüzyılda hususî ve tamamiyle başka bir mânâ alan *âyân* tabirini hâdiseler arasında münasebet olduğu hissini verir endişesiyle burada kullanmıyoruz.

maddî ve manevî nüfuzu altında bulunuyorlardı, Bunlar tezgâhta çalışmayı, dükkânda oturup alış-veriş etmeyi, imalâthânelerde kendileri iş yapmayı küçük gördükleri için, şehir iktisadiyatının, öyle Avrupadaki gibi, doğrudan doğruya yaratıcıları ve emekdarları değillerdi. Fakat geniş emlâkların sahibi oldukları, sanayi ve ticareti devletin kontrol etme vazifesini kendi ellerine aldıkları ve bu suretle şehirlerdeki iktisadî faaliyetten en fazla faydalanmak suretiyle, gerek ictimâf itibar ve gerek maddî refah bakımından, diğer unsurların çok üstünde buldukları için, "eşraf" 'ı Avru-panın *burjuvası* karşılığı kabûl etmek zarurfdır. *Osmanlı eşrafının* Avrupadaki benzerlerinden bir başka mühim farkı daha vardı : bilindiği gibi, *burjuvazi*, bahsettiğimiz çağlarda, devlet idaresinde nüfûz sahibi olmadığı ve karşısında bu hakkı ellerinde tutan aristokratlar bulunduğu için, hükûmet idaresiyle *burjuvazinin* menfaatleri çok vakit çatışıyordu. Halbuki, *Osmanlı rejimi* daha kuruluşunda bu sınıf üzerine dayanmış ve hattâ onu yaratmıştı. Gerçi, XV. asır başından itibaren, sarayda, kadrosunu kölelerden tamamlayan bir "enderun" mektebinin kurulması "eşraf" ın idareyi bizzat kullanma imkânlarını çok daralttı ; fakat, bu yüzden iktisadî menfaatına herhangi bir zarar gelmemiş olması, ve ayrıca, eşraf çocuklarının saraya müteferrika, çavuş, divan kâtibi ve sair olarak girmeleri imkânının her zaman mevcûd olması, hele ilmiye mansıplarının kat'î sûrette kendi ellerinde bulunması, *enderun ümerâsına* karşı eşrafın rekabet duymalarına bir sebep bırakmıyordu. Esasen çoğu kölelikten gelme olan *Osmanlı ümerâsı* kat'iyen müesses ve ictimâf bir sınıf haline gelmiş değillerdi. Bunlar bizzat üzerlerinde ictimâf bir itibar taşımıyorlardı. Kapu ağalarının idaresinde bir çok *bölükler* teşkil eden *sekbân* veyahut *levend* kalabalığının ortasında büyük bir nüfûzun mümessili gibi görünen *vezirler*, *beglerbeyleri* ve *sancakbeylerinin*, icabında İstanbul'dan gelen bir *kapucu* ve bir kaç adamı tarafından başlarının kolayca kesilmesi, bu vaziyette "paşalılar" ın, yani, yukarıda adı geçen yüzlerce insandan ibaret ümerâ askerlerinin buna mâni olacak küçük bir itirazda bulunmamaları, Osmanlı ümerâsının, kaynağı bizzat cemiyet olan "İctimâî itibar" kuvvetinden mahrum olmalarından ileri geliyordu. Osmanlı ümerâsı, ister idam olunsun, ister mâzûl veya mütekaid olarak ömrünü ikmal etsin, yıdığı büyük servetin hemen hepsi hazine tarafından musadere edilmekte, kalan evlâdları ise,

ya müteferrikalık, çavuşluk gibi vazifelerle hükümet hizmetine alınmakta veya babalarının kendilerine sağladıkları imkânlar nisbetinde şehirlere yerleşerek "eşraf," arasına girmekteydiler. Şu halde Osmanlı eşrafının kendi hesabına endişe edeceği yüksek idareci bir sınıf mevcut değildi.

"Eşraf,"ın devlet idaresindeki nüfuzunun nelerden ibaret olduğuna geelim : Öyle, Avrupadaki gibi, Türkiyede hükümdarın selâhiyetlerini az çok tahdid edecek meclisler yoktu, ve Osmanlı pâdişahları şarkın mutlak hükümdarlarından sayılmalıydılar. Fakat, vaziyet devletin fiilî idaresi bakımından tetkik olunursa, Osmanlı rejimine temel olduğunu söylediğimiz "eşraf,"ın hükümdar tarafından reyine ve rızasına her zaman müracaat olunan bir kuvvet halinde kendini hissettirdiğini görürüz. Bir defa, kadının oturduğu mahkeme veyahut *meclis-i şer'* her şehir ve kasabada âyan ve eşrafın lüzumunda meclis kurdukları toplantı yerleri idi. Kadı merkezden tayin edilmiş olmakla beraber, daha çok eşrafın reisi rolünü oynuyor ve her türlü dileklerini hiç çekinmeden İstanbula arz edebiliyordu. Hattâ, hükümet de her vilâyete ait mühim meselelerde başı daraldığı zaman, "âyan ve eşraf,"a danışıyordu. *Esnaf şehhlerini, şehir kethüdâsını* halk, daha doğrusu eşraf seçerek, kadı vasıtasıyla merkeze arz ettirir ve pâdişah-tan berat gelirdi. Vergilerin tevziinde ve indirilip çıkarılmasında şehir ileri gelenlerinin rolü kat'î idi. Her vergi toplanmasında (bilhassa avâriz vergilerinde) *eminlere ve mültezimlere* verilen fermanlar bu vergilerin nerelere sarfolunacağını "eşraf,"a açık açık gösterecek şekilde kaleme alınıyordu ki, bunun bir nevi' hesap verme zaruretinden ileri geldiği âşikârdır. Hele servet itibariyle cemiyetin en kuvvetli zümresi haline geldikleri gün gibi âşikâr olan "eşraf,"ın vergiden muafiyetine dâimâ itina gösterme mecburiyeti bu sınıfın hükümet üzerinde kat'î bir nüfuza malik olduğunun en açık delilidir. XVI. asrın ortasından itibaren, Türkiye tehlikeli bir iç buhrana sürüklenmeye başladığı zaman, vaziyeti islah gayreti ile sık sık çıkarılan umûmî fermanların, hemen daimâ, "eşraf,"ı kendisine muhatap tanıması, İstanbul'da bazı kritik anlarda kurulan divânlara şehrin eşrafından başlıcalarının dâvet olunması, Osmanlı siyasi nüfuzunun daimâ "eşraf,"a dayandığından ileri geliyordu. "Ehl-i örf," XVI. asrın sonlarına doğru, "çiftbozan reâyâ,"yı başına topluyarak, köyleri ve kasabaları

ateşe vermiye başladığı ve kendisine tek mücadele hedefi olarak "eşraf,"ı seçtiği zaman, hükümet merkezinin ve hükümdarın bu amansız mücadelede kendi memurlarına karşı dâimâ "eşraf," ile birlikte hareket etmeyi kat'î bir prensip halinde hiçbir zaman elden bırakmaması da Osmanlı devletinin "eşraf," sınıfının nüfuzunda olduğuna başka bir delildir ki, ilerde siyasî hadiselerin tahlilini yaparken, bu vâkıayı daha teferruatlı bir şekilde göreceğiz. Tamamiyle tarihî şeniyete dayanarak verdiğimiz bu izahlar gösteriyor ki, *Osmanlı rejimi* zamanında Türkiyede "eşraf," (*burjuva*) sınıfı diyebileceğimiz kuvvetli bir şehirli sınıfı mevcuttu ve devletin her türlü inkişafında, bilhassa merkezîyetçi ve mutlakîyetçi karakterinde kat'î bir nüfûza sahip bulunuyordu. Onun için, *Osmanlı imparatorluğunun* siyasî tekâmülünü, gerilemesini ve uzun süren yıkılışını doğru olarak izahetmek istediğimiz takdirde, burada, içtimâî mevkiini, kadrosunu ve hususiyetlerini belirtmeğe çalıştığımız bu *Osmanlı burjuvasının* doğuşunu, kuvvetlenmesini ve nihayet ne gibi sebeplerle tereddide uğramış olduğunu bütün safhalarıyla tetkik etmek zarureti vardır.

Şimdi *Osmanlı şehir topluluğunun*, daha doğrusu "eşraf," ın XVI. asır sonlarına kadar olan muhtelif bakımlardan (siyasî, içtimâî, harsî, iktisadî) oynamış olduğu rolü daha iyi anlatmış olacağı için, bu sınıfın tâbi olduğu hayat tarzını umumî hatlariyle bildirmek istiyoruz. Ancak, burada tasvire çalışacağımız yaşanan hakikî hayatın tarihî inkişaf bakımından nasıl bir kıymet taşıdığını doğru olarak takdir edebilmek için, evvelâ cemiyetin içtimâî kanunlarına göre çizilmiş nazarî hayat plânını göstermemiz lâzım gelmektedir.

Her cemiyet, tâbi olduğu (gelenekler, din, kültür seviyesi, nüfus kesafeti, coğrafi vaziyet, geopolitik tesirler gibi) şartlardan doğan bir kuruluş plânı içinde teşekkül etmek mecburiyetindedir. Kendisinin tabii bir varlık oluşu bunu icabettirir. Tarihçi ilmî bir eser meydana getirmek istiyorsa, kendisini zamanının ictimâî kıymet hükümleri tesirinden kurtarabilmesi için, tarihini tetkik edeceği cemiyetin yukarıda söylediğimiz ideal ve nazarî kuruluş plânını bulmalı ve gözü önüne alarak, o cemiyette görülen hakikî hayat ile bu plânı karşılaştırıp, birbirine uygunluk derecesini tespit etmelidir. Ancak böyle bir metod iledir ki, târih ilimdir ve

meydana getirdiği eseri de tarih olur. Şu halde, biz de *Osmanlı rejimi* zamanındaki Türkiyenin nazarı kuruluş plânını esas hatlarıyla göz önüne alarak takdiri ona göre yapacağız.

Osmanlı Türkiyesinin kuruluş plânında en mühim yeri tutan siyasî teşkilâtın bahsetmeye lüzûm görmüyoruz. Çünkü, şimdiye kadar verdiğimiz izahlar bu hususta kâfi bir fikir vermiştir. İktisadî teşkilâtı dahi yukarıda anlatmış bulunuyoruz. *Osmanlı eşrafının* hususiyetlerini ilgilendiren asıl içtimâî hayat düzenidir ki, şimdi bunu hülâsa edeceğiz. Osmanlı devletinin din prensipli (teokratik) bir teşekkül olarak kabul olunması öteden beri gelenek halindedir. Halbuki, devlet müesseseleri örf hukukunu o kadar genişletmiş vaziyettedirler ki, dinî hükûmet prensipleri bunlar yanında bozulmaz kanunlar şeklinde bir varlık olamıyorlar. Hele fiilî durum düşünülürse, dinî prensiplerin varlığı ile yokluğu arasında nasıl bir fark olacağı anlaşılabilir. Meselâ, yukarıda anlattığımız vergi sistemi bu hususta bize en güzel bir misal teşkil ediyor.

Dinî prensiplerin en çok tatbik sahası sanılan kazâ müesseselerini ele alalım: Meselâ, mahkemelerin işleyişi ve fertler arasında hukukî düzeni temin ediş şekilleri ne kadar inceden inceye tetkik olunursa olunsun, umumiyetle insana tabii görünmektedir. Hattâ diyebiliriz ki, bugünkü kanun vâzı aynı mesele üzerinde düşünse, bir dâvâda *kadı'nın* hükmüne esas olan o günkü hukuk prensiplerinin zıddına varmayacak; böylece, bugünkü hâkimin hükmü de o günün kadısının hükmü istikametinde olacaktır. *Şer'î şerif* kanun nazarında bütün fertleri müsavi saymıştır. Buna ayrıca Türk ictimâî geleneğinin bir takım hususî imtiyazlara dayanan herhangi bir ictimâî hiyerarşi bölümünü kabul etmemiş olduğunu ilâve edince, *tarihî Türk cemiyetinin* kuruluş plânındaki ilerilik meydana çıkar. Fakat, fiilî durumda böyle bir hukuk birliğinin tatbik edilmiş olduğunu göremiyoruz. Beylerbeylerini ve daha yukarılarını kadı muhakeme edemiyordu; *yenişeri* ve *altı-bölük sipahisi* cürüm işledikleri zaman, kendilerini muhakemeye ancak ağaları ihzar edebilmekteydi ve mahkemeleri de ağanın ve diğer bölük ileri gelenlerinin hazır buldukları bir hey'et huzurunda cereyan ediyordu. Kadılar, müderrisler, seyyidler ve şehir ileri gelenleri de cürüm işledikleri takdirde bu türlü imtiyazlara sahip idiler. *Esnafı* kendi *yiğitbaşları*, *timarlı sipahileri* alaybeyler ihzar edebiliyorlardı; başka bir hükûmet otoritesinin müdahaleye hakkı

yoktu. Kalabalık halk kitleleri ise, ümerânın veya dirliğe sahip olan kimselerin *subaşıları* tarafından ihzar olunuyorlardı. Âsâyişin korunması da aynı tertip dahilinde idi. Şehirde kadı herşeye hâkim durumda idi ve beyin *subaşı*sı bile ondan emir alıyordu. Esnafın, seyyidlerin, ulemânın, timarlıların, kapukullarının başlarında hep kendi içlerinden tayin olunmuş *zabitleri* vardı; ve bu zümreleri ilgilendiren âsâyiş meselelerini bunlar hallederlerdi. Halbuki, bütün çiftçi halk tamamıyla ümerâ adamlarının (has olan yerlerde voyvodaların) eline bırakılmışlardı. Görülüyor ki, bütün bunlar islâmî prensiplerle uygun düşüp düşmedikleri düşünülmeden cemiyet düzeninde yaşayan vâkıalardır, ve tabii olarak, hukuktan bir imtiyaz şeklinde kabul olunmaları icâbeder. Hulâsa, *Osmanlı rejiminin* ve bu uzun zamandaki *Türk cemiyetinin* kuruluş plânında imtiyaz aslâ olmadığı halde, “*eşraf*,” ve bazı resmî sıfatlı zümreler fiilî bir imtiyaza sahip bulunuyorlardı (Vergiden muaf olma, devletten hizmet karşılığı olmadan gelire sahip olma, mahkemeye hususî bir formalite ile ihzar olunma gibi).

Bundan başka, devletin ideal kuruluş plânında, *Osmanlı eşrafını* teşkil eden zümreler, hep devletten aldıkları maaş ve yardımlarla yaşadıkları farz olunarak, her türlü vergiden muaf tutulmuşlardı. Halbuki, bu sınıf şehirlerdeki en geniş emlakî ellerine geçirerek, yahut esnafa sermayedar olarak, daha sonraları köylerde çiftlikler kurmak suretiyle, iktisadî bakımdan diğer sınıflarla ölçülemeyecek kadar bir kuvvet kazanmışlardır. Bu hal şehirlerde esnafın, köylerde de çiftçinin *âyân ve eşrafla* kazanç yarışına girmelerine imkân bırakmıyordu. Şu halde, kuruluş plânının bu şekilde bir iktisadî tekâmülle yeni bir uygunsuzluğu ortaya çıkarmış bulunmakta idi.

Cemiyetin ahlâk düzenini meydana getiren prensiplerin islâmî esaslardan ve tabii hayat örneklerinden alınmış olduğunu kabûl etmek icâbeder. “*Eşraf*,” ın, bu bakımlardan, esasa uygun bir yolda yürüyüp yürümediğini tetkik etmek mevzuumuz için ciddi bir mesele teşkil ettiğinden dolayı, biraz da bu nokta üzerinde duracağız.

Malûm olduğu üzere, Türk cemiyetinde insanın topluluk içerisindeki her türlü hayatına islâmî prensipler düzen vermişler-

dir. Büyük çiftçi tabakasının ve şehirlerde yaşayan esnafla işçi zümrelerinin iktisadî faaliyetleri içinde geçen günlük hayatlarını tetkik ettiğimiz zaman, umumî ahlâk düzenine aykırı hareketlerini bulamıyoruz; bu yolda, dikkatî çekecek bir buhrana katiyen rastlanmıyor. Halkın hayatının en ufak teferruatını bile öğrenmemize imkân veren mahkeme sicilleri¹³ bunu bize tamamiyle ispat etmektedir. Fakat, aynı yol ile, *Osmanlı eşrafının* hayatı hakkında yaptığımız tetkikler bu sınıfın ictimâî ahlâk kaidelerine samimiyetle uyduklarını göstermiyor. Sefâhat içinde yaşamaktadırlar; servet yığma ihtirasları hudutsuzdur. Herbirinin evinde mevcut en az birkaç câriye ve gulâmlardan nefsini koruyarak âmmenin istediği günahsız hayatı yaşamaya muvaffak olanların ulemâ arasında bile sayılı kimseler olduğunu söylemekte hatâ yoktur. Zamanın müelliflerinden bir çoğu bâzı ileri gelenlerin iç hayatını tasvir etmek suretiyle, bu hususu itiraf etmekten çekinmemişlerdir¹⁴.

Ferdin evi içindeki hayatını tarih mevzuu sahasına almamızın sebebini anlatmış olmak için, *eşrafın*, kendi ihtiraslarını tatmin yolunda, devletin içinde bulunduğu iktisadî ve malî darlığı büsbütün yıkıcı hale getirecek kanunsuz hareketlerden çekinmemiş olduklarını kaydetmeliyiz. Aynı zamanda, XVI. yüzyılın sonlarında, yüzbinlerce köy insanı âsî *ehl-i örf* ile birleşerek memleketi korkunç surette tahribe başladıklarında, ele geçirdikleri *eşrafı* revâ gördükleri akla sığmaz hakaretlerin nasıl bir hınçtan doğduğunu, bu sınıfın kendi hususî hayatının tesirleri altında her türlü ictimâî itibarını ve mânevî nüfuzunu kaybetmiş olduğunu bilmekle anlamış olacağız¹⁵. Kısacası, hakikaten yüksek olan islâmî prensiplerden ve cemiyetimizin takdire lâayik ictimâî hayat geleneklerinden

¹³ Çünkü bu defterler yalnız mahkeme zabıtlarını değil, her türlü mukavele, evlenme, boşanma, miras taksimi, narh, âsâyiş vak'aları tahkikatı merkezden gelen fermanlar vesaire ictimâî hayatı tasvire yarayacak bütün tarih malzemesini toplamış bulunmaktadır.

¹⁴ Meselâ Âli, Peçevî ve Selânikî'de buna ait pek çok misaller vardır.

¹⁵ Osmanlı müellifleri levendlerin yani, köyden türeyen ve ümerânın *kapu ağaları*yle birleşen kimselerin bu hareketlerine bakarak, kendilerini «imansız», «kâfir» kelimeleriyle tavsif etmişlerdir. Fakat, üç beş kişi değil koskoca bir kitlenin eşraf hakkında bu kadar zâlimâne hareket etmelerinin sebepleri hakkında bir kelime bile söylemiyorlar.

doğan ictimâî ahlâk nizâmının peygamberane mü-messilleri gibi görünen, umumî yerlerde sevapların hararetli telkincisi ve günahların müsamahasız yasakcısı olan "eşraf",ın, devletin kanun ve nizamları ve içtimâî ahlâk telâkkileri karşısında, kimse görmemek şartıyla, kendilerini hiçbir kayda tâbî saymamaları gibi bir mürâîlik hâlet-i ruhiyesi içine düşmüş olmalarının Türkiyenin tarihî kaderinin ters gitmeye başlamasında ağır tesirler yaptığı muhakkaktır, ki siyaset hâdiselerinin tetkiki sırasında bunları birer vâkıa halinde göreceğiz.

Şimdi, biraz da eşrafın, doğuşundan XVII. yüzyılın başlarına kadar geçen ömrü içinde geçirdiği tekâmül ve değişiklikleri görelim:

Bu sınıf devletin geniş fetihlerinin devam ettiği zamanlarda doğmuştu. Eşraf, az bir maddî hizmet mukabilinde, devletten maaş aldığı için, merkeziyyet rejimine pek bağlı bulunuyordu. Zayıf *Selçukî idaresi* yerine, Osmanlıların şehirlerde sağlam bir idare sistemi kurmaları, medreselerin hemen gittikçe büyüyen devlet çarkını işletecek memur kadrosunu hazırlayan pratik gayeli birer müessese haline gelmeleri, nihayetsiz harp ganimetleri ve sürülerle esirlerin câriye ve köle tedarikini kolaylaştırması gibi haller, Türkiye şehirlerinde yüksek hayat seviyeli muayyen bir tabaka yaratmıştı. *Osmanlı rejiminin* siyaset fetihlerine müvazi olarak, cemiyetin iktisadî, ictimâî ve harsî idaresini yeniden kuran, Türkiye halkını eski islâmî-kavmî devlet telâkkilerinden kurtararak, *Yeni zamanlara* hâs millî bir cemiyet haline getiren başlıca âmilin bu tabaka olduğunda hiç şüphe yoktur. Avrupa'nın *burjuvasına* benzettiğimiz, kendisine *eşraf* adı verilen bu ictimâî sınıfın bugünkü Türkiyenin kuruluş tarihinde oynadığı rolü tam kavrayabilmek için, 1402 de uğranılan Timur felâketinden sonra, memleketin içine düştüğü siyasî anarşi ve hükümdarsızlık zamanlarında, devletin hayret edilecek bir birlik halinde yıllarca sınımsız ayakta kalmış olabilmesi hâdisesini hatırlamak kâfi gelir. Artık, bu sıralarda mâzînin *Atâbeylikleri* veya *Anadolubeylikleri* gibi, siyaset parçalanmalara meydan verecek bir ruh hâletinin mevcut olmadığını görmekteyiz.

Çünkü, Türkiye'de hars, gelenek, yaşayış ve siyasî görüş bakımlarından, tipik bir kitle haline gelmiş bir "*Osmanlı şehirler topluluğu*," cemiyetin başında bütün içtimaî sınıflara hükmedecek tarzda taazzuv etmiş bulunuyordu.

Osmanlı eşrafının, Selçukî devri vâziyeti sâbit kaldığı takdirde pek küçük olacağı muhakkak olan *ana-memleket* hudutlarını, *Osmanlı imparatorluğu* içinde mütemadiyen genişleterek, *Anadolu Türk cemiyetine* daha emin bir istikbal hazırladığını da unutmamalıdır. Meselâ, Rumelide her yeni şehir ve kasaba zaptolunduğça, *Anadolu eşraflı* bütün âdet ve gelenekleriyle gidip oralara yerleşiyorlardı. Onun için, Rumeli şehirleri de pek kısa bir zamanda Anadolu şehirlerinin bir örneği olmakta idi. Medreseler, tekkeler, hamamlar, hanlar, hattâ Anadoludaki nümûnesine uygun esnaf zümreleri oralarda da peyda oluvermişti. Rumeli yaylalarına Anadoludan Türk aşiretlerinin geçmekte devam etmesine muvazi olarak meydana gelen bu hâdise buralara o kadar sür'atle *ana-memleket* çehresi vermiştir ki, "*fetret devri*," nin hükûmetsizliği zamanında, Rumeli daht Anadolunun bir parçası olarak şahzâde kavgalarının sonunu beklemekte aynı sükûneti muhafaza etmiş ayrıca, garp hudutlarında hıristiyanlara karşı "*fetih*," vazifesine devam etmiştir. Binaenaleyh, meselâ, 1453 sıralarına gelindiği zaman, Rumelinin Tuna ve Vardara kadar olan sahalarındaki başlıca şehir ve kasabaları Türk eşrafının hakimiyeti altına girmiş olarak buluyoruz. Şu halde, Balkanların adı geçen iki nehirle hudutlandığıımız kısımlarını Osmanlı imparatorluğunun siyasî târihi bahsinde *ana-memleket* sahasına dahil ederek mutalea etmek lâzımdır.

Osmanlı devletinin şark hudutları islâm ve Türk olmasına rağmen, Anadolu eşrafının buralarda da Türkiyenin istikbali nâmına başardığı güç işler vardı. Erzincan—Malatya—Maraş hattının ötesinde *Selçukî Türkiyesi*'nin bir türlü nüfuzu altına alamadığı, Arap, İran ve sair kültürlerinin tesirlerinde inkişaf etmiş mahallî feodal cemiyetleri *Osmanlı orduları* siyasî hudutları içine aldıkları vakit, buralara *Anadola Türk kültürünü* yayarak, aşret inath teşekkülleri ortadan kaldırmak, yine *Anadolu Türk eşrafına* düşmüştü. Hakikaten, meselâ, Kanunî Süleyman devrinde *Erzurum, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Halep* gibi büyük şark şehirleri, bütün

çehreleri Orta Anadolu şehirlerinin birer benzeri olarak *Osmanlı-Türk eşrafının* güzel birer beldesi haline gelmiş durumda idiler. "*Rumîler*," (yâni Anadolu Türkleri) *Şam, Bağdat, Basra, Kahire* gibi büyük Arap şehirlerini siyâseten fetihle beraber *Anadolu Türk eşrafı* buralara genişliyemedi. Çünkü, iklim farkı ve uzaklık buna şiddetle mâni oluyordu. Bu uzak şehirlerde, devlet ancak kalelere Anadoludan tedarik ettiği muhafızları büyük maddî fedakârlıklar mukabilinde yerleştirmekte ve bu askerler de buralarda ancak muvakkaten oturmaya râzı olmakta idiler. Yâni, buralar daha çok bugünün müstemlekelerine benzer bir idare ile devlete bağlı bulunuyorlardı ¹⁶.

Bu izahlarla Osmanlı eşrafının, bugünkü *Türk cemiyetinin* tariht kuruluşu bakımından, büyük önem taşıyan genişleme sahasını anlatmış bulunuyoruz. Bundan sonra bu ictimâî sınıfın kendi bünyesinde meydana gelen değişiklikleri hülâsa edeceğiz.

Muhtelif idare sahalarında açılan kadrolara mütamadî insan yetiştiren, ve bu suretle devletin inkişafı ile derin surette alâka peyda eden Osmanlı şehir topluluğunun son derece kuvvetlenmesinde ve merkezîyetçiliğin sağlamlığını uzun zaman temin edecek bir unsur haline gelmesinde *vakıflarda* gördüğümüz genişlemenin, belki de tek başına, büyük bir rolü vardır. Çünkü, muvaffakiyetli fetihlerle hazinesi çok zenginleşmiş olan ve ümerâsı ile askerleri de, ganimetler dolayısıyla, kendi ulûfe veya dirlikleriyle (*timar* ve *has*) refahlı bir şekilde idare eden *Osmanlı sultanları*, bir gün gelip, bu geçici kazançların sona ereceğini hesap etmeden devletin temel gelirini teşkil eden *mukataaları* ve *mirî hasları* bol bol *vakıf* haline getiriyorlardı ¹⁷. Bu şekilde, şehirlerde binlerce fikarâyâ geçim sağlanmış olduğu ifade olunmakta idi. "*Evkaf-ı selâtin*," "*Ricâl evkafı*," ve diğer hususî şahıslar tarafından meydana getirilen *evkaf*, toptan düşünüldükleri zaman, muazzam bir müessese haline gelmiş bulunan Türkiye vakıfları yukarıda kârlarının ve zararlarının muhasebesini yaptığımız "*eşraf*," ve medreseler, imaretler vesair bazı hayır müesseselerini

¹⁶ Bu gibi uzak şehirlerde devleti bir beylerbeyi ile bir kadı temsil ediyordu. Halk kendi mahallî idarelerini muhafaza etmekte idi.

¹⁷ Hoca Sadettin, Tac-üt-tevârih, C. I, S. 290.

desteklemiş olsalar bile, aşırı *vakıf* faaliyeti bir taraftan Türkiye halkının başına büyük bir muzır müstehlik unsuru yük etmesi, ve diğer taraftan, hazinenin bâzı emin gelir kaynaklarını elinden alması itibarıyla, istikbalin mâlî darlığı için iktisadî bir hatâ olarak geliştiği muhakkaktır. Filhakika, memleketin pek büyük bir serveti "*duâgûyân*„, "*meşâyih*„, "*sâdât*„ gibi adlar altında, tenbel bir unsur yaratacak bir sermaye halinde, ekseriyâ emlak şeklinde, boş yere bağlanmış bulunuyordu. Diğer taraftan, *vakıflar*, bütün azametlerine rağmen, asıl hayır müesseselerine karşı olan vazifelerini de yapamıyorlardı. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, Anadolu medrese talebesinin toplu olarak ayaklanmaları ve içtimâî bünyeyi sarsacak ilk buhranı yaratmaları bu ciheti temamiyle isbat etmektedir ki, ilerde bu hâdiseden bahsolunacaktır.

Mutlak ve merkezîyetçi kudretlerini mütemediyen takviye gayretine düşen pâdişahlar, vakıf ve temlik suretiyle hazinenin temel gelirini israftan başka, mukataalardan yılda milyonları çok aşan akçeleri de "*sâdât*„, "*meşâyih*„ ve "*erbâb-ı ilm*„ e "*vazife*„ (yani ulûfe) olarak tahsis etmişlerdi¹⁸.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, Osmanlı eşrafını, gerek siyasi nüfuz ve gerek içtimâî ve iktisadî kudret bakımından, büsbütün kuvvetlendirecek yeni iç hâdiseler serisi inkişafa başlıyordu: bu sıralara kadar yalnız İstanbul ve civarında oturan, işleri askerî hizmetten başka bir şey olmıya *kapukulları* Türkiyenin her tarafına yayılmıya başlamışlardı. Şehirlerde en kârlı esnaflık ve ticâret işlerini ellerine geçiriyorlar, köylerden arazi elde ederek veya çiftçiye ortakçı olarak, büyük zirâî faaliyete girişiyorlardı. Böylece, "*âyân ve eşraf*„ yanında *yenîçeri serdârı*, *sipâhi kethüdâyeri* gibi nüfûzlu ve resmî şahsiyetli kimseler yer almakta idiler. Gene aynı târihtenberi, devlet gelirini toplama hususunda iltizam usulüne de vüs'at verilmek zarureti hâsıl olduğundan, hemen her şehirde büyük *mültezimler*, *mukataa eminleri* peydâ olmuştu. *Kapukulları* ve çoğu bunlardan olan *mültezimler*, büyük servet

¹⁸ XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir malî darlığı halletme karşısında hükümet kendini bu gibi yüklerden kurtarma teşebbüsünde bulunmuş, fakat artık geçimleri bu yoldan olan önemli kitlenin feryadları karşısında kararında geri dönmüştür.

toplayarak şehirlerde varlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. Tabii, bu yeni zenginlerin resmî meslekleri *kapukulluğu* olmakla beraber, esas kazançları ve refahları tamamiyle tuttıkları hususî işlerinden geldiği için, evleri, kalabalık çoluk ve çocukları, câriye ve köleleriyle, kendileri "eşraf," yanında yer almışlardı. Hattâ, kapukulluğu sıfatları dolayısıyla, hususî kanunları icabı olarak, *ümerâ* ve onların *subaşları* bunlara hiç bir suretle müdahale edemiyorlardı. Bu yeni durumla *ümerânın* şehirlerdeki zayıf nüfuzları büsbütün yok olma derecesine gelmiş bulunmaktaydı. Hele XVI. yüzyıl sonlarına doğru pek artan mâzul ve mütekit kitle (beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, müderris, müftü ve saire)'nin şehir topluluğu içinde artmaya başlamaları ve ayrı bir sınıf teşkil edemiyerek "eşraf," sınıfına karışmaları bu sınıfın miktarını ve kudretini büsbütün arttırmıştı. Tabii, bu sâyede, şehirlerde esnafın mallarını satın alacak zengin bir müşteri kitlesi de teşekkül etmiş bulunuyordu¹⁹. Bütün XVI. yüzyıl devamınca Anadolu köy topluluğu, buhrandan buhrana giderek, korkunç bir harâbiye sürüklendiği esnada, Osmanlı eşrafının nüfuzunda bulunan şehir topluluklarının mutlak bir sükûnet ve hattâ bir dereceye kadar refah içinde bulunabilmelerinin sebebi nasıl izah olunacaktır? Bu suâle ancak büyük içtimâî karışıklıkları tetkik ederken cevap verebileceğimizi sanıyoruz.

Şu noktayı da kayda lüzum vardır ki, *Anadolu eşrafı*, iktisadî menfaatları icabı, hükûmet merkezine ne kadar bağlı olurlarsa olsunlar, bazan şehzâdelerin teşebbüs ettikleri hükûmet darbelerinde, âsî tarafı tutmak suretiyle, hükûmetin siyasetinden memnun olmadıklarını açıkladıkları da az görülmüş değildir. Ancak, şu kat'îdir ki, *Türk eşrafı*, XVII. yüzyılda vergiden muafiyeti fiilen kalkmış olduktan sonra, şehirlerde bazı karışıklıklara önyak olmaya başlamışlardır. Artık, bu yüzyılda şehirlerde işçilerin ve esnafın iktisadî darlıktan ve "akçe kesadı,"ndan dolayı teşebbüs ettikleri ayaklanmalar, *kapukullarının* sebep oldukları hâdiseler bâzan eşraf tarafından da destekleniyordu. Bu suretle, Anadolu şehir toplulukları, köy topluluklarından tam bir yüzyıl

¹⁹ Âli ve Peçevî gibi müellifler Kanunî devrinden sonra *Osmanlı ricalinin* ve eşrafın fakir düştüğünü yazıyorlarsa da, bu, tamamiyle, geçen bol ganimetli devrin debdebeii hayatına kıyasen söylenmiştir.

sonra, yavaş yavaş iktisadî darlıktan doğan ictimâî buhran hâdiselerine sahne olmağa başlamıştı.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrindeki Türk eşrafı (yahut burjuvası) hakkında yukarıdan beri verdiğimiz uzun izahları şu suretle hulâsa etmek mümkündür:

Selçukiler devrinde, Türkiyede şehir topluluklarını ve bunların iktisadî kuvvetlerini devletin merkezîyetçi ve fetihçi gayelerine hizmet ettirecek bir "eşraf," sınıfı mevcut değildi. Avrupaya nazaran daha sık ve kalabalık, aynı zamanda ziyadesiyle ilerlemiş Anadolu şehirleri umumiyetle site temayüllü esnaf loncalarının nüfuzunda bulunuyorlardı. Fakat, memleket umumî bir iktisadî darlığa doğru gitmiye başlaması sırasında, bu hadisenin tesiri ile inkişafa başladığını söylediğimiz yeni *Osmanlı rejimi* ulemâ, esnaf, ümerâ, vesair, çeşitli zümrelerden "eşraf," adını alan kuvvetli bir ictimâî sınıf yaratarak, bilhassa iç politikasını tamamiyle bu sınıfa istinad ettirdi. Şehirlerin iktisadî faaliyetleri yine fiilen esnaf ve işçi zümrelerinin elinde olmakla beraber, umumiyetle bu yeni sınıfın kontrolüne düştü. Ve âdetâ, ona tâbi oldu. Avrupadaki burjuvaya benzettiğimiz bu *Türk eşrafı* kendilerine mahsus muayyen gelenek, hususî bir hayat tarzı ve ayrı bir hars yaratarak, cemiyetin her türlü idaresini kendi inkişaf istikametlerine yönelttiler. İmparatorluğu evcine çıkararak Osmanlı hukuk sistemini ve o zamana kadar geçmişlerine nazaran tamamen yeni olan hükümet nizamını bunlar yarattılar. Bir taraftan, devlet siyasî hudutlarını devamlı fetihlerle hep genişletirken, Türk burjuvası da tarihî Türk cemiyetinin hudutlarını garpde ve şarkta daha çok büyüterek, bugünkü Türkiyenin kaderinde kat'î ve yaratıcı bir rol oynadı. Siyasî ve ictimâî rollerinin artmasında *vakıflar, mâlikâneler, "vazifeler,"* iktisadî refahlarını ve miktarlarını arttırması bakımından *eşrafa* çok tesir ediyordu. Sonraları, para bahsinde anlattığımız üzere, akçenin büyük bir kıymet düşmesine maruz kalması karşısında, devletten aldıkları gelirin kıymeti düşmeye başlayan *Osmanlı-Türk eşrafı*, şehirlerde başlıca emlakî ellerine geçirdiklerinden maadâ, köylerde de pek çok *çiftlikler* kurdular. Böylece, hem şehir esnafını ve hem de köyün ziraatçı kitlelerini tamamiyle iktisadî nüfuzlarına aldılar. Bunlar, her türlü vergiden muaf oldukları ve devlet hazinesinden hemen hemen karşılıksız bir gelire sahip buldukları için, diğer

hiç bir iktisadî sınıf kendileriyle servet yığma yarışına giremiyordu. Mazûl ve mütekait kitle ve kapukulları şehirlere gelip yerleştikleri, ve onlar da, aynı iktisadî durumu kazanarak, kendilerine katıldıkları için, *eşraf*, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, büsbütün artmış ve nüfuzu da daha kuvvetlenmişti. Ziyâde müstahlik bir unsur haline gelmiş bulunduğundan, *şehir esnafı* ve işçiler, bunların varlığı sayesinde, iktisadî darlıktan fazla müteessir olmuyorlardı. Halbuki, bütün vergi yükü omuzlarına binen ve ayrıca çiftlik sahipleri ile mürâbahacılar tarafından müthiş bir tazyık altında kalan köylü halk, geniş ölçüde topraklarını terkederek, "*levend*," olmakta idiler. Köyden çıkanlar, şunun bunun etrafında toplandıktan sonra, yine köye dönüp çiftçi halka musallat oluyorlardı. Bu hal köyle şehir arasında pek tehlikeli bir tezad yaratmıştı ki, bu da büyük bir ictimâî buhrana yol açarak, Türkiyeyi, XVII. yüzyılın başlarına doğru, tahripkâr bir felâkete sürüklemekte gecikmeyecektir. İlerde, siyasî hâdiseleri tetkik ederken, tafsilâtını vereceğimiz bu buhran sonunda bütün rejim ve cemiyetin sosyal çehresi derin bir değişikliğe maruz kaldığı gibi, "*kuruluş ve inkişaf devri*," nin bu izahettiğimiz "*eşraf*," sınıfı da, aynı suretle, yeni bir statü kazandı. Ancak, bu safha bahsimizin dışında kaldığı için, onu tetkik etmeyi sonraya bırakıyoruz.

3 — Köylüler

Selçukî devri köy halkının, iktisadî bakımdan, site temayüllü şehir esnafı etrafında halkalanmış olduğunu, devlet ile münasebetinin yalnız vergi vermekten ibaret bulunduğunu kaydetmiştik. *Selçukî rejiminin* ilk devirlerinde, Türkiye henüz kuruluş çağı yaşamakta olduğu için, çiftçi halkın ictimâî bünyesi ve iktisadî faaliyeti, muhakkak ki, 1300'den sonraki devirlere göre hayli farklı idi. Evvelâ, bütün emmareler göçebe hayatının kuvvetle devam ettiğini göstermektedir. Yarı göçebelik de hesaba katılırsa, bu şekil ictimâî durum o devir için daha ziyade önem kazanmış olur. Hele "*boy*," ve "*oba*," gelenekleri ve bunlara göre bir ictimâî münasebetler nizâmının yerleşik köy topluluğunda bile tesirlerini muhafaza ettiği muhakkak gibidir. Öyle sanıyoruz ki, *aşîret beyi* sıfatlarından dolayı, asil olan *Selçukî ümerâsı* ve uç-

beyleri feodal nüfuzlarını ancak köy halkının bu türlü bir ictimâî düzen geleneğinden alıyorlardı. Şu halde, saraydaki kölelerin de, Osmanlılar devrindeki gibi, siyasî bir kuvvet haline gelemeyişleri *Selçukî ümerâsının aşîret beyi* nüfuzlarıyla durumlarını takviye etmiş olmalarının bir neticesi olduğu ihtimali vardır. Fakat, iktisadî kudretleri ve faaliyetleri çok fazla olan, bahsettiğimiz büyük Anadolu kasaba ve şehirleri, Selçukî merkezîyetçiliğini önledikleri gibi, sözü geçen asil beylerin şahıslarında tekâmül istidadı gösteren Selçukî feodalizminin Avrupa feodalizmi kadar gelişmesine de başlıca mâni teşkil etmişlerdir. Aksi halde, *Anadolu Selçukî Sultanlığı*, Şarktaki birçok misalleri gibi ancak aşîretler topluluğu karakterinde bir devlet olacaktı. Filhakika, Anadolu'nun Türkler tarafından fetholunmasını takip eden devirlerde, tarih sahnesine şarklı *Türkmen aşîretleri* tarafından çıkarılan genç Türkiyenin köy hayatı tamamıyla İran Selçukî sahasına benzer bir manzara gösterirken, şehir hayatı, aksine, halkı yerleşik ve nüfusu kesif bir devletin canlı kültürüne ve iktisadî faaliyetine sahne olan bir şehirler topluluğu halinde bulunuyordu. Bu şekilde, adetleri çok ve ahali kalabalık Anadolu şehirleri köy hayatının yerleşik ve müstahsil olmasını zarurî kıldıklarından dolayı, aşîret hayatı gittikçe ölmüye başlamış ve *aşîret beyleri* de diğer şark memleketlerindeki siyasî rollerini oynayamamışlardır. Hulâsa, sebebi her ne olursa olsun, XIII. yüzyılın son yarısı sıralarında, köydeki yerleşik hayat göçebe hayata herhalde üstün durumda bulunmakta idi; *Selçukî rejimi* aynı sıralarda, ortadan kalktığı zaman, hükûmetsizlik zamanlarında mütad olan aşîret kavgalarına da bunun için rastlıyamıyoruz.

Osmanlı rejiminin kuruluşu sırasında, göçebe ve yarı göçebe hayatın ve aşîret geleneğinin önemi az olmamakla beraber, Türkiyede, esas itibariyle, yerleşik köy hayatı hemen hemen bugünkü karakterini almış bulunuyordu. Bu hal, Şark Akdenizde başladığını söylediğimiz iktisadî darlıktan Anadolu türk halkının fazla müteessir olmasına sebep olmuştur. O halde, *Osmanlı imparatorluğunun* doğmasına varacak olan ilk fetih hareketleri başladığı zaman, bu yeni rejimin harp için muhtaç olduğu insan kaynakları bakımından Selçukîlerden daha müsâid vaziyette bulunduğu meydandadır. Fakat, şurası dikkate değer ki, Türkler Anadolu'dan hareketle muhtelif istikametlere doğru yayılmaları

esnasında, *Osmanlı eşrafının* Türk şehir hayatını buralara muvafakiyetle götürmelerine ve bu suretle Türk cemiyetinin büyümesinde mühim vazife görmelerine mukabil, daha sıkıntılı durumda olduklarını söylediğimiz Anadolu köylülerinin fetholunan yerlerde bir Türk köy topluluğu yaratma faaliyetine giriştiklerini görmüyoruz. Rumelinin zaptı esnasında, buralard göç eden Türk halk yerleşik köylüler değil, Anadolu'da mer'a bakımından darlık çektikleri anlaşılan Türkmen aşiretleridir. Bunlar ya kendileri gidiyorlar veya hükümet onları ceza olarak sürüyordu²⁰. Köylülerin, imparatorluğun kuruluşunda en büyük hizmetleri askerî bakımdan olmuştur. Çünkü, *timarlular* ve *ümerâ*, dirlikleri nisbetinde götürmeye mecbur oldukları "*cebeli*," askerlerini Anadolu köylerinden tedarik ettiklerinden başka, ayrıca Osmanlı ordusunda, hemen her defasında, binlerce kişiden ibaret büyük bir gönüllüler gurubu (*garip yiğitler*) muntazam kuvvetleri takibedi-yordu. Her kale zaptolunduğunda, bir kaç bin kişilik *azap*, *fâris*, *yenîçeri*, vesair muhafız kuvvet hemen tedârik edilerek, buralara yerleştirilebilmesi bunlar sayesinde mümkün olabilmekteydi. Anadolu köylerinden geçim zorluğu yüzünden gelen bu insanlar, umumiyetle, günde beş akçeden aşağı olmamak üzere, ulûfe ile hizmet etmekteydiler. Bu şekildeki kale hizmetlerine "*gedik*," deniyordu, Gediklerde açılan boş kadrolara insan bulmakta zorluk çekildiğine dair hiç bir emmare yoktur. Aksine, pek çok Anadolu "*garip yiğitler*," vatanlarından hayli uzaklarda olan bu kalelere giderek, *bölük ağalarının* hizmetini görmek suretiyle, gediğe geçmek için "*nevbet*," bekliyorlardı. Bu gibilere "*mülâzım*," adı verilmekteydi²¹.

Anadolu eşrafı tarafından pek çabuk türkleştirildiklerini söylediğimiz Rumeli şehirlerini hıristiyan halk tarafından tecrit edilmiş durumdan kurtarmak için, hükümetin Anadolu'dan kitle halinde köy halkını kaldırıp Rumeliye geçirme teşebbüsünde bulunup bulunmadığını bilmiyor isek de, 1571'de Kıbrıs'ı aldığı zaman, bu

²⁰ Yerleşik köy halkından maden işleme, derbend bekleme vesair hizmetini yapamayanların, veya devamlı geçimsizlik, eşkiyalık edenlerin, ceza olarak, Rumeli tarafına sürüldükleri XV. ve XVI. yüzyıllarda dahi çok görülmüştür.

²¹ Yalnız, Bağdat, Basra gibi Anadolu'dan büyük iklim farkı olan yerlerdeki kalelere muhafız tedariki çok güç oluyordu. Çünkü «Rumiler» den oralara gitme cesaretini gösterenler arasında çok ölüm olduğu için, talip bulunamıyordu.

adayı plânlı bir türkleştirme hareketine giriştiği bütün teferruatı ile bizce malûmdur. Evvelâ, eski seferlerde görüldüğü gibi, Kıbrıs'a, ordu ile beraber, binlerce "levend," yahut "garip yiğit," giderek, ora kalelerinde kalmıştır. Bundan başka, köyleri de Türkleştirmek için, adaya kırkbin hâne sürülmeye başlanmıştır. Fakat, iş tamam oldu sanıldığı zaman, yapılan yoklamadan, gidenlerin çoğunun geri kaçtıkları ve ancak bir kaç bin hânenin orada kaldığı görülmüştür. Halbuki, bu sıralarda, Anadolu'daki sefâlet son haddine varmış bulunuyordu. Şu hâdise, Anadolu köy halkının baba ocağına bağlılık derecesini gösteren bir delildir. Onun için, aynı halin XIV. ve XV. yüzyıllarda da meydana gelmemiş olduğunu kabûl edemeyiz.

Hülâsa, Türkiye köy topluluğu, bütün sıkıntılı durumuna rağmen, Osmanlı fetihleri sırasında Anadolu yarımadasından fazla uzaklara yayılma arzusu göstermemiştir. Yalnız, Çanakkale Boğazından ötelelerde, Edirne ve civarına kadar olan yerlere Garbî Anadoludan bazı çiftçi göçlerinin meydana gelmiş olması ihtimali vardır. Bu vaziyete göre, Rumelide, şehirlerin dışında, yâni köylerde yaşayan Türklerin çoğunu Anadolu Türkmenlerinden türeme olarak kabul etmek icap eder.

Büyük bir iktisadî darlık içinde kurulmuş olduğunu söylediğimiz *Osmanlı rejimi* Anadolu köy topluluğunun iktisadî-ictimâî bünyesinde nasıl bir değişme yapmıştır? Bu hususu araştırırken, nüfusun yüzde seksenini teşkil eden Türk çiftçisinin bu büyük târihî hâdiseden müsbet iktisadî refah elde ettiği yolunda bir neticeye varamıyoruz. Ancak, yerinde de işaret ettiğimiz gibi, geniş fetih hareketlerinin ve devlete bağlanan toprakları muhafaza etme mecburiyetinin icab ettirdiği pek çok ulûfeli veya dirlikli hizmetler köy halkını, kendi işi haricinde olan bu kazanç yollarından, bir memur yahut müstahdem olarak, faydalanmaya sevk ediyordu. Ocağına kudsi bir hisle bağlı olan Anadolu köylüsü, köyünden uzaktaki bu gibi hizmetlere ailece değil, tek başına ve muayyen bir kazançtan sonra, tekrar dönmek niyetiyle gitmekte idi. Çiftçiliği tamamiyle zoraki yaptıkları sâbit olan köylü ailelerin baş vurdukları yegâne çare delikanlıları devlet kapısında ücretli bir hizmet aramaya veya medreseye göndererek tahsil görmeye sevk etmekten ibaretti.

*Osmanlı rejiminin teşkilâtını tekemmül ettirmeye çalıştığı ilk zamanlarda dahi hüküm süren para darlığı yüzünden, köylerde bir toprak aristokrasisinin teşekkül etmesi şartlarının mevcut olduğu hatıra gelmektedir. Hattâ, hükümet, bu tehlikeyi önlemek için, toprak satışlarına mâlûm sıkı kayıtları koymuş, *timarlı sipahilerin* kendi köylerinde çiftlik kurmalarını menetmişti. Bir çift öküzle işlenebilecek miktarda bir kaç tarladan ibaret toprak miktarına bir "*çiftlik*," adı veriliyor ve bunun her hangi bir şekilde, hattâ, mirasçılar arasında bile paylaşılmasına müsaade olunmuyordu. Nazarı olarak, toprak ferdin değil, devletin mülküdür. Toprağı fiilen ziraat eden kimse ancak ona tasarruf edebilmektedir. Bir tarlada ev yapmak, ağaç dikmek, bahçe veya bağ yapmak gibi imâr faaliyetine girişildiği takdirde, böyle yerin mülkiyeti imârı yapan kimseye geçmektedir.*

İşte, bu ve buna benzer bir takım kanunî müeyyideler köyde durumları birbirinin aynı fertlerden ibaret bir köy topluluğu bulundurmaya hedef tutmuş görünmektedir. Hakikaten, XVI. asra kadar geçen zaman içinde köy topluluğunun iktisadî-ictimâî bünyesi yakından tedkik olunursa, görülecektir ki, bu muhitlerde hemen bütün halk birbirlerinden çok az farklarla muayyen ve müşterek seviyede bir hayata malik bulunuyorlardı; içlerinde imtiyazlılar yoktu. Hepsisi de hukukan bir *dirlik sahibinin* (sipahi, ümera, rical veya pâdisahın) *raiyyeti* idiler ve kendisine istihsalleri nisbetinde vergi veriyorlardı. Çiftçi hiçbir suretle bir "*serf*," gibi hurriyetini tahdit eden kayıtlara tâbi tutulmamıştı; toprağını boş bıraktığı müddetçe, bir *çiftlik* için kendisinden alınan yılda 75 akçe "*çift bozan resmi*," devletin öşürden ettiği zarara karşı bir tazminattan başka bir şey değildir. Bir *çiftlik* parçalanamıyacağına, köylü sâhip olduğu *çiftliği* satamıyacağına ve mirasçı bırakmadan ölenlerin toprakları tapuya verilirken akrabaları tercih olunacağına göre, çiftçi sınıfının iktisadî-ictimâî bünyesi kendi içinden veya dışardan gelebilecek her türlü iktisadî tazyiklere karşı korunmuş demektir. *Osmanlı rejimi* zamanındaki Türkiye köy topluluğunu bu şartlar altında düşündüğümüz zaman, bugünkü müttekâmil devlet telâkkilerimize göre bile, çok ileri olarak kabul etmek mecburiyetindeyiz.

Çiftçi âilelerin hususî hayatları gözden geçirildiğinde, yaşayışın şehirdekine hiç benzemediği ve basit olduğu görülür. Aralarında

iki veya daha ziyade kadınla evlenmiş olanlar sayılı derecede az bulunuyordu. Köle ve câriye sâhibi olanlara hemen hemen rastlanmamakta idi. XVI. yüzyılın ortalarında şehirlerde mütemadiyen arttığını gördüğümüz içki ve bundan doğma ahlâkî yolsuzluklar henüz köylerde bilinmiyordu. Kadın-erkek münasebetleri şehir topluluklarınınkinin aksine olarak, gayet tabii idi. Yalnız, bu bakımlardan köyleri tâciz eden *ümerânın kapu ağaları* ve *voyvodalar* tarafından dolaştırılmakta olan *bekâr levend bölükleri* idi. Köylere gûya vazife icabı çıkan *ehl-i örfün* maiyetlerinde besledikleri bu disiplinsiz insanları *ümerâ* köylülerin sırtından beslemek itiyadında oldukları için, onları ikişer üçer kişi olarak ailelerin kendi oturdukları evlerine yerleştirdiklerinde, kadınlara ve hattâ çocuklara sık sık musallat oldukları az değildi. Köy halkının hükûmet merkezine bu hususta bitmez tükenmez şikâyetleri oluyordu.

Çiftçi sınıflarının devletle olan münasebetlerine verilen idarî ve hukukî şekil köy topluluğunun kendi ictimâi-iktisadî teşekkül tarzı kadar mükemmel değildir. Bir defa, devletin bütün masraf yükü tamamıyla zirâi iktisad unsurundan elde edilecek gelirlerle karşılanacak şekilde tanzim edilmiştir. Buna mukabil, geniş şehir iktisadî faaliyetine çok az bir mükellefiyet yükleniyordu. Diğer taraftan, şehirler ve kasabalar umumiyetle kadılık müessesesinin idaresine verilmiş oldukları için, fi'li idare ile kanunî vaziyet arasında fark yok gibiydi. Halbuki "*raiyyet*," sayılan köy "*ehl-i örf*," adını alan ve hükûmete değil, *ümerâya* ve *dirlik sahiplerine* bağlı oldukları için, devlet karşısında mes'uliyetsiz durumda bulunan şahısların idaresine terk olunmuştu. Köy idaresinde, kadıyı temsil eden *nâip* kuvvetli bölüklerle gezen *kapu ağalarının* veya *voyvodaların* karşısında hiç bir iktidar gösteremediği için, kanunun yerine keyfî idare hüküm sürmekte ve *nâipler* ancak *ehl-i örfün* arzusuna göre hareket etmek mecburiyetinde kalmaktadırlar. *Köy kethüdası ehl-i örf*e karşı köyünü koruyacak hiç bir salâhiyete sâhip değildi. Hülâsa, dirliğe dahil bulunan köy "*serbest*," değilse, bu halde, *ehl-i örf* ve naibin yanında diğer bir resmî şahsiyet, *timarlı sipahi* çiftçi ile ilgilidir. Memleket sathının çokluğunu *serbest* olmıyan "*cebeli timarlar*," kapladığına göre, köylü sınıfının devletle olan münasebetlerinde birbirleriyle hiç de iyi anlaşamayan üç otorite, aralarında, köy idaresinin ve dolayısıyla

halkın istismarını çekişme mevzuu yapmaktadırlar. Bunlar, *ümera-nın* veya *has sahiplerinin kapu ağaları* (ki *ehl-i örf* deniyor), kadının vekili olan *naïpler* ve üçüncüsü de *timarı* teşkil eden köyün *sipahisi*.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, *timar rejiminin* bozulma-ya başlaması yüzünden, aynı asrın sonlarına doğru köy sipahisinin bütün nüfuzunu kaybettiğini ve hattâ daha sonraları *timar sahibi-nin* köyün öşrünü ve bazı resimlerini toplayan bir mültezim haline girdiğini görüyoruz²². Halbuki, aynı sıralarda *naïplerin* arkasında bulunan kadınlarla, *kapu ağalarının* arkasında bulunan *ümerâ* ara-sında, köye hâkim olmak bakımından ciddî bir rekabet kendisini göstermeye başlıyordu. Müthiş bir para darlığı yüzünden, *kapu-kullarının* ve *eşrafın* köylerde çiftlik kurmak ve yarıcılık etmek suretinde giriştikleri iktisadî faaliyetleri de yukarıda ileri olarak kabûl ettiğimiz köy iktisadî-ictimâî bünyesini kökünden sarsmak-taydı. Bu gibi ağır iktisadî şartlar çiftçi topluluğunu, ve onunla beraber, bütün Türkiyeyi sür'atlı bir ictimâî buhrana doğru sürük-lüyordu ki, ileride bu mühim hâdiseyi etraflıca kaydedeceğiz.

Köy halkı yanında mütaleası icabeden bir topluluk da *göçe-belerdir*. Aşiret karakterini henüz muhafaza eden bu insanlara Anadolunun her tarafında rastlanmakla beraber, bilhassa Güney-doğu Anadoluada adetleri çok fazla idi. *Göçebeler* doğrudan doğruya kendi aşiret beyleri tarafından idare olunuyorlardı. Bu halktan hasıl olacak vergiler has veya mukataa kabûl olunarak, böyle yerlere *voyvodalar* veya *emînler* tâyin olunuyor, aşiret beyleri aşiretlerinin vergilerini kendi elleriyle topluyarak, memura teslim ediyorlardı. Göçebeler için ayrı kadıliklar kurulmuştu. Hulâsa, bunlar her hususta ayrı bir idareye tâbi idiler.

Göçebeler hayvan yetiştirme bakımından pek önemli iktisadî bir unsur olmakla beraber, hayvan sürülerinin ziraata yaptığı ağır hasarlar yüzünden, yerleşik çiftçi halk ile aralarında bazan çok ciddî hâdiseler meydana geliyordu. Bu gibi hallerde, *ehl-i örf* müdahala ederek, aşiretleri soymak için vesile buluyordu. Türkiye aşiretleri arasında şarktan garbe doğru bâzı büyük yer değiştirme hareketleri olmuştur ki, bunlar XVI. asrın başlarından itibaren

²² Timar rejiminin bozulması adlı makalemize bk. : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, C. III, Sayı 4.

zaman zaman görünmekte idi; ve böyle bir göçe de yukarıda anlattığımız iktisadî darlığın sebep olduğunda şüphe yoktur. Aşiret göçlerinin yalnız şarktan garbe doğru vukua gelmesi de yine aynı iktisadî darlığın mahiyetiyle ilgili olmakla beraber, burada fazla tafsile lüzûm yoktur.

4 — Memurlar

Osmanlı rejimi zamanındaki ictimâf sınıflardan üçüncüsü memurlar olduğunu, yukarıda ictimâî bünyeyi tahlil ederken söylemiştik. Asıl tarihî adı *ehl-i örf* olan bu sınıf, devletin çiftçi halk üzerindeki icra salâhiyetini fi'len yapan unsurdan ibarettir. Zamanında, icrâ salâhiyeti hakkındaki nazarî görüş ne olursa olsun, bu salâhiyetin, memura vazife olarak verilmesi halinde, bu hizmeti üzerine alana geçim yolu temin etmek için bir vâsıta sayılması gibi hatâlı bir telâkki bütün ruhlara hâkim bulunuyordu. Çünkü, malûm olduğu üzere, halk ile devletin münasebetlerini temin için tayin edilen o zamanki memur, bu hizmeti mukabilinde, ehâlden "*resim*," "*hizmet akçesi*," "*harç*," gibi vergiler almakta idi. Şu halde, memurun kendi hesabına aldığı *resim* ve *vergiler* vazifesini yapabilmesi için bir vâsıta değildi; tersine olarak, vazife *resim* alabilmek için yapıyordu. Bu husustaki telâkkinin öyle veya böyle olması ehemmiyetsiz gibi görünüyorsa da, pratikte büyük bir ehemmiyeti vardır. Bir defa, *ehl-i örf* yapacağı hizmeti dâimâ oradan kendisine gelecek kâr ile ölçmek itiyadındadır. Meselâ âsâyişi sağlamak hususunda gözde tutulan, umumî düzen değil, memura fazla gelir çıkmasıdır. Eğer hiç bir hâdise olmazsa, tabiidir ki, "*cürüm ve cinayet resmi*," alınmayacaktır.

Vergi bahsinde anlattığımız üzere, muayyen gruplar halindeki müstakil köyler ne cins oir *dirlik* (*has, zeâmet, timar, mukataa*) yeri olurlarsa olsunlar, bunların gelirini kendi şahıslarına veya *dirlik* sahibi hesabına toplama vazifesinde olan kimseler, bundan büyük bir kazanc elde ettikleri ve hattâ geçinmeleri buna bağlı olduğu için, memur sınıfı köy topluluğunun iktisadî-ictimâî düzeni ile şahsen alâkalıdır. Köyde *ehl-i örfün* müdahalesini icabettirecek bir vak'anın görülmediğini farzedelim: Pek tabii olarak, *serbest dirlik sahiplerine* ve *ümerâya* yüksek bir gelir temin ettikle-

rini gördüğümüz *cürüm ve cinayet*, “*kan resmi*”, “*cerime*”, gibi resimler hâsılât vermiyeceklerdir. Köylüler, mükellef oldukları bütün vergileri kendileri toplayıp hükûmete veyahut gelir sahibine teslim edecek olsalar, *hizmet akçesi*, “*harç*”, “*cihet-i maişet*”, diye adlandırılan, ve kanundan hariç olarak, *ehl-i örf* hesabına halk tarafından ödenen vergilerin alınmasına imkân kalmıyacaktı. Görülüyor ki, *Osmanlı rejimi* zamanında, devlet ile halkın münasebetlerini sağlamak vazifesi, ücreti doğrudan doğruya halk tarafından ödenen bir hizmet idi. Devlet ve cemiyetin menfaati bu vazifenin gittikçe daha basite ve kolaya gitmesini icabettirdiği halde, bu işi üzerine alan *ehl-i örf*ün menfaati, aksini, bunların daha karışık ve fazla olmasını istemekte idi. Âme hizmetlerinin ve hükûmet işlerinin temini hususunda, devlet ile *ehl-i örf*ün menfaatleri arasındaki bu tezaadın bir neticesi olmak üzere, Osmanlı bürokrasisi²³, ve divânın emirlerini ancak bu bürokrasiden yazılı olarak almak mecburiyetinde olduğu için kendisine bağlı bulunan *ehl-i örf*, dâimâ şahsî menfaatleri cihetine giderek, hükûmet idaresindeki tekâmülü kösteklemişlerdir. Böylece, yeni usuller vazeden fermanlar ve kanunlar hiçbir faide vermemiş ve *Osmanlı rejiminde* kendiliğinden bir muhafazakârlık (*olı geldiği veçhile*) hastalığı yerleşip kalmıştır. Hattâ, XVII. asırda, devlet kendi klâsik rejiminin idare esaslarını tatbik etme imkânının kalmadığını gördüğü için, *ehl-i örf* ile reâyâ arasında “*ayuşma*”, yollarıyla meydana gelen başı-bozuk idareyi kendisine yeni bir hükûmet sistemi diye kabul etmek zarûretini duymuş ve Türkiye’in hükûmet düzeni, XVIII. asırda ortaya çıkan “*âyan*”, rejimine kadar, böyle yürümüştür.

Şimdi, *ehl-i örf* denen bu ictimâî sınıfın nasıl doğduğunu ve ne suretle tekâmül ederek müesses bir sınıf haline geldiğini tet-

²³ Bizim memur adını vererek tedkik ettiğimiz *ehl-i örf* ile Osmanlı bürokrasisini teşkil eden kâtip (*ehl-i kalem*) zümresini karıştırmamalıdır. Bunlar İstanbul’da ve Vilâyetlerdeki divanlarda oturarak büro işleriyle uğraşan mahdud sayıda (bu günkü manası ile) hakiki memurlardır. Yukarda *ehl-i örf*’ü târif ettiğimize göre fark kolayca anlaşılar.

kik ettiğimiz zaman, bu kitlenin Türkiyenin tarihi kaderi üzerinde oynadığı rolü daha iyi anlamış olacağız.

Selçukî devrinin memur sınıfı (icra organı olan *ehl-i örf*) hakkında yeter bilgimiz yoktur. Onun için, burada, o devirden fazla bahsedemeyeceğiz. Yalnız şunu tahmin ediyoruz ki, o rejim zamanında, bir taraftan göçebe ve aşiret hayatının fazla olması, diğer taraftan, asıl olan *beylerin* feodal karakterde bulunmaları, *Selçukî hükûmet idaresinde ehl-i örfün* fazla inkişaf etmemesine ve bu sınıfın mahdût kalmasına sebep olmuş olsa gerektir. Yerinde de söylediğimiz gibi, o devirde merkeziyete bağlanamıyan şehir topluluklarının muhtar idarelere mâlik bulunmaları, tabii olarak, tesirlerini köylerde de gösteriyor, hem *ehl-i örfün* ve hem de aristokrat *beylerin* köylü halk üzerindeki nüfuzları zayıf kalıyordu. Bilindiği üzere, her şehir ve kasabada hâkim olan *Ahî tarikatının* veya *esnaf loncalarının* gençlerden kurulmuş olan bir takım polis kuvvetleri (bir nevi milis teşkilâtı) vardı ki, etrafın âsâyiş ve düzenini hükûmet merkezinden veya onun vâlisinden ziyade bunlar koruyorlardı. Doğrudan doğruya *şeyh* veya *Ahî reisine* bağlı olan bu gençlik teşekkülleri *bölükler* halinde birer ocak teşkil etmekte idiler, ve şef olarak da, başlarında "*yiğitbaşları*," vardı. Şehir topluluklarının site temayüllerine başka bir delil olan bu gibi teşkilâtları, *beylikler rejiminin* hükûmetsizliği sıralarında, her halde daha ziyade inkişaf etmiş olacaktır ²⁴.

Osmanlı rejimi ise, müthiş bir merkeziyetçi idare olarak kurulmakta olduğundan, XIV. yüzyılın başlarından itibaren, bir taraftan *esnaf* ve *Ahî teşkilâtlarının* serbestlik hakları ortadan kalkmakta, ve diğer taraftan da, feodal beyler nüfuzlarını kaybetmekte idiler. Yukarıda *burjuvaziye* benzettiğimiz "*eşraf*," ın, şehir topluluklarına

²⁴ Başlarında «yiğitbaşlar» ın bulunduğu bu gibi gençlik teşekkülleri «*il erleri*» adı ile XVI. asırda köylerde hâlâ taşıyordu ve asrın ortalarından itibaren, Türkiye'de devamlı ictimâî karışıklıkların başlaması üzerine, hükûmet bu teşkilâtın tekrar canlanmasını teşvik etmiş ve böylece *yiğitbaşlarla* emirlerindeki «*il erleri*» *medreseli* ve *levend* ayaklanmalarında faal rol oynamışlardı. Hattâ folklor tetkikleri bu müessesenin bazı köylerde hâlâ bir gelenek halinde yaşadığını gösteriyor: Meselâ «Kök» dergisinde Çankırının bir köyünde tesadüf edilen gençlik teşkilâtına ait bir etüd bulunuyor (bk. Sayı 1); Osmanlı Esnaf loncaları da son zamanlara kadar *yiğitbaşlarını* muhafaza etmişlerdir.

tamamiyle hâkim olarak, devlet merkezine sımsıkı bağlanmış olduklarını söylemiştik. Şu halde, *esnaf* ve *ahî* teşekküllerinin ictimâî düzeni temin hususundaki rolleri bu yoldan devlet merkezine geçmiş bulunuyordu. *Osmanlı sultanlığı*, ilk zamanlarda, henüz küçük bir beylik halinde olduğu için, *sancak* ve *vilâyet* teşkilâtı kurulmamıştı; bütün arazisi, mevcut şehirlerin birer merkez vazifesini gördükleri kadılıklar halinde idi. Her kazânın başına tayin edilmiş olan kadı hem adli ve hem idari bir âmir idi; âsâyişi muhâfâza ve hükûmetin emirlerini icra etmek için, kadının emrine kasaba ve köyler için müteaddit subaşılar verilmiş idi. Bu subaşılar, harp zamanlarında, kendi mıntakalarındaki “*yayalar*”ın veya *dirlik sahipleri*’nin şefi olarak, sefere de gidiyorlardı. *Osmanlılar*, gittikçe büyüyerek, Türkiyenin siyasi birliğini tahakkuk ettirme yoluna girdikten sonra, bir kaç kazânın askerî kuvvetini idare etmek üzere, başlarına bir sancakbeyi verilmiş ve bu yeni âmir, subaşının âsâyişin muhafazasından temin ettiği gelirine ortak ettirilmişti. Bu vaziyette, sancakbeyi subaşının yanına kendi adamlarını da koymak mecburiyetinde kalıyordu. Şu halde, sonraları büyük bir ictimâî sınıf olarak gördüğümüz “*ehl-i örf*”ün ilk tipini bu subaşılarla, sancakbeyinin adamlarından ibaret olan gruplar teşkil etmişlerdi.

Hıristiyan çocuklarından (yani kölelerden) *ümerâ* yetiştirme geleneği, XIV. asrın sonlarından itibaren inkişaf ederek, Selçukî devrinin yeni rejime devrettiği aristokrasi’yi ortadan kaldırmış, böylece, ictimâî itibardan mahrum Osmanlı ümerâsı doğmuştu. Diyebiliriz ki, Osmanlılar devrinde, Türkiyede meydana gelen ikinci mühim hâdise de, müesses ve aristokrat karakterli ümera sınıfının yok olması idi. Böylece, eski devirde merkeziyet rejiminin gelişmesine engel olmuş bulunan bütün sebepler ortadan kalkmış bulunuyordu. Osmanlı hükûmetinin vâlisi (sancakbeyi, beylerbeyi) kendi “kapusunda”, (dairesinde) yüzlerce *levend* beslemekle beraber, köle menşe’li olduğu için, ancak pâdişahın beratını ve mansıbını üzerinde taşıdıkça bir kuvvet ifade etmekte, yâni, hükümdarı temsil eylemekte idi; her türlü şahsî nüfûzdan mahrum bulunuyordu. Yukarıda, subaşıya ortak olarak, kendisine verildiğini söylediğimiz yegâne sivil selâhiyeti de alelâde bir jandarma ve polis âmirliğinden ibaretti. Buna mukabil, Osmanlı kadısı merkeziyetçiliğin

hakikî bir organı halinde meydana çıkmıştı. Fakat, kadılar, bizzat icra edecek kuvvetten mahrum olduklarından dolayı da, merkeziyete bağlılıkları tabii idi. İşte, Selçukî devrine nazaran, Osmanlı devrinde meydana gelen böyle geniş ölçüde siyasî ve ictimâî teşkilât inkilâbıdır ki, *Osmanlı rejiminin* inkişafı ile birlikte, kuvvetli bir "*ehl-i örf*," sınıfının doğmasına en birinci âmil oldu.

Ehl-i örf umumiyetle âsâyiş düzenini sağlayan, kanunların icrâsında zorlayıcı kuvvet vazifesini gören memur unsuruna verilen isim olduğuna göre, *serbest* olmıyan *timarlar* da gezen *subaşılar*, vâlilerin *kaymakamları* (vekil), *kethüdaları*, *bölükbaşları*, *mütesellimleri*, *serbest* statüsünü hâiz olan *hasların* ve *zeametlerin voyvodaları*, *mukataa eminleri*, bâzan hükümet veya vâlilerce, her hangi bir iş için yollanan *mübaşirler* (*çavuş*, *müteferrika*, *altı-bölük sipahisi*, *yenîçeri*, *kâtip* vesair olabilir) ve bunların vazifelerini görebilmek için yanlarında bulundurdukları *levendler* (yahut resmî tabiri ile *sekbanlar*) *ehl-i örfün* kadrosunu teşkil ederler. Vâlileri bunların başı ve en selâhiyetlisi saymak tabii görünürse de, tarihî vâkıa göz önüne alınca, *Osmanlı ümerâsını ehl-i örf* sınıfına dâhil etmek mümkün değildir. Çünkü, vilâyet ve sancak beyleri vâlisi buldukları yerde çok az ikamet ediyorlardı. Diğer taraftan, sık değiştirilmeleri ve çabuk azlolunmaları da bunları halk ile temastan alıkoyan sebeplerdendi. Hele içlerinden katlolunanların az olmaması ümerâyı halk gözünde fazla büyütüyordu. Her ne olursa olsun, sancak ve vilâyet beylerinin, icrâ kuvvetlerinin başında olarak, *ehl-i örf*e düşen vazifeyi bizzat gördükleri hemen hemen yok gibiydi. Ayrıca, her sancağın *has*, *zeamet*, *serbest timar*. *serbest olmıyan timar*, *mukataa* diye, birbirinden ayrı idarî teşkilâta sahip bir çok bölgeler halinde parçalanmış bulunması ve herbirinin başka *voyvodalar* ve *subaşılar* tarafından müstakillen idare olunmaları zarûreti sancakbeyine sancağının âsâyiş ve düzenini şef olarak bizzat temin etmek imkânını bırakmıyordu. Esasen, Osmanlı idare hukukunda temel idarî bölüm kazâ kabul olunarak, buranın da en büyük adlî ve sivil âmiri kazanın kadısı itibar edildiğinden dolayı, âsâyiş âmiri ister istemez kadının emrinde vazife görmek mecburiyetinde olacağı için, *ümerâ* kadının emrine kendilerini değil *subaşılarını* (veya sair *kapu ağalarını*) koymak suretiyle, kendileri bizzat hükümet etmiyorlardı. Hulâsa, valiler *ehl-i örfün*

başında fi'len bulunmadıkları için, halkın ictimâf - iktisadî düzeni üzerinde büyük bir rol sahibi olduklarını gördüğümüz bu ictimâf sınıftan sayılmaları vâkıya uygun düşmeyeceği için, onları yalnız askerî vazife ile mükellef başka bir sınıf olarak kabul etmek lâzımdır. Bu anlattıklarımızla ehl-i örfün hangi zümrelerden ibaret olduklarını ifade ettikten sonra, bu sınıfın kendi insan kadrosunu nereden aldığını söyleyeceğiz.

Ehl-i örfün en büyük kitlesi (polis ve jandarma eri mahiyetinde) olan *levendler* (yahut resmî tabiri ile *sekbanlar*), doğrudan doğruya köy halkı arasından gündelik (ulûfe) ile tutulan genç kimselerdi. Bunların içinden istidâtlı olanları 30 — 40 veya daha fazla bir *levend* grubunun başına *bölükbaşı* olabiliyorlardı. *Bölükbaşılardan* daha yukarı sekban şeflerinin (yani, *ümerâ kapu ağalarının*) *levendlerden* yetişmeleri mümkün olmuyordu. *Ağalar* daha ziyade devletin resmî hizmetli adamlarından türemekteydi. Meselâ, devletin kuruluşundan XVI. asrın ortalarına kadar, *beyler kapu ağalarını* (*sekbanların* başlarındaki şefleri) umûmiyetle *rımarlı sipahilerden* seçmişlerdir. Hattâ, *voyvodalar*, *mukataa eminleri*, bâzen *mübaşirler* de *timarlı sipahilerden* tayin olunuyorlardı. Fakat, bu asrın sonlarına doğru, *kapukulları* (bilhassâ *yenîçeri* ve *altı-bölük halkı*) İstanbuldan, Türkiyenin her tarafına yayılmış bulduklarından dolayı, bir kazanç yolu olduğunu söylediğimiz "*ehl-i örf*," lük hizmeti bunların eline geçmeye başladı. *Timarlıların* ileri gelenlerine önemli bir kazanç vâsıtası teşkil eden ve hattâ onları bu vesileyle ile çok vakit seferden kurtaran *ehl-i örf* olma işinin bu şekilde *kapukulları* tarafından kendilerinden alınması hâdisesi III. Murad devrinde büyük bir önem aldı. Hele 1600 sıralarında, *subaşılar*, *voyvodalar*, *mübaşirler*, *kethüdalar*, *kaymakamlar* vesair, hep *kapukullarından* alınıyordu. Bilhassa *altı-bölük halkı* bu hususta *yenîçerilerden* de çok üstündü. Şu halde, *ehl-i örfün* sekban bölükleri köylerden türeyen *levendlerden* yazılmakla beraber, asıl vazifeyi üzerlerine alan resmî memurlar, evvelâ *timarlı sipahiler* (*çavuşlar* ve *zaimler* dahil) ve sonra da *altı-bölük halkı* (çok az olarak da *yenîçeri*) idiler.

Timarlılara âit bu *ehl-i örf* olma hakkının *altı-bölük halkı* tarafından gaspolunmasını, Türkiyede *timar rejiminin* bozulmasına tesir eden mühim âmillerden birisi olarak saymak icap eder.

Ehl-i örf sınıfı, baştan XVI. asrın ortalarına kadar, büyük bir kitle değildi. Çünkü, âsâyiş oldukça düzgün gittiğinden başka, icâbında (bilhassa sefer zamanlarında) emirlerine "*alçak hallü timar erbabı*,"ndan da bölükler veriliyordu. Fakat, bu sıralardan itibaren, *voyvodaların* ve vâli adamlarının, yani *kapu ağalarının*, etraflarına kalabalık *levend bölükleri* topladıklarını görüyoruz. Bunun başlıca sebepleri, *ehl-i örf*e yardım etmeleri lâzım gelen ve sırf bunun için seferlerden dahi alıkonulan küçük *timarlıların kapu ağalarına* itaat etmemeleri ve bu suretle onları bu sıralarda oldukça karışık olan sancaklarda yalnız bırakmaları, "*suhte*,"lerin, yer yer ayaklanarak, hükümet adamlarına karşı gelmeleri, "*çift bozan reaya*," gittikçe artmış bulunmasından dolayı, her tarafta soyguncu "*levendât*,"ın türemesidir. Böylece, hemen hepsini altı - bölük halkının teşkil etmekte olduklarını söylediğimiz *ehl-i örf*, vaziyete hâkim olabilmek için, ağası buldukları beylerin "*kapu halkı*,"nı, yani sekbanların miktarını, mütemâdiyen arttırarak, asrın sonuna doğru, köylünün beslemeye tahammül edemeyecekleri ölçüde bölükler teşkil ettiler.

Her ne kadar *ricalı* (çünkü bunların da vilâyetlerde hasları vardır) ve vâlileri *ehl-i örf*ten saymamış isek de, vilâyetlerdeki memur sınıfının, pek azı müstesna, hepsinin de *rical* ve *beylerin* mansıbı etrafında toplanmış olduklarını ve nihayet onlar nâmına vazife gördüklerini biliyoruz. Bunların hükümet merkezi ile olan münasebetleri *bey* namına emir almak veya arzlarda bulunmaktan ibaretti. Resmen *ricalın* ve *beylerin* adamı olmaları dolayısıyla, mansıp sahibi azlolunduğu vakit, bunların (yâni *kapu ağalarıyla kapu halkının*) vazifeleri sona eriyordu ; yahut, vâli başka bir yere tayin olduğu zaman, onunla beraber oraya gidiyorlardı. Bilhassa XVI. asrın ortalarından itibaren, ümerânın azil ve nakilleri pek sık olmaya başladığına göre, vaziyetleri bunlara bağlı olan *kapu ağaları* ve maiyetlerindeki *sekban bölükleri* (yahut *levendât*) ya açıkta kalmakta veya vâli ile birlikte yeni tâyin olunan yere gitmekte idiler. Açıkta kaldıkları zaman, yeni bir "*kapu*," (yani başka bir beyin maiyeti) bulmaya çalışmakta idiler. Böylece, *ehl-i örf* hizmeti gören *kapu ağalarının* ve *sekbanların* vâliye tâbi olan muvakkat ve hele gezici durumları kendilerini malsız ve mülksüzlüğe, bilhassa bekâr hayatı sürmeye mahkûm ediyordu. Bu şartlara göre, *bölükbaşılara* yüzbinlerce *levendler* için tabii yaşa-

yış şekli bu idi. *Bölüklerinden "isimleri çalınmadan," ümerâya kapu ağalığı yapan altı-bölük sipahilerinin durumları bir dereceye kadar istikrarlı idi; çünkü, onlar icâbında kapu ağalığını terkederek, sipahilik sıfatlarıyla iktifa ediyorlardı. Fakat, her ne olursa olsun, kapu ağaları, bölükbaşılar ve levend'lerden ibaret, kaderleri vâlilerin mansıplarındaki durumlarına bağlı büyük bir kitle, "ehl-i örf," sınıfının esaslı kısmını teşkil ettiklerinden dolayı, tâbi oldukları hayat tarzını, her türlü mal-mülk, ev-bark edinme imkânından mahrum ve günü gününe yaşayan sıkıcı bir bekârlık olarak kabul etmekten başka çare yoktur. Ehl-i örf'ün bu hâli her zaman aralarında yaşadıkları çiftçi halk için, bilhassa ahlâkî bakımdan, büyük bir huzursuzluk yaratmaktan geri kalmamıştır. Başlarında dirlik sahiplerinin voyvodaları veya vâlilerin kapu ağaları olduğu halde, mütemâdiyen köylerde dolaşan levend bölükleri hem kendilerini halka meccanen besletmekte, hem de onların âileleri içine girerek, evlerinde misafir kalmakta idiler. Bu yüzden tahammülü güç yolsuzluklar oluyordu.*

Ehl-i örf'ün ziraatçı halkın iktisadî faaliyeti üzerindeki kötü tesirleri iki çeşit olarak ifade olunabilir: birisi, bunların "hizmet," adı altında köylü halktan mütemadiyen para toplamaları, kanunun tayin ettiği resimleri defterde kaydolunandan ziyade istemeleri ve bu sûretle köylüleri "tekâlif-i şâkka," ödemeye mahkûm ederek, para darlığını arttırmaları; diğeri ise, hemen daimî bir şekilde köylerde gezerek kendilerini halka beslemeleridir.

XVI. asrın ortalarından itibaren, binlerce levendleri emirlerinde toplayan kapu ağalarının, paşaların kapu halkı (yahut paşalılar) resmî sıfatı altında, yavaş yavaş müesses bir ocak haline gelen bu bekâr ve hayatları kararsız insanları yanlarında bulundurmadan vazife yapmak imkânlarını kaybetmeleri, ehl-i örfü miktarları cemiyet içinde hesaba katılır kuvvetli bir sınıf haline getirmiş bulunuyordu.

Ziraî iktisadiyatla alâkalarını izahetmiş olduğumuz ehl-i örf iie eşrafın münasebetlerine gelince, bu iki sınıf şehirlerde değil, köylerde birbirleriyle karşı karşıya idiler. Eskidenberi, geniş vakıflar dolayısıyla köyde büyük menfaatleri olan XVI. asır Türk eşrafı bu asrın müthiş iktisadî darlıkları arasında kendine büyük çiftlikler dahi peydâ etme faaliyetlerine girişmiş bulunduğundan, ziraatçı halk arasındaki menfaatleri büsbütün artmış ve şahsileşmişti. Pek tabii olarak,

sektan bölükleri ile, icabında zorbalığa da teşebbüs eden *kapu ağalarının* bu hareketleri *eşrafın* çiftlik işletmelerini tehdit ediyordu. Ayrıca, *ehl-i örf*, köylünün hükümetle olan münasebetlerinde, kadıları ve naiblerini aradan çıkararak, her şeyi kendi bildikleri gibi halletmeye doğru meyletmekte idiler. Gerçi, *kapu ağalarının*, *levend bölükleri* ile köylerde dolaşarak, kanunlu kanunsuz "*resim*," ve "*tekâlif-i şakka*," toplamaları, kendilerini fakir ahaliye besletmeleri, Osmanlı arazi hukukuna göre, ancak bir veya iki çift hayvanla işlenebilecek mihtarda toprak tasarruf eden ve fakat nüfusun büyük ekseriyetini teşkil eden ziraatçı halkı köylerinden tedirgin ettiğinden dolayı, görünüşte eşrafın köylerde toprak edinme hırslarına yardım eder görünmekte ise de, çiftliklerin teşekkülünü sağlayan bu kolaylık hakikatte çok geçici idi. Çünkü *kanunnâmelerin raiyyet* olarak kabul ettiği insanlar *levendlere* kâfi yiyecek ve "*sektan akçesi*," veremeyecek hale geldikçe, *bölükler* kanunsuz soygunlarını "*âyan ve eşraf*," ın *çiftliklerine* kadar da genişletiyordu. *Klâsik Osmanlı rejimi* hiç bir kanunî imkân bırakmamış olmasından dolayı, şehirlere yanaşma vesiyeleri bulamıyan, ve bu sûretle, eşrafı kendi şehir topluluğu içinde tazyik imkânına sahip olmıyan "*ehl-i örf*," devletın siyasî ve ictimai temellerini üzerine dayadığı bu en nüfuzlu ve zengin sınıfı ancak köy çevrelerinde karşısında bulmuş oluyordu. Artık, köy muhiti ve ziraatçı topluluk, "*eşraf*," ile "*ehl-i örf*," arasında iktisadî menfaat için bir çekişme mevzuu olmuştu. Bu hal, gittikçe fiilî mücadele halini alarak, büyük bir siyasî ve ictimai dâvâ olmakta idi. Bütün cemiyet, "*âyan ve eşraf*," ile *ehl-i örf* arasında başlayan çetin bir mücadeleye şu veya bu tarafta olmak mecburiyeti altında sürüklenmekte idi ki, tarihimizin nâdir buhranlarından birisi olan bu büyük karışıklığı, sırf iktisadî tarih bakımından olmakla beraber, oldukça teferruatıyla tedkik edeceğiz.

Hülâsa, *ehl-i örf* devletın raiyyet sınıfı ile olan münasebetlerini temin lüzumundan doğan bir zümredir. Fakat, bu sınıf mensupları, doğrudan doğruya devlete değil, *rical* ve *ümerânın* mansıplarına bağlı olmaları dolayısıyla, mes'uliyetsiz bir mevkie de bulunuyorlardı. Böyle olduğu için, her mansıbı devletın ileri gelen bir şahsına makam olması bakımın-

dan değil, burada birçok *kapu ağaları*yle *sekbanlardan* ibaret müesses bir sınıfın varlığına mihrak vazifesi görmesi noktasından düşünmek icabeder. Hakikaten, mansıbı işgal eden şahıs, ne devlet ve ne de ehl-i örf için, bir insan olarak, fazla bir kıymet taşımıyordu. Çünkü, pâdişahın basit bir fermanı kendisini kolayca yok edebilmekte idi. Hattâ "*kapu halkı*," (yani paşanın kendi masrafı ile beslediği *sekbanları*) tarafından, kendi paşalarının öldürüldüğü de az vak'alardan değildir. Fakat, asıl şu nokta mühimdir ki, ne ferman *ehli- örfü mansıp* etrafından dağıtabiliyor ve ne de *ehl-i örf* kendi beylerini idam fermanından kurtarabiliyorlardı. Bununla beraber, *rical* ve *beylere âit mansıplar* (*sancakbeyliği, beylerbeyliği, vezirlik*) *kapu ağaları* ve onların *sekbanlarından* ibaret *ehl-i örf* sınıfının ictimâî ve hukukî varlığı için şart idi. Hattâ, Anadolu karışıklıkları bahsinde de göreceğimiz üzere, muazzam *sekban* dalgalarının uzun seneler esnasında yarattıkları devamlı altüst olmada, sanki mutlak ictimâî bir kanun, hâdiselerin başından sonuna kadar, kat'î bir hükmünü icra ediyormuş gibi, çiftçi sınıfının iktisadî çöküntüsünden türeyen levendler daimâ, üzerlerinde kapu ağalığı kisvesini taşıyan insanların bayrağı altında olmadan herhangi bir hareket yapamadılar. Yâni, bu resmî hükûmet adamlarının şefliğini kendilerine zarurî gördüler. Kapu ağalarının da tesirinden hiç bir zaman kurtulamadıkları bir mecburiyet şu idi ki, onlar da kendi şahsî menfaatlerinin veya ihtiraslarının değil, büyük *levend* kitlelerinin esiri olarak hareket ediyorlardı. Daha enteresanı, hemen bütün âsi *bölüklerin ümerânın bölükleri* addolunmalarıdır. İktisadî darlığın ictimâî bünyede yarattığı büyük buhranın bu tarafları bizce kat'î surette malûm olduğuna nazaran, bundan çıkan mâna şudur ki, büyük ictimâî karışıklığın tahrip edici unsuru da, hareketlerinde, nihâyet, bâzı kanunîliklere dayanmayı kendisi için muvaffakiyet şartı olarak görüyordu. Şeflerin, muhakkak Osmanlı rejiminin siyasi mektebinden yetişme mecburiyetinde olmalarının ve, levendlerin kendi başlarına köylerden türeyen reislerle hareket imkânlarını bulamayışlarının hakikî sebebi budur. İlerde "*celâli isyanları*," serisine dahil pek çok hâdiseleri gözden geçirdiğimiz zaman, bunlar

birer vâkıa olarak sâbit olacaktır. Mâmafih, XVII. asrın sonlarından itibaren, *levend*lerden türeme büyük şeflerin yetiştikleri görülmeye başlamış olmakla beraber, bu asır şimdilik tetkik sahasının dışında kalmış bulunmasından dolayı, levendliğin âdetâ gelenliğini bozan bu tekâmülü burada yalnız bu şekilde zikretmekle iktifa edeceğiz.

D. Ziraî iktisadiyatta buhran

1 — Faizciliğin ve çiftliklerin ziraî düzeni bozmaları

Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu ve inkişafı devrinde doğan mâlî sistemin bir icâbı olarak, devlet masraflarının en mühim kısmının köylü müstahsilden çıkarılmasını esas tutan bir vergi usûlünün kabul edilmiş olduğunu yukarıda uzun uzadıya anlatmıştık. Fetihlerden elde edilen ganimetler sayesinde devletin zengin olması, başta pâdişah olmak üzere, bütün devlet ricâlini âdetâ aldatmış olduğu için, bunlar hazineye ait sağlam ve daimî olan gelir kaynaklarından mühim bir kısmını *vakıf* şeklinde câmi, medrese, tekke ve sair müesseselere bağlayarak, şehirlerde ve kasabalarda, merkeziyete sâdik olan "*vazifeli*," bir unsur yaratmışlardı. "*Duâgûyan*," "*meşâyh*," "*sâdât*," "*ulemâ*," gibi adlarla anılan ve hemen hiç bir müspet iş görmedikleri halde devlet gelirlerinden maaş alan bu zümre, gerçi *eşraf* sınıfının doğmasında ve bu sûretle şehir topluluğunu ve Osmanlı Türkiye-sinin yeni ictimâî-siyasî çehresini yaratmakta âmil olmuş ise de, bu hareket, haddinde kalamıyarak, memlekete çok ağır gelen parazit bir kitlenin ortaya çıkmasına da sebep olmuştu. Tabii olarak, devlet para darlığına düştüğü vakit eski vergi kaynaklarını lüzumsuz yere iâşelerine bağladığı bu insanların ellerinden kurtaramadı ve, ihtiyacı olan parayı temin için, türlü metodlarla köylüden daha fazla vergi almaya mecbûr oldu. Bu hal ve köylünün kendi ev ihtiyaçları nüfusun esas kitlesini teşkil eden bu sınıfı büyük bir para darlığı içine attı.

Para rejiminden bahsederken, mübadelede ve tedavülde esas ölçü olan akçenin nasıl bir kararsızlık arzettiğini söylemiş ve Yahudi maliyecilerle tahsildarların ve mültezimlerin, halkın zararına olmak üzere, bu durumdan elde ettikleri menfaatleri belirtmiştik. İşte bu gibi haller, köylüyü borç etmeye ve malını yok pahasına

satmaya mecbûr etmek suretiyle, faizciliğe gayet müsait bir zemin hazırlamış bulunuyordu. Kıymetli maden darlığının devletin kuruluşundan beri mevcut olduğunu izahetmiş bulunduğumuza göre, faizciliğin de o devirden itibaren köy halkını tazyik etmiş olabileceği hatıra gelebilir. Ancak, geniş fetihlerden, askerlerin, *ümerânın* ve sefere *gönüllü* veyahut "*cebeli*," olarak katılan halkın ellerine fazla ganimet geçmekte devam etmiş bulunması, öyle sanıyoruz ki, köy ictimâf - iktisadî düzenini faizciliğin daha erkenden bozması imkânlarını uzun müddet geciktirmiştir. Fakat, Fatih devrinden başlayarak, XVI. asrın başlarına doğru memlekette zararlı bir faizciliğin yavaş yavaş doğmaya başladığını gösteren emmareler mevcuttur. Tarih kaynaklarının ve arşiv vesikalarının bahsettikleri imkân sayesinde, en aşağı, XV. asrın ortalarından itibaren, bu mühim meseleyi teferruatlı bir şekilde tedkik etmek pek zor olmamakla beraber, biz, henüz kâfi malzeme toplamış durumda bulunmadığımız için, Kanunî devrinden evvelki faizcilik hakkında malûmat veremeyeceğiz. Fakat, şu kadarını söyleyebileceğiz ki, 1550 sıralarında, ileri Osmanlı köyünün ictimâf - iktisadî bünyesini yeni yıpranmaya başlamış olarak bulduğumuz için, bu tarihten önce geçen zamanlarda faizciliğin ölçüsü ne olursa olsun, çiftçi sınıfı fazla ezilmemişti. Para darlığının ve faizciliğin köy ictimâf topluluğu için arzettiği tehlike bütün mânâsiyle 1550'den itibaren kendisini gösteriyordu. İktisadî darlığın müncer olduğu büyük ictimâf karışıklığı çabuklaştıran diğer bütün âmillerle beraber bulunan bu devir faizciliği hakkında burada vereceğimiz malûmat, Türkiyenin tarihî seyrinde bir dönüm noktası olan XVI. asr sonrası hâdiseleri bakımından oldukça büyük önem taşımakta bulunduğu için, dikkatle gözde tutmalıdır.

"*Muamele-i şer'iyye*," de faiz fiatı "onu on bir," ve en fazla "onu on bir buçuk," yani % 10-15 olarak tespit olunmuş iken, "*ribahurlar*," (faizciler) yüzde otuzdan aşağı para vermiyorlardı. Yüzde altmış ile faizcilik edenler de çoktu. XVI. asrın ortalarında en iyi kazanç getiren işin faizcilik olduğunda şüphe yoktur. Hakikaten, Anadolu'da, bu sırada büyük sermaye sahibi "*ribahurlar*,"ın türediğini görüyoruz. Bir fikir vermiş olmak için, şu misâlleri söylemek kâfidir: 1571 (978) 'de Kıbrıs seferinde olan orduya et satacak sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel beyi İstanbula

yolladığı bir mektupta, "Lârende ribahurlarından,, Mûy-tab oğlu Mehmed'i teklif etmişti²⁵. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmedin sonradan faizciliğe başladığı ve 50 bin koyunu satın alacak kadar sermaye edindiği anlaşılıyor. Bu sırada bir koyun 70-80 akçe olduğuna göre, bu faizcinin sermayesi 50 bin altından aşağı tahmin olunamaz²⁶.

Aynı sıralarda, Eğridir taraflarında da Abdullah oğlu Osman adında bir *ribahur* faaliyette idi. Hakkında yollanan şikâyetlere göre, halkı borç altında bırakmış, hattâ, Bursaya vararak, mâzul bir kadı ile orada dahi, faize bir çok paralar dağıtmak sûretiyle pek çok yolsuzluklar yapmıştı. Hükûmet merkezi, Eğridir kadısına yolladığı bir fermanla, bu faizciye İstanbula kasap olma cezası verdi²⁷. Mütemediyen pâyitahta kasap olacak sermayedar aranması dolayısıyla, 1584 (991)'de Amasya kadısına yollanan bir ferman, bu şehirde türeyen Çakaloğlu Hacı Mehmed adında bir ribahur hakkında mâlûmat veriyor 30 bin flori (altun) sahibi olan bu "ziyade maldar,, kimse yüksek faiz fiyatlarıyla halkı borca boğmakta, bu sûretle, emlaklerini ellerinden almaktaydı. Hakkında pek çok şikâyetler olduğundan dolayı, onun da İstanbula kasap olarak yollanması emrolunuyordu²⁸.

Rumeli taraflarında faizciliğin halka daha ağır şartlar yüklediği görülmektedir. 1565'de Mora beyine ve bu sancakta olan kadılara yollanan bir "hük-m-i hü-mâyûn,, da anlatıldığına göre, *zâîmler*, *timar erbabı*, vesair zengin kimseler fakir halka "selem tarîkiyle akçe verüp,, mahsâllerini daha tarlada iken satın almış oluyorlar ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, reâyâyaya verdikleri, meselâ, 100 akçe borcu, bu şekilde, iki üç sene zarfında 1000 akçe alacak haline getiriyorlardı. Borçlarını ödemek imkânını bulamıyanlar, çaresizlik içinde topraklarını terk ederek, başka yerlere gitmekteydiler; kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde, faizcilere hizmet ediyorlardı. *Timarlı sipahiler*

²⁵ Bu sıralarda İstanbul'da ve orduda narh'a göre kasaplık yapmak pek çok insanları iflâs ettirdiğinden, kendi arzusu ile kasaplık yapacak sermayedar bulunamıyordu. Hükûmet bu işi faizcilere bir ceza olarak yüklemekte idi.

²⁶ Mühimme defteri, No. 12, S. 157 (24 Zilkade 978 tarihli hüküm).

²⁷ İsparta Halkevi, *Ün dergisi*, C. 5, Sayı 39, Vesika 1, 2.

²⁸ Müh. def. 49, S. 128 (10 Zilkade 991 tarihli hüküm).

*raiyyetlerini "ispence resmi," için birer lidre*²⁹ ipek ve birer yük buğdaya borçlandırmakta idiler. Yollanan fermanda, "*selem akçe,*" dağıtanlar varsa, alacaklarını günün narhı üzerinden istemeleri, *ispence* yerine buğday ve ipek talep olunmaması, faizlerin yüzde 15'den ziyade ödenmesine müsaade edilmemesi, fazla alanlar varsa geri verdirilmesi, "*ziyâde tarikle muâmele ve selem* eylediklerinden bu denlû deyn ikrar etmişlerdir deyû sicil etmeyüp,"³⁰ bu emri sicillere kaydederek, muhafaza etmeleri ve bundan sonra hep buna göre hareket olunması kadılarına bildirilmişti³¹.

Hükûmetin devamlı mücadelesine rağmen, faizcilik ziraftisadiyâtın düzenini kemirmekte devam ediyordu. 1572 (9 Zilkade 979)'de, bütün Rumeli sancaklarına yollanan bir fermanda "*ribahurlar reâyâyâ* onunu onbeşe ve onaltıya ve belki daha ziyadeye akçe verüp zamanı geldikte reâyâyâda akçe bulunmamağla emlâk ve bağ ve bahçelerini vesair yer ve yurtlarını rehîn tarkıyla alup reâyâyâyı kendi çift ve çubuk vesair hizmetlerine meccanen istihdam edüp akçe deyû tazyik eylemekle mâmeleklerin satturup envâ teaddf eylemekle reâyâyâ bu yüzden fakir ve müflis olup cilây-i vatan edüp memleketin harâbe olmasına bâis olmuşlardır; deniyordu. *Onu onbir buçuktan* (% 15) ziyade faize müsaade olunmıyacak, faiz muameleleri kadı huzurunda yapılacak ve sicil olunduktan sonra, faiz işlemeye başlayacaktı. Bu fermanın her tarafa "*nidâ ve ilân,*" olunması, şimdiye kadar olan *muamele* (faiz) dâvalarına dahi bakılarak, *onunu onbir buçuktan* haklaştırdıktan sonra, reâyânın

²⁹ Ö. L. Barkan, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, S. 329.

³⁰ Çünkü, kanunî yasaktan kurtulmak isteyen *ribahur*, muameleyi sicil ettirirken, faizden ve *selem*'den aslâ bahsettirmiyordu. Meselâ, 1593'de Ankara mahkemssinde şöyle bir dâvâ geçiyor: bir kimse diğerrinden 5000 nakit, 1600 akçe de "*çuka ferace bahsından*" alacağı olduğunu iddia ediyordu. Borçlu, 5000 akçenin hakiki boreu ve 1600 akçeni de onun faizi olduğunu isbat ederek elindeki "*emr-i şerif*" gereğince % 15 den fazla faiz veremeyeceğini ileri sürmesi üzerine, mahkeme alacaklının fazla talebini reddetmişti. Ankara Etnoğrafya müzesi, Ankara Şer'iyye Sicilleri No. 5, S. 254.

³¹ Mühimme def. No. 5, S. 33 (14 Muharrem 973 tarihli hüküm).

emlâkinin “gerû kendilerine istirdadı,” kat'î bir ifade ile emrolunuyordu. Bu fermanın hilâfına hareket edenler Kıbrıs sürüleceklerdi ³².

XVI. asrın sonlarında para darlığının ve onunla birlikte yürüyen faizciliğin ne hale geldiğini Tokattan yapılan bir şikâyet bize anlatmaktadır: 1602 de, Tokat ve civarında oturan *yeniçeri* ve *acemi oğlanları* reâyâyâ ve *esnafa* yüz kuruşun bir aylığını 30 kuruşa faize vermekte idiler ki, burada faiz fiyatının % 360 olduğu görülür. Bâzıları da, “*selem* namiyle akçe verüp fukarâ edâyâ kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt,” etmekteydiler. ³³.

Birinci Ahmed'in meşhur “*adâlet fermanı*,”nda *celâlî isyanlarının* sebeplerinden bahsolunurken, murabahacılık mühim bir yer tutmaktadır. Burada kaydolduğuna göre, “*ribahurlar*,” bir kuruş veya altunu, ayda 4 - 5 akçe getirmek üzere *muameleye* yeriyorlardı. Bu sûretle bin akçe yılda dörtbeş yüz akçe getirmekteydi ³⁴.

“*Muamele-i şer'iyye*,” ile işletilmek üzere vakfolunan paralara da rastlanmaktadır: Çoğu, mahallelere salınan avârız akçelerini getireceği faydadan karşılama üzere, ev sahipleri tarafından vakfolunan bu paraların *mütevellileri*, bu gibi sermayeleri işletirken, diğer *ribahurlar* gibi mi, yoksa. *şer'i muamele* esaslarına göre mi hareket ediyorlardı, belli değildir. İstanbulda, hükûmetin istediği narh ile kasaplık yapmak imkânsız hale gelince, 1566 da, 10 bin altun filori yirmi yahudi zengininden ve 10 bin kadar da büyük vakıflardan alınmak üzere, yirmi bin altın flori sermayeli bir “*kasap akçesi*,” (bir nevi kredi bankası) teşkil olunmuş, buradan elde edilecek faiz ile İstanbul kasaplarının zararları karşılamak istenmişti. Haylı müddet çalıştığını gördüğümüz bu müessesenin de hakikaten % 15 ile mi yoksa diğer murabahacıların

³² Müh. 16, S. 270 (Rumelinin bütün sancakbeylerine ve kadırlara 9 Zilkade 979 tarihli ferman).

³³ Müh. 75, S. 3.

³⁴ Bu mühim fermanı M. Çagatay, *Sarahanda Eşkiyalık* adlı eserinde yayınlamıştır (Vesika 57, S. 213).

kurdukları, *şer'i* olmiyan fiyat üzerinden mi *muamele* yaptığı hakkında bilgimiz yoktur ³⁵.

Büyük faizcilerin umumiyetle reâyâ arasından türeyen kimseler olduğu görülüyor. Fakat, faize para vererek, veya *selem tarikiyle*, yani köylünün elde edeceği mahsulün parasını evvelden vermek suretiyle, çiftçi halkın mallarını ve topraklarını ellerine geçirenlerin *çavuş, zaim, timarlı sipahi*, ve bilhassa daha geniş ölçüde olarak, *kapukulu (yeniçeri ve altı-bölük sipahisi)* oldukları hakkında pek çok kayıtlar vardır. Küçük faizciler diyebileceğimiz bu resmî hüviyet sahibi insanların "ileri köy," formasyonunun bozulmasında, büyük murabahacılara nazaran daha mühim rol oynadıklarını hâdiseler tamamiyle göstermektedir ³⁶.

Faizciliğin diğer bir tipik şekline de şark vilâyetlerinde rastlıyoruz. Mardin, Harput (Elaziz), Diyarbakir, Malatya taraflarında çiftçi halkı âdetâ köleliğe zorlayan bu fevkalâde ağır faizcilik sistemini XVII. asrın başlarındaki carî şekilleriyle tesbit etmiş olmakla beraber, bunun XVI. âsırda ve belki de daha evvelden de aynı olmamasında hiçbir sebep bulunmadığını düşündüğümüz için, esaslarını veriyoruz:

Adına "*murâbaa*," cılık denen bu şark faizciliği yukarda bahsettiğimiz "*selem*," *faizcilik* ve "*rehin*," gibi üç şekil para işletme sistemlerinin bir terkiibinden ibarettir. Çiftçi birisine, borçlandığı vakit, tasarrufundaki tarlası, hayvanları, bağı ve bahçesi, velhasıl bütün arâzisi ve bu arâziyi işletecek vasıtalarıyla beraber, alacaklısının kendi mahsulü üzerindeki ortaklık hakkını kabul ediyordu. Ziraatinden her ne elde ederse, öşrü veya resmi çıktıktan sonra, geri kalanı aralarında umumiyetle yarı yarıya paylaşılacaktı ³⁷ Bu usûl ortaklığın en ağır tarafı, ortaklık ne

³⁵ Bu müessesenin teşkiline ve İstanbul'un diğer bir çok iktisadî faaliyetlerine âit vesikalar Ahmet Refik Bey tarafından «*X. Asr-ı hicrîde İstanbul*» adındaki eserinde yayınlanmıştır (S. 109 - 145).

³⁶ Meselâ, şu ferman: M. Çağatay Uluçay, aynı eser, vesika: 8.

³⁷ Murâbaaya misal olmak üzere, şu vesikayı veriyoruz: Budur ki kasaba-i Harput muzâfatından kariye-i Alaca sâkinlerinden Kara Halil bin İbrahim nam kimesne meclis-i şer'de yeniçeri tâifesinden Nazuh Bege bin Kubat tarafından Nebi bin ... muvacehesinde bit-tav'ı ve'r-rızâ ikrar ve takrir-i kelâm edüp dedi ki

kadar devam ederse etsin, çiftçinin borcunun hiçbir zaman ödenmeyeceğidir. Şu halde, alacaklı verdiği borcun yalnız yıllık faiz tutarı için çiftçinin bütün hâsılâtına ortak olmakta idi, tohumu umumiyetle alacaklı veriyordu. İş bu kadarla da bitmiş değildi. Borç verilmiş olan paranın mikdarı hiç değişmeden devam ettiği için, çiftçinin mülkü (ev, ahır v. s.), arâzisi, hayvanları ve bütün ziraat vâsıtaları, kendi elinde istihsal için kullanılmakta olmakla beraber, alacaklının tasarrufunda *rehin* alarak kabul ediliyordu³⁸. Mesclâ, borçlu çiftçi, "*murâbaa*.. (mürâbî dahi deniyor) olmayı reddederek, ortaklıktan vazgeçtiği anda, yukarda söylediğimiz bütün şeyler alacaklının oluyor, borçlu borcundan ve ortaklıktan tek başına evini barkını, malını mülkünü terk etmek suretiyle kurtulabiliyordu. Bu şekil ortaklıkta arâzi alacaklının olduğu da görülmektedir. Böyle hallerde, çiftçi hayvanları ve vâsıtalarıyla alacaklının toprağını işletmesine mukabil, mahsulün ancak üçte birini alıyordu. Toprak, hayvanlar, ve ziraat âletlerinin şu veya bu tarafa ait oluşuna, borç verilen paranın miktarına ve tarlaların durumuna göre, mahsül paylaşma, tohumun kim tarafından verileceği v. s. mukavele şartlarında bir çok değişik şekiller görül-

mezbur Nasuh Beşeye vacib-ül edâ kırk riyal kuruş verecek deynim olup mukabelesinde kendüye murâbaa oldum ki tohumu mezbur verüp ve öküz dahî mezburun olup ve emek benim olup harman zamanı oşür çıktuktan sonra buğdayı iki mezbur alup ve arpa ve darı vesair hububâtı münâsafa üzere taksim edecek olduk ve dahî sulu ve susuz topraklarımı yanında rehin vazyledim ve hem oğlum ile birbirimize kefil-i bil-mâl olduk dedikte mezburun vech-i meşruh üzere vâki olan ikrârını mukarr-ı leh-il mezbur Nebi vekâleten kabul ve tasdik edip.. (Diyarbakır Müzesi, Harput Şer'iyye sicilleri No. 386, S. 61).

³⁸ Başka bir misal: «Budur ki kasaba-i Harput muzâfâtından kariye-i Kesrik sakinlerinden Vartan veled-i ... ve karındaşı oğlu Semik ve Muşih ve Kokis veled-i David meclis-i şer'de kasaba-i Harput sâkinlerinden Hasan Çelebi bin Elhac Câfer muvacehesinde her biri ikrar ve itiraf edüp dediler ki işbu Hasan Çelebiye vacib ül-edâ üçyüz riyalî kuruş verecek deynimiz olup mukabelesinde kendüye murâbaa olduk ki arpa ve buğdayın nisf tohumu mezburun olup ve nisf-ı âheri bizim olup kendü mülk tarlalarımızda her ne ziraat edersevüz harman zamanı humsu (yani oşürü) çıktuktan sonra münâsafa üzere taksim edecek olduk... ve tasarrufumuzda olan emvâl ve emlakimizi yanında rehin vaz'yledik ve hem birbirimize kefil-i bil-mâl dahi olduk ki her ne zaman murâbaalığtan çıkarsavuz meblağ-ı mezbur olan üçyüz kuruşu bi't-temam mezbur Hasan Çelebiye edâ edüp bâdehû çıkacak olduk... Evâsıt-ı Zilkade 1042 (Diyarbakır Müzesi, Harput Ş. Sc. N. 386, S. 124).

müştür. Yalnız, dediğimiz gibi, “*murâbaa*,” liğin bütün şekillerinde borç hiçbir zaman ödeşilemiyor, ortaklık verilen paranın yıllık faizine karşılık tutuluyordu. Çiftçi üzerinde “*murâbaa hakkı*,” bulunan sermayedar bu hakkını bir metâ gibi istediği kimseye satmak salâhiyetine de sahip idi. Bu gibi hallerde murabaa hakkını satın alan şahıs satanın bütün haklarına sâhip oluyordu.

Adlarını saydığımız şark vilâyetlerinde, borç para ile köylüleri “*murâbaa*,” edinmenin hakikî bir ticaret haline geldiğini görmekteyiz. Bâzı kimselerin 10-15 çiftçi ile bu şekilde mukaveleler yaptıklarına tesadüf olunuyor. Burada şu noktayı ehemmiyetle kaydetmek icap eder ki, “*murâbaa*,” tutma suretiyle servet edinmeye çalışanlar herhangi kimseler değildirler; bu işi yapanların umumiyetle şehirlerin ileri gelen “*eşraf*,”ı olduğu hemen bütün mukavelelerde kendisini katiyetle gösteriyor. Bilhassa *yenîçeriler* ve *sipahiler* “*murâbaa*,” cılıktan kâr kazanmakta başta geliyorlardı³⁹.

Kapukullarının memleketin her tarafına yayıldıkları 1559'dan beri, bilhassa XVI. asrın sonlarına doğru, para sahibi resmî şahsiyetler (*yenîçeri*, *sipahi*, *timarlı sipahi*, *çavuş*, *zaim*, *müderriş*, *mâzûl kadı* vesair) ve umumiyetle *eşraf* tarafından bütün Türkiye köylerinde, halka borç verme suretiyle, geniş ölçüde ortakçılığa başlandığı görülmekle beraber, Anadolu'nun diğer taraflarında ve Rumelide rastlanan ortakçılıkla Doğu Anadolu'daki “*murabaa*,” suretindeki ortakçılık arasında bir benzerlik olup olmadığına dair henüz kâfi bilgi tesbit etmiş değiliz. Ancak, bu sırada her tarafta, görülen ortakçılığa müşterek olan bir cihet, *kapukullarının*, borç vermek suretiyle, mahsûle ortak olmakta başta gelmelerinden ibarettir.

Muayyen bir zümrenin, fakir çiftçi halk arasına girerek, esasını faizcilik olarak kabul ettiğimiz, yukarıda kaydedilen muhtelif usûllerle, paralarını yüksek kazançlar elde edecek şekilde işletmeleri, klâsik *Osmanlı rejiminin* zirâî iktisat sistemini sarsmaya ve büyük arazi gruplanmaları yaratmaya başlamıştır ki, bunun tabii neticesi de büyük *çiftliklerin* bütün Türkiyede artması olmuş

³⁹ Bu işle uğraşan *Altı-Bölük sipahileri* ve *Yenîçeriler* faaliyette buldukları yerlerin şehirlerine yerleşmiş veya aslen orası zengin ve nüfuzlu kimselerdi. Bu gibileri de “*eşraf*” tan saymak lâzım geldiğini yukarıda etrafiyle izah etmiştik.

tur. Fakat, bu hâdisenin, yâni, çiftçiye âit tarlaların muayyen gruplar halinde mahdud ellerde toplanması suretiyle, Osmanlı "ileri köy,, formasyonunu bozan çiftliklerin kurulmasına âit muzır iktisadî faaliyetlerin 1550 den evvelki safhalarını bilmiyoruz. Yalnız, bu sıralarda, Marmaranın bütün Rumeli ve Anadolu çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının mevcut olduğunu, buralara pek çok "ırgad,, ve "çoban,, toplanmış olmasından anlamaktayız. Bâzı gemicilerin Rumeliden Anadolu yakasına mütemadiyen *arnavud keferesi* kafilelerini taşımaya kazançlı bir ticaret haline getirmelerinden, İzmit, Bilecik, Yenişehir, Bursa ve Balıkesir sahalarında işçi ihtiyaçları hayli kabarık olan çiftliklerin tahminden çok fazla oldukları mânâsı çıkmaktadır⁴⁰ Buralarda çok evveldenberi inkişaf etmiş bir çiftlik faaliyetinin mevcut olduğunu Prof. Ö. L. Barkan da müşahede etmektedir⁴¹.

XVI. asrın ortalarındaki arazi satışlarının tedkiki toprak fiyatlarının yükselmiş olduğu intibasını veriyor. *Hazine-i Huâmyûnun* gelirini arttırmak için her tarafa yollanan tahrir memurları bunu temamiyle ifade etmişlerdir. 1558 (967) de Kocaeli Sancağını "müceddeden tahrir eden,, Muslihiddin'e yazılan bir *hüküm-ü hümayûn*'da, muharririn Kandıra, Şile, Gebze taraflerında bulunan *mîrî çiftlikler* hakkındaki bâzı tekliflerinden bahsolunuyor. İfade olunduğuna göre, buralarda bulunan 120 kadar *hassa çiftlikler* 50-150 akçe resim mukabilinde reâyâ tarafından işletiliyordu ve bu da *sipahilere* "hâsıl,, yazılmıştı. Halen reâyâ arazi alım ve satımına fazla rağbet ettiğinden, eğer bu çiftlikler satılırsa, herbiri 1500-2000 akçe edecek, bundan sonra da öşür alınacağından, "ıcar,, mahiyetinde olan "resim,, lerden daha çok gelir sağlanmış olacaktı. Şu halde, satış bedelinden elde edilecek akçe temamiyle fazladan bir kâr oluyordu⁴². Yalnız buralarda değil, Anadolu'nun her tarafında tarla ve mer'alar hususunda bir çok münazaaların olduğunu gene bu muharrirlerden öğreniyoruz. Kanuni'nin son zamanlarında. "çiftbozan reâyâ,,nın artması

⁴⁰ Anadolu yakasına bu şekilde Rumeliden "Arnavud keferesi" taşınması ve bunun yasak edilmesine rağmen bir türlü önü alınmadığı hakkındaki vesikalar: H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa* S. 56,61, 110.

⁴¹ İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 1, S. 27, Sayı: 2, S. 198; *İslâm Ansiklopedisi*, Çiftlik maddesi.

⁴² Müh. 3, S. 236 (16 Rebiülevvel 967 tarihli hüküm).

ile birlikte, harâretli bir arazi alım satımı da doğmuş bulunmaktaydı. Mevcud *kanunnameye* göre, erkek evlâd bırakmadan ölenlerin toprakları, "il verdiği tapu resmin,, vermek şartıyla, kız evlâda veya diğer akrabalara kalırdı. Bu sıralalarda ise, arâzi pahalılığı *tapu resimlerini* çok yükseltmiş olduğundan, reâyâ *tapusu* arttırılmıya konmuş bu durumdaki toprakları alamaz olmuşlardı. "Çiftbozan reâya,, ile toprakların *çiftlik* haline gelmesi hâdisesi arasındaki münasebeti anlayan Kanunî Süleyman, halkın topraklarının ellerinden gitmemesi için, tapu resimlerini arttırmaya koyma usûlünü kaldırarak, onun yerine üçyüz dönümlük "âlâ yer,, den üçyüz akçe, "evsat yer,, den ikiyüz, "ednâ yer,, den yüz akçe *tapu resmi* alınması esasını kabul etti⁴³. Bu, arâzi miras hukukunda mühim bir değişiklik idi. Fakat "sahib-i arz,, olanlar bu karardan büyük zarar görüyorlardı.

İkinci Selimin zamanında toprağın daha çok pahalılaştığı ve topraksız âilelerin arttığı yine tahrir memurlarının arzlarından anlaşılıyor. 1572 de, *Rum Vilâyetinde* (Sivas vilâyeti) arazi tahririnde bulunan Ömer Bey'e yollanan bir ferman, bu muharririn hükümet merkezine yolladığı "kazâyâ defteri,, nden bu hususta bize malûmat vermektedir. Ömer Bey ifadesinde, *vilâyeti Rum'da* arâzi gayet kıymetli olup bazı kimesnelere mâlikiyeni verüp cüz'î yeri küllî bahâ ile alup mahsûlünden dahi bahâsı çıkmadan nicesi fevtolup bazılarının evlâd-ı zükûru olmayup karındaşı veya kızları kalup kanun üzere tapu ile yerlerine tâlip olduklarında her kariyede tapu cüz'î nesne yazılmış iken⁴⁴ sahib-i arz olanlar müteveffânın kızlarından ve karındaşlarından *resm-i tapu* deyû haylı akçe talep edüp mezburlar veremediklerinden hem yerleri ve hem sâbık o yer için verdikleri akçeleri ellerinden gidip bu tarikle nice fukaranın yerleri ellerinden gidüp cilâ-yi vatan etmişlerdir ve perâkende olmuşlardır,, dedikten sonra, "bu makule müteveffânın yerlerinden *raiyyet* alacak bir yıllık hâsıl ne miktar

⁴³ Müh. 3, S. 332.

⁴⁴ Kanunî Süleymanın tespit ettiği miktar kasdolanıyor.

ise *resmi tapusunu sahib-i arz* olanlar ol miktar almak *erbab-ı timara* ve hem reayaya enfâ'dır, diye bildirmişti. Ömer Bey'in bu teklifi bundan sonra "*kanun-ı câri,*" olması ve ölen kimselerin toprakları kızlarına veya kardeşlerine *tapuya* verilirken, bir senelik mahsulün reâyayâ kalanı kadarından fazla *tapu resmi* alınmaması için *erbab-ı timara* tenbih olunması ve "bu kanun *defâtir-i hakanî* zahrına kaydolup kezâ kuzzâtın sicillerine dahi geçirüp bununla amel olunması, bir fermanla Ömer Bey'e emrolundu ⁴⁵.

Ömer Bey, aynı zamanda, *Rum* (Sivas) da, topraksızlıktan müzayakası olan kurrâ ahalisinin de fazla olduğunu ilâve etmiş bulunuyordu. Hükûmet de bu sırada yeni zaptolunmuş bulunan Kıbrıs'ı türkleştirmeye çalıştığından, böylelerinin "hisar eri muhafazasında, olarak, adaya sürülmeleri için beylerbeyine ve adı geçen muharrire ferman yolladı ⁴⁶. Halbuki, aynı hal, yani toprakların bazı paralı şahısların ellerine geçmeleri suretiyle meydana gelen arazi pahalılığı Kıbrıs'ta da fetihten hemen sonra meydana gelmişti. Kıbrıs beylerbeyisi "*kul tâifesinin,*" (bilhassa *yenicerilerin*) daha evvelden arâziyi satın aldıklarını ve Anadolu'dan gelen reâyâyâ verilmek istendiğinde, aldıklarından birkaç misli fazla fiat istediklerini arz ediyordu ⁴⁷.

Anadolu Vilâyetinde, 1574 'de, hâlâ "üçyüz dönüm âlâ yere üç yüz akçe, alınması hakkında Kanunî'nin koyduğu *kanunun câri* olduğu görülüyor. Halbuki *Rum vilâyetinde* olduğu gibi, burada da arazi fiyatları çok yükselmişti. Aynı sene, başta Saruhan Beyi olmak üzere, bütün *sahib-i râiyyet* olanlar (*timar, has, vakıf, emlâk* sahipleri) bundan zarar ettiklerini ileri sürerek, şikâyette bulundular. Cevapta "il verdiği tapu ile, (yani arttırma suretiyle) verilmek üzere, *emr-i şerif* çıkarılmış olduğu kendilerine bir fermanla bildirildi ⁴⁸.

Rumeli geçesinde toprakların *çiftlik* ve *baştine* halinde

⁴⁵ Müh. 19, S. 234. Bu kaidenin sonra umumileştiği görülüyor. Meselâ, 1716 tarihli Mora kanunnâmesinde de "*resm-i tapu*" bu şekildedir: Ö. L. Barkan, aynı eser, S. 331.

⁴⁶ Müh. 19, S. 236.

⁴⁷ Müh. 19, S. 55.

⁴⁸ Müh. 27 S. 332 (Saruhan beyine ve kadısına 16 Zilhicce 983 tarihli hüküm).

gruplanmaları faaliyetinin daha süratli cereyan ettiği görülüyor. 1567 de Bosna ve Hersek sancaklarına "*mehâyif müfettişi*,"⁴⁹ tayin olunan sâbık Saray kadısı Muslihiddin *Divân-ı hümâyun*'a yolladığı "*mektub*,"unda, bu hususu aydınlatacak kıymetli malûmât vermiştir. Burada ifade olunduğuna göre, şikâyetleri halletmiye vardığında, reâyâ en çok *çiftliklerden* ve *haştinelerden* sızlanmışlardı. *Sipahiler*, *kadılar* ve bunların adamları (*subaşılarla naipler* kastolunuyor) tarafından arazi satın alanlara hudut tayin olunmaksızın verilen *mektuplar* mahkemelere götürüldüğünde, kadılar da bunlara dayanarak, satılan arazi hakkında yine hudud kaydı olmıyan *hüccetler* veriyorlardı. Böylece, satın aldıkları tarlaların hudutsuz hüccetlerini ellerine geçirenler, hudutları istedikleri kadar geniş tutarak, fakir-fukaranın topraklarını kendi arazilerine katıyorlardı. *Giftlik* sahipleri geniş toprakları böyle elde etmekteydiler. Bu hal oralarda şiddetli toprak münazaalarının çoğalmasına sebep olmuştu⁵⁰.

Erzumum, Halep ve Diyarbekir taraflarında da bunlara benzer şekilde, arazi ve mer'aların bazı nüfuzlu ellerde toplanmalarına delâlet eden hareketler görülüyorsa da, yukardaki misâller kâfi olduğundan, daha fazla uzatmaya lüzum yoktur.

Üçüncü Murad devrinin sonlarına doğru *çiftlikler* hayli artmış bulunmaktaydı. Fakat bunlardan bugünkü çiftlik mefhumuna uyar şekilde, yâni tek büyük arazi bloku halinde olanlarının az olduğunu sanıyoruz. Çünkü, büyük ictimâî karşılıkları (yâni *Celâli isyanlarını*) tetkik ettiğimiz sırada, tesadüf ettiğimiz misâller büyük arâzi sahiplerinin daha ziyade köylerde yerleştiklerini, bunların satın aldıkları toprakların büyük tarlalardan ibaret olduğunu, blok halinde çiftlik kuranların fazla bulunmadığını göstermektedir⁵¹. Mâmafih, arazi sahipleri, ister köylerde yerleşmiş ve ister ayrı çiftlikler kurmuş bulunsunlar, mer'aların elverişli yerlerinde *ağıllar* yapmak suretiyle çok miktarda hayvan beslemekteydiler. Bu bakımdan, toprakları satın alanların kıymetli tarlaları ellerine

⁴⁹ *Mehâyif müfettişi*, halkın şikâyetlerini dinlemek üzere, muhakeme etmek selâhiyeti de olarak yollanan şahıs denmektedir.

⁵⁰ Müh. 7, S. 284.

⁵¹ *Vekayinâme* müellifi Abdülkadir « *Celâli Fetretü* » ni anlatırken, hep köylerde çiftlikleri bulunan *Kapu kullarının* durumları hakkında verdiği bilgi buna uygundur: Esad Efendi kütüphanesi, Nr, 2151, vrk. 119.

geçirerek, bir köy ağası şeklinde, köyün içinde yerleşmeleri köy halkı için şüphesiz daha zararlı olmuştur. Çünkü, çoğu resmî hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri ziraatten ziyâde hayvan besledikleri için, yüzlerce sürüleri ziraati müşkil vaziyete getiriyorlardı; aynı zamanda, bu şekil, çiftçiyi "angarya", hizmetlerinde kullnmayıda kolaylaştırmakta idi.

Sonradan türeme bu köy zenginlerinin kimler olduğunu söylemek mevzuumuz için lâzımdır. XVI. asrın ortalarından XVII. asrın başlarına kadar yarım asırlık bir zamanda köylerde geçen hâdiseler tedkik olunurken, arazi ve çiftlik sahibi olarak karşımıza çıkanlar hep *kadı, müderris, sipahi, zaim, çavuş* ve nüfuzlu *timar erbabı* gibi kimselerdir⁵². Mâzuller de dahil olmak üzere, pek çok *ümerânın* ve hattâ, *İstanbul ricalinin* bir çok yerlerde binlerce koyun beslediklerini biliyoruz. Fakat, bunların faydalandıkları mer'aları nasıl elde ettikleri mâlum değildir. Birinci Ahmed de uzun "*adâlet fermânı*,"nda *çiftliklerden* bahsederken, istedikleri yerlerde evler ve ahırlar yaparak sürülerle hayvan besleyenlerin "*bâzı beylerbeyleri ve beyler ve kuzzât ve müderrisîn ve müteferrika ve bölük halkı* (yani sipahi) ve *yeniçeri ve kapucu vesair kultaifesinden ve eshab-ı timardan ve vilâyet halkından sahib-i kudret olanlar*," olduğunu ifade ediyor⁵³.

Köylerde, gerek kıymetli tarlaları zaptetmek suretiyle ve gerek elverişli yerlerde müstakil çiftlikler kurarak, "*raiyyet*," denen insanların teşkil ettikleri tarihî köy topluluğunu haylı derecede bozan, çoğu resmî hüviyetli bu yeni müstahsil zümre, faaliyetinde hayvancılığı tercih ettiği için, Türkiye ziraatı için, Türkiye ziraatı esaslı bir değişme kaydetmiş, tabii olarak, hububat istih-sali azalmıştır⁵⁴. Bundan da gıda darlığı denen bir meselenin ortaya çıktığını görüyoruz ki, ayrıca izah olunacaktır.

⁵² Üçüncü Mehmed'in 1595 de çıkardığı *Adâlet fermânında* bu meseleden bahsolunurken, yalnız *Kapukulları* zikrolunmaktadır.

⁵³ Bu mühim ferman için bk. M. Çağatay Uluçay, aynı eser, vesika : 37.

⁵⁴ Bununla beraber, limanlara yakın yerlerde ve adalarda bulunan büyük arazi sahiplerinin fazla hububat ektiklerine rastlanıyor. Meselâ, Drama kadısına, Midilli halkına buğday vermesi için yollanan fermanında, adada yeniçerilerin ektikleri hububatın iyi mahsul vermemesi yüzünden kıtlık olduğu kaydolunmuştur (Müh. 6, S. 139).

1595 sıralarından itibaren başlayan ve 1603'de büsbütün genişleyerek, 1610 sıralarına kadar devam eden büyük Anadolu karışıklığı (*Celâli fetreti* ve *büyük kaçgun* olarak iki safha) esnasında, köylü unsurun ekseriyeti *levend* dalgalarına iltihak ettiklerinden, tarlalar umumiyetle sahipsiz kalmış bulunuyordu. Açlık, hastalık, göç ve *levend* olma niyeti gibi bâzı sebepler de çiftçilerden bir çoklarını ellerindeki toprakları yok pahasına şuna buna vermiye sevk etmişti. Binaenaleyh, bu yılların hâdiseleri köylerde büyük çiftlikler kurulmasına müsait zemin hazırlamış bulunuyordu. Mütemediyen dolaşan sekban bölüklerinin hücumları dolayısıyla, rahat bir hayat bulunamamakla beraber, yanan, yıkılan, hayvanları toptan sürülüp götürülen, sahipleri katlolunan çiftlikler sık sık sahip değiştirmekte, yok olanların yerine yenileri türemektedir. Bu bahsettiğimiz ihtilâl, kendisini uzun zamandanberi tahrik eden menfi iktisadî soysuzluk unsurlarını yok ettiğinden değil de, kısmen, meşhur Kuyucu Murad Paşa'nın kanlı seferi ve kısmen de kendi enerjisini yine kendisi yemesi neticesi olarak sona erdiği zaman, Anadoludaki büyük *çiftlikler* kuvvetlerini muhafaza ve belki de arttırmış oldukları için, onbeş yıllık beşerî âfetin altını üstüne getirdiği Anadoluyu tekrar tanzim ederek, reâyâyı yerli yerine yerleştirmeyi düşünen hükümet, bu işte karşısına çıkan ilk maniin çiftlikler olduğunu görmüştü. Onun için, Birinci Ahmed'e ait yukarıda sözü geçen fermada bu meseleye büyük bir önem veriliyordu. Burada, çiftlik sahiplerine evlerini, ahırlarını yıkarak, köy topraklarını derhal terketmeleri kat'î bir lisanla emredilmişti. Yalnız, hatâ olarak veya mâzî hakkındaki bilgisizlikten dolayı, ancak 1599 ile 1609 yılları arasında kurulan çiftliklere âit topraklar müsadereye tâpi tutuldu, ve daha eskileri bundan hariç bırakıldı. Halbuki, yukarıda teferruatı ile izâh ettiğimiz üzere, hummâlî bir *çiftlik* kurma faaliyeti 1599 dan çok evvel başlamış ve geniş *çiftlikler*, en aşağı, XVI. asrın ortalarındanberi görülmekte bulunmuştu. Hulâsa, 1595—1610 yılları arası Türkiyenin yalnız siyasî-ictimâî tarihi için değil, aynı zamanda, iktisadî-ictimâî tarihi bakımından da büyük bir tetkik mevzuu teşkil eder. Çünkü, XV. ve XVI. asırlardakine hiç benzemiyen

XVII. ve XVIII. asırlardaki iktisadî-ictimaf bünyemiz menşei bu muazzam ihtilâl yıllarından almıştır ⁵⁵.

2 — “Çiftbozan,,ların ve “Levendât,,ın artması

İçlerinde en mühimi iktisadî olmak üzere, muhtelif sebeplerle Türkiye çiftçi sınıfının, *Osmanlı rejiminin* kuruluşundanberi reçperliği mecburî bir iş sayan, devlet kapusunda açılacak herhangi bir kadro için kendisini en tabii “mülâzım,, (namzet) yerine koyan bir ruh hâleti kazanmış olduğunu söylediğimiz zaman, muhakkak ki, tarihî bir vâkıayı ifade etmiş oluyoruz. Bu sûretle, çiftinin başından ayrılmış olan veya ayrılmak için fırsat kollayan ehemmiyetli bir kitle, devlet kadrolarının peşinde sıra beklemekte idiler. Geniş Osmanlı fetihleri uzun bir zaman için bu vaziyeti ictimaf bir kriz haline inkılâb etmekten korumağa muvaffak oldu. Fakat daha XV. asrın başından itibaren, çiftçi sınıfı içinden türeyerek, sağlam geçim yerleri bulup yerleşemiyen büyük bir boş kitlenin daimî bir mevcudiyet haline geldiklerini görüyoruz. Hanedan âzâsı arasındaki bir taht ihtilâfı bunlar yüzünden devlet çapında siyasî bir buhran doğuruyor, Şeyh Bedreddin, Şeyh Celâl, Kalender gibi *tarikât reisleri* de, gene

⁵⁵ Klasik *Osmanlı rejimi* zamanında Türkiye’de arâzi mülkiyetinin mevcut olmadığını söylemiştik. Burada tetkik etmiş bulunduğumuz çiftliklerin doğması faaliyeti ise aksine toprağa sahip olma temayülü taşıyordu. Onun için, eski «ileri köy» topluluğunun mühim bir hususiyetini teşkil eden, her aileye ait bölünmez 150-200 dönümlük «çiftlik» (bir çift hayvanın sürebileceği miktarda toprak) ünitesini yok etmeğe çalışıyordu. Bunda muvaffak olabilmek için bu sistemin bir devlet uzvu halinde en kuvvetli teminatı olan tımar rejimini yıkması veya hiç olmazsa soysuzlaştırması lâzımdı. Çünkü, tımar, ideal halinde, iktisadî-ictimaf köy topluluğunu, «raiyyet» âilesi ve onun elinde bulunması şart olan bir iki «çiftlik» ten ibaret iktisadî unsurun teşkil ettikleri ictimaf - iktisadî cüzülden teşekkül etmiş olarak muhafazaya mecbur idi. Aksi halde, raiyyetsiz «çiftlik» ve «çiftlik» siz raiyyet olamaz ve birbirine bağı iki unsur olmayınca da tımar yaşayamazdı. XVI. asırda köy iktisadiyatına müsallat olanların, umumiyetle toprak köylünün olmak üzere, yarıcılığı tercih etmeleri bu sıralarda henüz kuvvetli bulunan tımarlı sipahi sınıfından gördükleri mukavemetin bir neticesi idi. XVII. ve XVIII. asırlarda, evvelâ sahib-i arzın rızası ile ve sonra ona hiç danışmadan toprak alım satımları başlamış ve *kanunnâmeler*’in bu hususa ait hükümleri aslâ gözde tutulmamıştı. Zaten uzun zamandanberi, arazi tahriri geleneğini bırakmış olan hükümet de «raiyyet» ve «çiftlik» ünitesinin bozulup bozulmadığını kontrol imkânını kaybetmişti. Şu halde, *tanzimât rejimi* arazi mülkiyetini tesis ettiği zaman, hakikatte mevcut fi’lî hale kanunî bir şekil vermiş oluyordu.

aynı varlık sayesinde ictimâî düzeni sarsacak birer kuvvet haline geliyorlardı. Onun için, *Osmanlı imparatorluğunun* siyasî tarihini tedkik edenler, Türkiye köy ictimâî bünyesinin daima kendi kadrosu dışına çıkardığı bu muazzam insan yığınlarının devletin inkişafında bâzan müsbet ve bâzan da menfi olarak oynadıkları rolü hesaba katmadan edemezler. Bu husus bizim mevzuumuzun dışında kalmakla beraber, şu müşahedemizi ifade etmekten kendimizi alamıyoruz: *Osmanlı imparatorluğunun* kuruluşundan itibaren, bütün asırlar esnasında, Türkiyede menseleri yüzde doksanbeş muhakkak köy olan “*sekbaneler*,” ve “*levendler*,” her an büyük kümeler teşkil edecek şekilde mevcut olagelmişlerdir. Ancak, bütün iktisadî sefaletlerine rağmen, bunların müstakil teşebbüslü siyasî hâdiselere giriştikleri, kendilerini sevk ve idare edecek şefler yetiştirdikleri hemen hemen yok gibidir, ve âdetâ, bizzat hükûmet mensuplarının yaratacakları siyasî ihtilâfları bir kısmet vesiyesi olarak bekleme âdetindedirler. İktisadî bünyeyi mütemediyen kemirmelerine mukabil, *Osmanlı rejimi* için hiç bir zaman tehlike olamayışlarının başlıca sebebi, onların bu zaafı olsa gerek.

Biz, burada, köyden iktisadî darlık neticesinde türeyen bu insanların ictimâî ve iktisadî târih bakımından önemlerini tetkik etmek istiyoruz. Köy ictimâî-iktisadî topluluğundan, âilece göç şeklinde değil de, yetişmiş genç erkeklerin hükûmet kapusunda, medrese imaretlerinde, büyük şehirlerde başka bir geçim yolu aramak üzere hareketleri şeklinde, pek çok insanın yerlerinden ayrılmaları hâdisesi Türkiyede iktisadî darlık ile birlikte devam ediyordu. Fakat, XVI. asırdan evvel, bir taraftan, devlet kadrolarının fazla insana ihtiyaç göstermekte olması, diğer taraftan, köy iktisâdiyatının henüz hayatiyetini muhafaza etmesi, köyden ayrılanların ictimâî bir dâvâ haline gelecek kadar artmalarını önliyordu. Halbuki, XVI. asrın ortalarına doğru, yani, Kanunî Süleymanın hükümdarlığı sırasında, çiftinin başından ayrılanların her tarafta çoğaldıkları, büyük şehirlerde yığılmaya başladıkları, medreselerin imaretlerini tıklım tıklım doldurdukları görülüyordu. Osmanlı kanun dilinde “*çiftbozan*,” denen ve doğrudan doğruya

tarlasını boş bırakarak büyük şehirlerde "ırgadlık,, etmiye, ricalin ve beylerin daireleri halkı arasına dâhil olmaya koşan insanlar, başta pâdişah olmak üzere, bütün hükümet ricalini düşündürecek bir miktara çıkmışlardı. Yollar kesiliyor, şehirlerde evler soyuluyor, cinayetler işleniyordu. Bilhassa İzmit, Bursa, Bandırma ve Marmaranın Rumeli sahaları ve hattâ İstanbul'un içi bekâr ve dışardan gelmiş insanlarla dolu idi. Bizzat Kanunî, bunların varlığından, hattâ kendi saltanatı için, daimâ ciddî bir tehlike seziyordu. Bununla beraber, çiftbozan unsurun devletin iç düzeni için teşkil ettiği tehlike ancak 1550 den itibaren fiilen kendini göstermeye başlamıştır.

Bu kaydettiğimiz tarihten evvelki köy ictimâî topluluğu hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Onun için, çiftbozan reâyâ,, nın XVI. asrın ortalarından evvelki zamanlarda mevcudiyetinin ne nisbette olduğunu teferruatla anlatacak bilgiye sahip değiliz. Burada, daha ziyade bu asrın son yarısı hakkında izâhât vereceğiz.

Köydeki ictimâî-iktisadî sefâletin bir neticesi olarak, bu muhitten şehirlere doğru yola çıkan insanlar, Kanunî Süleyman'ın son yıllarında iki grup halinde kendilerini göstermeye başlamışlardı. Bunlardan birisi, kasabalarda ve şehirlerdeki orta medreselerde toplanan "suhtevat,, idi. Evvelâ "suhte,, yâni medrese talebesinin nasıl türediğini ve ictimâî-iktisadî târih bakımından ne gibi bir manâ ifade ettiğini izah edelim: Köyde geçimlerini teminde zorluk çeken âileler için, genç çocuklarını medreseye yolluyarak, hem imaretlerde barınmalarını temin etmek ve hem de okutmayı istemek kadar tabii bir şey olamazdı. Hakikaten, sıbyan mektebinde okuyan köy çocukları, yaşları da müsait çağa gelince, kasaba ve şehirlerdeki orta medreselere giderek, imaretlere yerleşiyorlar, ve bu suretle, "suhte,, oluyorlardı. Daha eskilerini bilmemekle beraber, 1550 sıralarında, bütün medreseler köylerden okumaya gelmiş talebelerle dolu idi. Her sene müderrislerinden icazet alan binlerce talebeden çok azına Bursa, Edirne ve İstanbuldaki daha yüksek medreselere gidip yerleşmek nasip oluyordu. Mühim bir "suhte,, kitlesi Anadolunun her tarafındaki medreselerde işsiz güçsüz bir halde yığılıp kalmışlardı. Orta medreselerden sonra, üç senelik bir tahsil müddeti olan, yukarda söylediğimiz, üç şehirdeki yüksek medreselerden çıkanların da hepsi İstanbuldaki Fâtih ve Süleymaniye "sahın,, medreselerine

gidemiyorlardı. Böylece, Bursa, Edirne ve bütün Anadolu şehir ve kasabalarındaki medreselerde kalabalık talebe grupları yaşamakta idiler. Kendilerine hiç bir vazife verilemeyen ve sonu gelmez bir topluluk hayatına mahkûm olan medreseliler, tabii olarak, ahlâkan temamiyle bozulmuşlardı. İmaretlerin verdiği çorbalar da kâfi gelmiyordu. İşte bu sebeple, günden güne bir takım hâdiseler çıkarmıya, köylerde dolaşarak, para ve erzak toplamaya başladılar. Aynı hal Rumeli'nin kuvvetli medrese merkezlerinde de görülüyordu. Suhtelerin köylerde veya kendi medreseleri içinde giriştikleri uygunsuz hareketlerine hükümet mensuplarının müdahale etmeleri, bunların gittikçe gruplar halinde gezmelerine sebep oldu. Suhteler, mücadeleyi ilerleterek, büyük âsi medreseli kitleleri teşkil ettiler.

1610 yıllarına kadar yarım asırdan fazla süren bu talebe ayaklanmasının büyük Anadolu ictimâî karışıklıkları içinde husûsî bir karakteri vardır. Medreseliler de, *levendler* gibi, resmî bir zümre tarafından çok vakit açık veya gizli olarak, destekleniyorlardı. Yalnız, *levendleri* himaye edenlerin "*ehl-i örf*," ve dolayısıyla *beyler* olmasına mukabil, suhteleri de bâzı *kadı*, *müderris*, *müftü* ve şehir ileri gelenleri korumakta idiler. Talebenin okumakta oldukları bütün müesseseler şehirlerin içinde buldukları dolayısıyla, âsî *snhtelerin* hareket üsleri de, pek tabii olarak, şehirlerdi. O halde, bunların yürüyüş istikameti dâima köyler oluyordu, ve muvaffakiyetleri halinde "*ehl-i örf*,"ü köy topluluğu içinde hükümsüz bırakacakları meydanda idi. Halbuki, *levendler*, aksine, köyleri hareket üssü yapmışlardı. Gerçi bunlar gene köylerde dolaşıyorlardı, fakat kuvvetleri kâfi geldiği anda, hedeflerinin şehirler olacağı muhakkak idi ve başlarında *ehl-i örfü* şef olarak gördükleri andan itibaren, bunu daimâ düşüneceklerdi.

Suhte ayaklanmalarının imparatorluğun her tarafında değil, Türkiyenin Anadolu sahasında çıkmış olduğunu ehemmiyetle kaydetmek icabeder. Tarsustan başlamak üzere, Kayseri - Sivas - Erzurum hattının şarkında kalan yerlerdeki binlerce hadiseler arasında bir tekinin medreselilere ait olduğuna rastlanmamıştır. Halbuki, bu söylediğimiz hattın garpte kalan bütün Orta, Garbî ve Şimalî Anadolu sahaları daimî surette suhte hareketlerine sahne oluyordu.

Mütemediyen köyleri soyduklarını, yâni, ziraî iktisadiyata musallat olduklarını söylediğimiz suhtelere karşı hükümetin tâkip

ettiği siyaset Kanunî ve İkinci Selim zamanlarında yalnız asıp kesmekten ibaret olmuştur. Fakat, bu usûl ayaklanmaları durduracak yerde, bütün bütün genişletiyordu. Üçüncü Murad hükümdar olunca, hükümetin siyaseti derhal değişmiş ve talebenin ahvalini islah yolları aranmaya başlanmıştı. Medreseliler kendilerine iş verilmediği, medreselerinde sonu olmuyan sıkıntılı bir hayata mahkûm oldukları için ayaklandıklarını ifade ediyorlardı. Medreselerde yapılan islâhat muvaffak olamadı. Ancak, bu sıralarda artık levendlerin, "ehl-i orf", ün etrafında toplanmaları ile teşekkül eden "Celâlî bölükleri", köylerde başka kuvvetlerin dolaşmalarını imkânsız hale getirdiklerinden, "suhte hareketleri", ister istemez sükûnet bulmaya, hattâ, suhte kitlesi yer yer celâlîlerle çarpışarak mevcut ictimâî nizama faydalı olmaya başladı. 1603 den itibaren, Celâlîler kesif levend dalgaları halinde şehirlere hücum ettikleri zaman, medreselileri, ellerinde silâhlarıyla, halkın yani başında, buldukları şehrin müdafaasına iştirak etmiş olarak görüyoruz.

Hulâsa, iktisadî darlığın köy hayatında doğurduğu sıkıntı tesiriyle, buralardan medreselere büyük bir rağbet olmuş, bu yüzden talebe sayısı kabarmış idi. Fakat hükümet medreseden çıkanlara aynı ölçüde vazife veremiyordu. Bu sebepten dolayı, uzun tahsil yıllarından sonra, işsiz bir halde medreselerinde kalan büyük bir münevver kitlenin ahlâkan tereddî ettiğini, köylere çıkararak, "cer", adı altında, halkı soyduklarını görmekteyiz. Gerek kendilerinin buralarda uygunsuz hareketler yapmaları ve gerek köylülerin "cer",lerden usanmaları bir takım şikâyetlere yol açınca, hükümet müdahale etmiş, bunları medreselerinde sükûnetle oturmaya mecbur etme yollarını aramış, medreseliler de buna itaat etmeyince, meşhur *suhte ayaklanmaları* böyle doğmaya başlamıştır. Talebe, önceleri, ulemâdan ve bazı şehir ileri gelenlerinden yardım görüyordu. Bu hâdise medreselilere düşman olan *ehl-i orf* ile "eşraf", arasında köylerde ceryan eden iktisadî mücadele ile birleşmekte idi. Celâlî isyanları, 1595 den itibaren, bütün Türkiye çapında bir ihtilâl inkılâp ettiği zaman, medreseliler köylerde hareket imkânını bulamadılar; neticede de Celâlîlere karşı şehirler halkı ile birleştiler. Büyük karışıklık sona erdiği zaman, bir daha *suhte hareketlerine* şahit olmuyoruz.

Köy iktisadî darlığının yarattığı ikinci grup, *levendlerdir*. Köylerdeki geçim şartları zorlaştıkça, genc köy delikanlılarının

âilelerini terkederek, şehirlerde daha ferah bir iş aramaya çıkmaları hâdisesi XVI. asırda pek artmış bulunuyordu. Yukarıda bahsettiğimiz bir ruh hâleti gereğince, herkesin istediği şey bir *kapukulu* (*yeniçeri*, *altı-bölük sipahisi*, *topcu*, *cebeci* vesair) yazılmak, veya bu olmazsa, *ümerânın kapu halkı* arasına dahil olmak idi. İşte, böyle bir niyetle gurbete çıkmış ve fakat arzusuna kavuşmamış insanların şurda burda meydana getirdikleri kalabalığa "*levendât*," denmekte idi. Şu halde "*levend*," boş bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devlet, Budin, Bağdad, Erzurum vesair kalelerindeki *gediklere* her sene bu *levendlerden* belki binlercesini *azap*, *yeniçeri*, *fâris*, *sipahi*, *gönüllü* yazarak yolluyordu. Bunlara verilmesi mütad *ulûfe*, en az, 5 akçe idi. Fakat köylerini terk edenler o kadar çok idi ki, hepsinin buralara yerleşmeleri imkânı yoktu. Bursa, Edirne ve İstanbul gibi üç büyük şehrin bulunduğu bütün Marmara çevreleri *levendlerin* en çok toplandıkları yerlerdi. Bu kadar kalabalık olmamakla beraber, memleketin her tarafında *levendlere* rastlanıyordu. Tabii, bu boş insanların çoğalması âsâyîş için muzır idi. Büyük şehirlerde bir çok cinâyet ve hırsızlıklar oluyordu. Bunları *levendlerin* yaptıkları muhakkaktı. *Levendler* üçer beşer gruplar halinde, sağda solda dolaşarak "*harâmîlik*," dahi ediyorlardı ki, bu hâdiseye *Celâlîliğin* başlangıcı sayılır.

Henüz her birinin insan kadrosu ancak 15-20 kişiyi aşamıyan bu soyguncu *levend bölükleri*, türedikleri yerlerden uzaklarda faaliyette bulunmayı daha ziyade tercih ediyorlardı. Bursa, Afyon, Eskişehir taraflarında eşkıyalık edenlerin, ekseriyetle, Erzurum, Diyarbakir, Uta gibi yerlerden gelmiş oldukları görülmektedir. Fakat, bütün Anadolu'dan türeyen *levendler* için en uygun eşkıyalık sahası Rumeli idi. Geliboludan bölük bölük karşıya geçen bu gruplar Selânik, Filibe, Kızanlık taraflarına kadar nüfuz ediyorlardı. Kendilerine oralardaki *timarlı sipahi*, *subaşi* ve halktan bazı *levendliğe* mütemâyil kimseler yardım etmekte ve evlerinde barındırmakta idiler⁵⁶. Hükûmet buna mâni olmak için, Çanakkale Bo-

⁵⁶ Müh. 3, S. 373: «Filibe kadısına Tatarpazarı zaîmi Haydar, Halep'ten, Şam'dan, Hama ve Kara Âmid'den bir nice müslümanı ve Akşehir ve Karahisar ve Tokat ve Trabzon'dan bir nice kâfir ki hepsi 17-18 kişi imiş, meclis-i şer'e (mahkemeye) getirüp bunlar kemendiler olup esbablarında kendir düğümleri bulunup . . . »

ğazını sıkı bir muhafaza altına koymuştu ve Anadolu'dan karşıya geçenleri kontrol ettiriyordu. Buna karşı, bir ara, *levendler*, kadıların Rumeliye geçirmek üzere getirdikleri *kürekçi* kafilelerine karışarak Geliboludan karşıya geçer olmuşlardı. Nihayet, hükümet Gelibolu kadısına yolladığı bir fermanla, kürekçi getiren kadıların defterlerini açarak, isim isim okumadan karşıya adam geçirmemelerini bildirdi⁵⁷. Her şeye rağmen Rumeliye kolayca geçmek imkânını bulan bu levendler oralarda pek çok evleri basmakta ve zengin hıristiyanları soymakta idiler ; birçok da cinayet işliyorlardı. Anadolu'dan Rumeliye olan bu "*levendât*," akını sırasında, Rumeliden de Anadolu'ya ehemmiyetli bir *Arnavud kefereler levendât*," hücumu vardı. Bu Balkanlı hıristiyan işsizler Marmara çevrelerinde, bilhassa Anadolu sahalarındaki "*ekâbir çiftlikleri*," ne çobanlık ve "*ırgadlık*," etmiye geliyorlardı. İzmit, Yalova ve Bursa taraflarında o kadar çok "*kefere çoban ve ırgad*," toplanmıştı ki, Garbî-Anadolu halkı da bunların yolsuzluklarından bizar oluyorlardı. İstanbul'a yapılan pek çok şikâyetler üzerine, *hıristiyan levendlerin* Anadolu'ya geçmesini yasak eden hükümet, bu hususta, Marmarada işliyen gemi reislerine sıkı emirler verdi. Bununla beraber, gene gizlice pek çok "*Arnavud keferesi*," geliyordu⁵⁸.

Rumelinin yerli Müslüman-Türk halkı arasında *levendliğe* olan temayül ilk zamanlarda Anadolu'da olduğundan da kuvvetli idi. Birçok *timarlı sipahiler* de işe karıştıklarından, *levend harâmiliği* "*Celâli ayaklanması*," karakterini almaya başlıyordu. Hattâ, 1555'de, Şehzâde Mustafa olduğunu iâdia ile ortaya çıkan şahsın etrafında toplanan onbine yakın insan tamamiyle *timarlı sipahiler*le *levendlerin* birleşmesinden meydana gelen *Celâli bölüklerinden* ibaretti.

Çiftbozan reâyânın büyük arâzi sahiplerine hizmetkâr olmayı kabul etmiyerek, *levendliğe* itibar etmesi *Celâli isyanlarının* psikolojik sebepleri bakımından mühimdir. Çünkü, Müslüman - Türk halkın bu ruh hâleti zirâf iktisadiyatın geçirmekte olduğu buhranın neticede bir feodalizme varmasına mâni olmuş, bunun yerine büyük celâli kitlelerinin kanlı hareketleri geçmiştir. Mar-

⁵⁷ Müh. 3, s. 271.

⁵⁸ Mühimmelerde buna ait bir çok vesika vardır. Bazılarını H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, adlı eserinde yayınlamıştır. Bk. Vesika : 11, 12, 27, 35, 56, 61, 110.

mara çevresinin ihtiyacı olan *ırgad* ve *çobanların* Anadolu'dan temin olunamıyarak, tâ Arnavutluk taraflarından getirilmesi, buna mukabil, *Anadolu levendlerinin*, bütün tehlikesine rağmen, Rumelinin en uzak yerlerine soygunculuğa gitmeleri de gene aynı ruh hâletinin ifadesi olarak alınabilir.

Hulâsa, çiftçi halkın, gerek çocuklarını medreselere vererek ve delikanlıları "*kapu*," aramaya yolluyarak, ve gerekse toprak-sızlık ve geçimsizlik yüzünden köyü terk etmek suretiyle, "*levendât*," ve "*suhteovât*," bölüklerinin doğmasına sebep oldukları buraya kadar tedkik edilen meselelerle anlaşılımış oluyor. Esasen, *suhtelerin* ve *levendlerin*, yavaş yavaş, kendilerine göre teşkilâtlanarak soyguncu bölükler halinde harekete geçmeleri tarihî bir vâkıdır ve bu da *Celâli isyanlarının* kronolojik sıra ile izahını ilgilendiriyor. Onun için, biz burada misaller vermiyoruz. Yalnız, şurasının kaydı zarurîdir: Suhteler, ilk defa nasıl medreselerden köy sahalalarına doğru harekete başlamışlar ise, sonuna kadar da hareketleri aynı kalmıştır. Yani, bunlar medrese talebesi olarak harekete geçtiler; gittikçe bölükleri kuvvetlendi; bâzan bir kaç bin kişi bir araya geldikleri oluyordu; *levendlerden* aralarına aldıkları az değilse de, bunları da talebe kisvesine sokuyorlardı. Bütün *suhteler* dâima, bağlı buldukları medreseye civar yerlerde faaliyetinde idiler; başka sancaklara umumî toplantılar veya "*cenk*," için giderlerdi. Yalnız, şefleri, mağlup oldukları zaman, meselâ, Amasyadan Bursa, İstanbul ve hattâ Edirneye bile kaçarlardı ve oradaki arkadaşlarına sığınırldı.

Bir "*kapu*," ya yerleşemiyen levendler ise, *harâmilikten* başka, icâbında sahte olarak, *sekbân* (bir beyin kapusunda asker), *yeniçeri*, *altı-bölük sipâhisi*, hattâ "*suhte*," kisvesi taşıyorlardı. 1550 sıralarında, âdetâ umumî bir hareket için fırsat bekliyerekten, türlü hadiseler çıkarmakta idiler. Nihâyet, Rumeli mişâlinde söylediğimiz gibi, *timarlı sipahilerin* hükûmete karşı vaziyet almaya başlamaları levendlere bu fırsatı hazırlamakta idi. Timarlı sipahilerden pek çokları, bilhassa "*alçak hallü*," olanları, böyle *levendleri* yanlarına toplayarak alenen ayaklanmaya, kendi "*raiyyetleri*,"ni soymuya, yol kesmiye başlıyorlardı. Şu halde, kendi başlarına müstakil siyasî hareketler yaratmak kabiliyetinden mahrum olduklarını söylediğimiz *levendler* ilk resmî şeflerini *timorlı sipahilerin* şahıslarında bulmuşlardı. Bilhassa mukataaları ve pâdişâh haslarını iltizam ile tutan *zaimler*, *çavuşlar*,

çok defa, yüz ikiyüz *levend* toplayarak, rastgele yerlere baskın yapmaya ve iltizam teahhütleri olan paraları ödememiye cesaret etmekteydiler. İşte *levendlerle* resmî hüviyet sahiplerinin birleşik hareketleri böyle gelişmeye başlamıştı. Zaten, büyük ictimâî karışıklıkta tahrip kuvveti olan *celâli bölüklerinin* "*levend*," adını alan "*çiftbozan*," unsur ile resmî hüviyet sahibi kimselerden ibaret olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Türkiye'nin klâsik rejim devrinde yarattığı "*ileri iktisadî-ictimâî devlet düzeni*,"ni yıkan bütün *celâli* kitleleri böyle bir temele dayanmaktadır. *Celâlîler* (yani *levend bölükleri*), *suhtelerin* medreselerine dayandıkları şekilde, aslâ bir yere bağlı değillerdi, Bunlar bugün burada, başka bir gün daha uzak bir yerde idiler. Çok geniş sahalar içinde dâimî dolaşmak *levend* dalgalarının ve onların başlarında bulunan şeflerin hiç bırakmadıkları bir gelenek olmuştur. Anadolu karışıklıkları bu halleri ile düşünüldüğü zaman, celâllîği devleti feodal rejime zorlayan bir hareket olarak kabul etmiye imkân yoktur. Çünkü, bir taraftan, *levendlerin* kendi muhitlerinde gruplanma geleneğinde olmamaları onları bir kalede (yani şatoda) uzun zaman oturma kabiliyetinden mahrum ettiğinden başka, diğer taraftan, şefleri de feodalizmin iktisadî şartı olan geniş mülk ve arazi sahibi değil, *levendleri* ile günü-gününe elde ettikleri soygun veya çebri salmalarla yaşayan kimselerdi. Burada izâhına lüzum gördüğümüz bir mesele de "*çiftbozan*," dediğimiz, köyden türeyen bu insanların yeni ictimâî kadroları içinde tâbi oldukları hayat şartlarının kendilerinde ve dolayısıyla bütün cemiyetin bünyesinde yarattığı ahlâkî soysuzlaşmadır.

Genç yaşta medrese hayatına atılış, yahut *raîyyetlikten levendliğe* geçiş, köy delikanlılarını her şeyden evvel âile hayatından ve evli yaşama imkânlarından mahrum ediyordu. 1550'de, köyde, şehirde, dağda, bayırda karşımıza çıkan *harâmî levend* ve *suhte bölükleri* temamiyle bekâr insanlardan ibaretti. XVI. asır Osmanlı cemiyetinin ortasında, bu kadar kalabalık genç kitlenin toplu bir şekilde, sonu gelmeyen bir bekârlık hayatı sürmeleri elbette bunların köydeki sağlam ahlâkî vasıflarını devam ettirmelerine imkân bırakmıyordu. Ayrıca, *Osmanlı rejiminin* büyük bir dâimî harp makinesi halinde çalışması, hele askerî ve idarî teşkilâtının hususiyeti bekârlık hayatını daha ziyade arttıran âmillerdendi. Bütün

ümerânın "kapuları,, binlerce bekâr *sekbanların* toplandığı birer koğuş halinde idiler. Ulûfeye yazılarak kalelere bölük bölük *azap yeniçeri, sipahi, ve gönüllü* yollananlar bekâr yaşamak zorunda bulunuyorlardı. Nihayet, köylerden şehirlere muvakkat veya dâimî iş bulmaya gidenler de ömürlerini bekâr geçirmekte idiler.

Hulâsa, gerek devlet hizmetlerinin zarûreti ve gerek *çiftbozan reâyânın* içine atıldıkları yeni hayatın icabı olarak, XVI. asrın ortalarında, pek çok insanlar ömürlerinin en genç çağında bekâr yaşamak mecburiyetinde idiler. Bu anormal hayat *levendleri, suhteleri* ve hattâ devletin ve ümerânın resmî askerlerini ictimâî ahlâk nizamı için muzır yapmıştı. *Celâli hadiselerinde* görüleceği üzere, resmî hüviyetli şahısların emirlerinde hizmet eden insanların ve devletin ulûfeli askerlerinin köylerde halka yaptıkları zulümlerden en çok şikâyet mevzuu olan bir hal de, bu bekâr kimse-lerin gelip halkın evine konmaları ve bu vesile ile kadınlarına, kızlarına ve hattâ oğullarına tecavüz etmiye kalkmalarıdır. Hele kendilerini *Celâli* veya âsî *suhte* sayan bölüklerin, hareketleri esnasında, hiç bir ahlâkî kayda riayet etmeyişleri soysuzlaşmış bir iktisadî sistemin en normal bir ictimâî bünyeyi dahi nasıl bir ahlâksızlık uçurumuna sürüklüyebileceğini isbat eden acı, ve fakat hakikat olan, bir ibret nümûnesidir.

Levendât ve *suhteâtın* ve onların tâbi oldukları bekâr hayatının şehirlerde yarattıkları maddî ve mânevî huzursuzluk köylerden daha evvel hiss olunmaya başlamıştı. İstanbul, Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Kayseri gibi büyük şehirlerde ahlâkın sür'atle bozulmasından doğan şikâyetler çoğalmakta idi. 1553'de açılan kahvehâneler⁵⁹, şehirlerde toplanan işsiz güçsüz levendlerin genç erkek çocuklarla içip eğlendikleri birer batakhâne haline gelmişlerdi⁶⁰.

Bu sıralarda Anadolu'nun her tarafında dolaşan "*gurbet ve çingeniyan taifesi*,, memleketteki geniş bekâr hayatını bir kazanç kapusu olarak istismara başlamışlardı. Köy, kasaba ve şehirlerin kenarlarına çadırlarını kuran, hattâ halkın içlerine kadar sokulan

⁵⁹ Âli, ilk kahvenin İstanbul'da 1553 (961) de açıldığını yazıyor: *Küh-ül-Ahbar*, Nuruosmaniye yazması, Nr. 3407, vrk. 349.

⁶⁰ Bursa ve İstanbul kadılarına yollanan şu ferman bu durumu tasvir etmektedir: H. T. Dağlıoğlu, aynı eser, ves. 133. Bu rezâlet gittikçe Anadolu şehirlerinde de yayılmıştı. Bk. Müh. 31, S. 142.

ve sosyal nizâma karşı fazla lâubâlî olan bu göçebe zümreler, güzel kadınlar tedârik ederek, çadırlarında eğlenceler tertip ediyorlar ve levendleri celp edecek bütün sefâhat vâsıtalarına başvuru-yuyorlardı. "*Âlet-i lehv u lû'blar*," la bir takım şarkılar ve türkülerin yarattıkları müşterek âhenk bâzı şehir zenginlerinin genç delikanlılarını ve hattâ âile babalarını bile celp etmekte idi. Bu yüzden servetlerini batırarak "*hân ü manlarını*," yıkanlar haylı çoktu. "*Gurbet ve çingeniyan*," hakkında her taraftan devlet merkezine bir çok şikâyetler yapılması üzerine, alınan tedbirler de iyi bir semere vermemiş bulunuyordu. Bu ahlâkt fesat yuvalarını da gene, ancak, 1595—1610 ihtilâli temizliyecek idi.

Kısaca, *çiftbozan reâyadan* türeyen "*levendât*," XVI. asır Türkiyesinin hayâtını her cihetten tehdid eden ictimâî bir yara, halli lâzım gelen tehlikeli bir dâvâ idi. Daha Kanunî zamanında, hükûmet, levend bolluğundan dolayı, memleket nizamının ne kadar nazik bir vaziyette bulunduğunu çok iyi biliyordu. Kanunî Süleyman gibi bir pâdişahın, seferlere çıkarken, dönüşte memleketi tehlikeli bir siyasî karışıklık içinde bulma ihtimalini büyük bir endişe ile hissettiği aldığı tedbirlerden ve çıkardığı fermanlardan açıkça anlaşılıyor. Fakat meselenin bu cephesi tamamiyle siyasî tarihi ilgilendirdiği için, şimdi bunların izahını mevzû dışı saymaktayız. Burada asıl kaydı lâzım gelen bir nokta, *çiftbozan reâyânın* yahut daha umûmî adı ile, *levendâtın* zirâî iktisadiyat bakımından memleket düzenine ne gibi tesirler yapmış olduklarıdır. Bir defa, köy insanının çiftinin başından ayrılması zirâat eden insanların miktarını azaltmakta olduğundan dolayı, istihsalin eksilmesine sebep olacağı gayet tabiidir. Ayrıca, bunlar, ümeranın kapusunda, daha doğrusu, "*Ehl-i örf*," ün etrafında muazzam bir kalabalık teşkil ederek, hiç bir faydalı işi olmuyan zararlı müstehlik bir unsur halinde yeniden çiftçi sınıfının üzerine musallat oldukları için, zirâî iktisadiyat bu cihetten de müşkül bir duruma düşmüş bulunuyordu. Türkiyenin geniş köy topluluğu, bu sırada, kendi sırtına "*levendât*," ın yüklediği ağırlığı diğer bütün iktisadî tazyiklerden daha fazla hissetmekte idi.

Bu bahsi bitirirken, "levendât,, meselesinin şu cihetine de ehemmiyetle işaret etmek lâzımdır: Bu hâdise, yani, çiftçi halkın kendi işinden soğuyarak "levend,, olması ve bu şekilde ziraatte bir nevi gayrı-şuûrî (yahut tabii) grev halinin doğması, koca *Osmanlı imparatorluğu* içinde, yalnız Anamemleket (Türkiye) ictimâî bünyesine mahsus tipik bir hâdisedir⁶¹. Onun için, *Osmanlı imparatorluğunda*, bünyesine bu hastalık ârız olan sahaların coğrafi hudutları bugünkü Türkiyenin siyasî hudutlarına hemen hemen mutabık geliyordu. Yalnız, aşiret hayatı biraz ibtidai kalmış olan Şarkî Anadolunun bâzı yerleri bundan hariç kaldığı gibi, aksine olarak, cenupta Haleb'i, garpte Bulgaristanı ve Garbî-Trakyayı içine alan Rumeli sahası da Anadolu ile birlikte aynı iktisadî ve ictimâî buhrana sahne olmakta idiler.

Şu halde, bütün *Osmanlı İmparatorluğuna* ârız olan iktisadî darlığın Anadolu Türk topluluğunda bu şekilde, hususî karakterli bir ictimâî mücadele tipi yaratmış olması ictimâiyatçıların dikkatle üzerinde çalışmaları lâzım gelen pek mühim bir mevzu meydana getirmektedir. Ancak, hukukî, iktisadî, idarî vesair bakımlarından, memleketin asırlar boyunca geçirdiği hayat safha safha tetkik olunarak, cemiyetimizin ictimâî-siyasî ve ictimâî-iktisadî hayatında dinî prensiplerin, millî geleneklerin, siyasî icapların, coğrafi ve tabii şartların, ve hattâ geopolitik tesirlerin oynadıkları roller, hiç olmazsa esas hatları ile, tarih sahifelerine geçirilmedikçe, bu gibi çalışmaların tam verimli olamayacağı muhakkaktır. Halbuki, bugünkü ictimâî-ikti-

⁶¹ Önceleri Rumelinin hıristiyan reâyası arasında da kuvvetli bir levendlik temayülü mevcud idi. Hattâ, yerinde söylendiği gibi, Rumelili "kefere levendleri" Marmara ve Edirne çevrelerindeki "ekâbir" çiftliklerine çobanlık ve ırgadlık etmeye geliyorlardı. Fakat bu gibi haller XVI. asrın sonlarına doğru kaybolmuş idi. Hattâ aynı sükûnet o taraflardaki müslüman-Türk halk arasında da teessüs etti. Bu suretle, 1550'den başlayarak asrın sonlarına doğru gidildikçe, Rumeli yeni bir iktisadî düzene intibak etmekte ve âsâyişi de düzelmekte iken, aksine, Anadolu mevcut iktisadî sistemi yıkmak için bütün hızıyla ictimâî bir buhrana sürükleniyor ve başka bir yeni iktisadî düzenin doğması ihtimali de görünüyordu.

sadî yürüyüşümüze tamamen millî olan yeni bir istikamet vermek istediğimiz takdirde, kuracağımız ictimâî mektep Türkiye tarihinin, her cephesiyle, bu şekilde bir metodun ışığı altında, yapılacak derin tedkiklerinden çıkmak zorundadır.

Şimdi, ziraf itisadiyatta buhran adlı bahsimizin son kısmı olan "hububat darlığı," meselesini tedkik etmek suretiyle yukarıdan beri anlattığımız köy topluluğunun derinliklerinde görülen iktisadî-ictimâî karışıklıkların tabii neticesi olan istihsal azalmasını izaha çalışacağız.

3 — Hubûbat darlığı

Her köylü aileye sürebileceği miktarda toprak tasarruf etmesini sağlayan Osmanlı arazi rejimini ve dolayısıyla "*ilerî köy*," dediğimiz ictimâî-iktisadî düzeni mütemediyen soysuzlaştırmaya çalışan faiz ve çiftlik faaliyetleri hakkında bundan evvelki bahislerde hayli teferruatlı bilgi vermiş bulunuyoruz. Geçen izahlardan anlaşılacağı üzere, çiftbozan reâyânın gittikçe artmakta bulunması Türkiye çiftçi sınıfını memleket iktisadiyatı için âdeta tahrip edici müstehlik bir kitlenin kaynağı haline getirmişti. Umûmî nüfusun üstün bir çoğunluğunu teşkil etmiş bulunan geniş köy topluluğunun, zararlı bir takım kazanç unsurları tesiriyle büyük bir iktisadî ve ictimâî çöküntüye sürüklendiği hakkında verdiğimiz malûmat tarihî bir vâkıanın ifadesi ise, devletin ziraf istihsal sahasında bu yüzden mühim kayıplara uğramış olacağı çok tabii bir netice halinde belirlemek icabeder. Hakikaten, bu bakımdan yaptığımız tetkikler Türkiye'de, hattâ bütün Osmanlı imparatorluğunda, durmadan ilerliyen ve dâimleşen bir hububat darlığının mevcudiyetini ortaya koymuştur. Bütün Anadolu'da, XVI. asrın sonlarına doğru kıtlığın devamlı olmağa başlaması başka türlü izah olunamaz. Bunun en büyük âmili köy topluluğunda görülen kararsızlıklar olmakla beraber, bâzı yıllar mahsûlün noksan elde edilmesi ve Avrupanın, memleketten, fazla hubûbat çekmesi gibi sebeplerin de zahire darlığında mühim rol oynamış olduklarını unutmamalıdır.

Bu hale göre, Türkiyenin uzun müddet için pençesine düşmüş bulunduğu devamlı kıtlık hâdisesinde ziraf istihsal düzenine âriz

olan muvazenesizliğin payı ne olabileceğinin kestirilmesi, diğer iki sebebin, yâni mahsulün kısa olması ve Avrupaya zahire (o zamanın tâbiri ile tereke) kaçırılması meselelerinin vüs'atini bilmeye bağlıdır. Fakat biz çalışmalarımızı bu derece derinleştirmiş bulunmadığımız için, şimdilik bunu yapamayacağız. Maamafih, kıtlığın devamlılığı ile birlikte, kısa mahsûl yıllarının dahi devamlı olamayacağı tabii ve Avrupaya "tereke kaçırılması," hususunun da hubûbât darlığındaki tesirleri ancak sahillerde ve sahillere civar yerlerde hiss olunmuş bulunduğu kat'îdir. Onun için, bütün Türkiye sathına şâmil dâimî hububat darlığını, esas itibariyle, köy topluluğundaki ictimâi-iktisadî bünye kararsızlığının doğurmuş bulunduğunu kabul etmek zarurîdir. Devletin içinde bulunduğu büyük iktisadî buhranın bu cephesini, yani hubûbât azlığının safhalarını anlatmak sûretiyle, bu hususta daha vazih bir fikir vermek mümkün olduğu için, şimdi elimizdeki imkân ölçüsünde bunu yapacağız.

Memlekette normâl hubûbât istihsalinin mevcut nüfusun ihtiyacı nisbetinde olmayışı hâli acabâ ne kadar eski bir tarihe dayanıyor? ve Osmanlı rejiminin kuruluşundan beri, köylünün devlet kapusunu kendi tarlasında çift sürmüye tercih etme temâyülünde olduğunu bildiğimize göre, hubûbât darlığının hiss olunmaya başlanması da o kadar eski midir?

XVI. asırdan evvelki zirâi iktisâdiyât hakkında henüz hiç bir bilgi tesbit etmemiş bulunduğumuz için, bu suallere doğru cevap vermek mümkün değildir. Ancak, İbn-i Battuta'nın Anadoluyu ziyaret ettiği yıl mahsûl normal olmuş ise, bu seyyahın yiyecek maddelerinde gördüğü aşırı ucuzluğun ileri bir istihsale delâlet edeceği âşikârdır⁶². Diğer taraftan, çok eskiden beri hıristiyan memleketleri için Anadolunun ucuz bir hububat pazarı olduğunu ve Yıldırım Bayezid'in kendi saltanatı zamanında memleketten Avrupaya hubûbât ihracı meselesini siyasi bir silâh olarak kullandığını da biliyoruz⁶³. Devlet "harbi," addettiği memleketlere İmparatorluktan buğday yollanmasını yasak etmiş bulunmakta idi. XV.

⁶² Seyyahın ekmek fiyatı hakkında verdiği rakkam diğer fiyatlardan biraz yüksek bulunmuştur: İbn-i Battuta (türk. terc.), C. I. S. 351.

⁶³ Max Silberschmidt, *Venedik menbâlarına nazaran Şark Meselesi* (Türk. terc.), S. 58.

asra âit buğday fiyatları hakkında evvelce verdiğimiz rakamları ⁶⁴ hatırlıyacak olursak bu maddenin devamlı süratte, oldukça ucuz kaldığını görürüz. Şu halde, çiftçi halk arasında *çiftbozan* reâyânın nisbeti ne olursa olsun, Kanunî devrinden evvel Türkiyede umûmiyetle bir "devamlı hubûbât kıtlığı,, meselesinin mevcut olmadığı kabul olunabilir.

XVI. asırda ise, vaziyetin süratle değiştiği görülmektedir; hele bu asrın ortalarından itibaren, devlet ciddi bir " *tereke kıtlığı* ,, (hubûbât darlığı) hissetmeye başlamış bulunuyordu. Ordunun, paytahtın ve hemen bütün büyük şehirlerin buğday ihtiyaçlarını karşılama işinin günlük resmî muhaberatta pek fazla yer tutması bunun en katî delilidir. Hükûmetin uğraşmakta olduğu bir çok iktisadî meseleler arasında " *tereke* ,, işinin bu suretle başta gelişine bakarak diyeceğiz ki, Türkiye iktisadî târihinin en mühim mevzularından birisi (hiç olmazsa 1500'den itibaren) hubûbât meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakikaten, eyi tetkikine imkân bulduğumuz bu asırda, memleketten Garp memleketlerine yapılan hararetili buğday kaçakçılığını önlemek için, devlet büyük emekler sarfına mecbur kalıyordu. Buna rağmen, geniş Anadolu ve Rumeli sahillerinden kaçakçılık suretiyle yapılan buğday ihracâtı bir türlü durdurulamamakta idi. Limanlara yakın yerlerde türeyen bir takım " *madrabazlar* ,, büyük depolar tesis etmişlerdi. Bunlar zahireyi " *narh-ı ruzi* ,, ye nazaran yüzde yirmi ve bazen daha fazla bir fiyat farkı ile halktan toplayarak, anbarlarına doldurduktan sonra, gizlice " *frenk gemilerine* ,, yükletmekte idiler. Halbuki, aynı sıralarda İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirleri beslemek mühim bir dert halinde idi. Artık Kanunî devrinin sonlarına doğru " *tereke yasağı* ,, yalnız hükûmetin " *harbî* ,, ye karşı iktisadî bir tazyik vasıtası değil, bizzat halkın da kıtlığa uğramamak dâvâsı idi. Onun için, bu sıralarda dışarıya buğday kaçırma yollarını kapatacak her tedbire baş vuruluyordu. Bilhassa tabii âfetler yüzünden mahsulün kısa olduğu zamanlarda bile, bahsettiğimiz " *madrabazlar* ,, la sahillerde bulunan *timarlı sipahi, yeniçeri, kadı, müderris, ümerâ* vesair resmî şahsiyetlerin Avrupalı gemilerine gizli gizli buğday sattıkları hakkında hayli şikâyetler vardır. Fakat, dediğimiz gibi, impatorluktaki buğday kıtlığı yalnız

⁶⁴ Belleten, C. XIII, Sayı 51, S. 529.

dışarıya yapılan zahire kaçakçılığından ileri gelmiyordu. Öyle olsaydı, açlığın sahil çevrelerinden içereye tesir etmemesi lâzım gelirdi. Halbuki, bütün imparatorluk, bilhassa Anadolu, 1550'den beri, bâzan hafif bâzan şiddetli olmak üzere, devamlı bir kıtlık devrine girmiş bulunmaktaydı. Bu tarihten evvelki kıtlıkların genişliğini bilmiyoruz. Bêlin'in kaydına göre, 1494—1503 yılları arasında Türkiye müthiş bir kıtlık ve bununla birlikte büyük bir vebâ geçirmişti; bir akçeye, 50—60 dirhem un güç bulunmuştu ki⁶⁵, böyle büyük bir açlığı biz ancak 1595—1610 yılları arasında geçen uzun Anadolu karışıklıkları sırasında görmekteyiz⁶⁶.

Edremid şer'iyye sicillerinde geçen bâzı dâvâlar dolayısıyla, Bursa ve Balıkesir taraflarında, 1525 (932)'den 1527 (934)'ye kadar üç mahsûl yılında müthiş bir çekirge tahribâtı olduğunu anlıyoruz. 1528'de ise, ekinleri su kesmiş ve çiftçilerin çoğu tohumlarını bile alamamışlardır⁶⁷. Hükûmet merkezinden Balıkesir sancakbeyliğine ve kadılara yollanan bir fermada, 1528'de halkın yine çekirgeden endişe ettiklerinden bahsolunarak, çekirge yumurtalarının imha olunmaları için, köylülerin seferber edilmeleri emredilmekte idi⁶⁸. Bu kayıtlardan, adları geçen sancaklarda üstü üstüne dört sene mahsûl olmadığını anlamakla beraber, aynı halin daha hangi sahalarda meydana geldiğini bilmiyoruz. Hele bu türlü kıtlıkların kaç senede bir görüldükleri hiç belli değildir. Bununla beraber, böyle kıtlıkların iktisadî darlığı büsbütün arttırdıklarını ve çiftçilerin levendliğe geçmelerini çabuklaştırdıklarını tahmin etmek lâzımdır. Bizim burada tetkik edeceğimiz cihet, tabii âfetlerin tesirleri değil, daha ziyade köy topluluğunun geçirmekte olduğu ictimâî-iktisadî buhranın hubûbât istihsalini azaltması ve bundan doğan daimî kıtlıktır.

Çiftliklerden bahsederken, eski ziraî iktisadiyat düzenini yıkan bu yeni ziraat sisteminde, yani büyük *çiftlikler* rejiminde daha ziyade hayvan beslemeye ehemmiyet verildiğini, tarlalarını satan köylülerin, *levend* olarak, köyden ayrıldıklarını

⁶⁵ Bêlin, *Türkiye iktisadî tarihi* (Türk. terc.), S. 102.

⁶⁶ Fiilen 1550'den başlayarak, III. Mehmed ve I. Ahmed zamanlarında hakikî bir ihtilâl halini alan bu büyük ictimâî karışıklıklara ait uzun bir eseri hazırlamaktayız.

⁶⁷ Topkapı Sarayı Arşivi, Edremid Ş. Sc. No. 4, S. 139.

⁶⁸ Topkapı Sarayı Arşivi, Edremid Ş. Sc. No. 15, S. 110.

söylemiştik. Bunun tabii neticesi olarak, pek çok arazi yavaş yavaş mer'â haline geliyordu. Üçüncü Murad devrinin sonlarına yaklaşırken, vezirler, ümerâ, kadılar, müderrisler, kapukulları, çavuşlar, müteferrikalar, hulâsa, köylerde en iyi tarlalar peyda eden resmî hüviyetli pek çok kimseler sürülerle koyun beslemeyi âdet edinmişlerdi. Çünkü, sâhil ne kadar uzak olsa da, hayvanları çabuk ve az masrafla limanlara indirmek daha kolay olduğundan, hububât ekiminden kârlı idi. Bu yüzden, yalnız mer'âlar genişlemekle kalmıyor, ekilen tarlalar da sürülerden hasar görüyordu. Şu halde, dışarıya olan zahire kaçakçılığının sahillerdeki tesirleri muhakkak olmakla beraber, asıl içerdeki kıtlığın sebebi böyle bir istihsal değişikliği olduğu şüphesizdir. Fakat, tedricî olan bu hâdiseyi zamanın *ricali* ve *kadılar* anlıyamamışlar, kıtlığın harice buğday kaçırılmasından ve madrabazların hububatı "der an bar etmelerinden," doğduğunda ısrar etmişlerdir.

Hubûbât istihsalindeki azalmanın her şeyden evvel devlete yüklediği zorluklar ehemmiyetlidir. Bunlardan birisi büyük şehirlerin iâşesiydi. İstanbul'a zahire tedariki işi ile doğrudan doğruya hükümet ilgileniyordu. Esasen bu sayededir ki, biz de memleketin iâşe durumu hakkında kâfi bilgi edinebilmekteyiz. Diğer büyük şehirlere erzak tedârîki ile kadılar meşgul olmakta idiler.

Hükümet için karşılaşılan ikinci büyük mesele sefere çıkan ordunun beslenmesindeki zorluk idi. Evvelce yalnız sefer yolu üzerine düşen yerlerden "nüzul," ve "sürsat," zahireleri alınır, menzillere uzak sancaklardan bedel toplanırdı. Fakat XVI. asrın ortalarından başlayarak, sonlarına kadar, yavaş yavaş menzillerin bulunduğu mıntakalardan kâfi zahire bulunamamaya başlamış ve çok uzak sancaklarda toplanan zahirelerin aynen sevki icap etmişti. Bunun için lâzım gelen "mekkâre kiralarını," da halk ödemeye mecbur kaldığından, artık sefer masrafları reâyâ için tahammül edilmez dereceye çıkmış bulunuyordu.

Bir taraftan, hükümetin kendi işlerinde çektiği zorluk, diğer taraftan, sancaklardan hubûbât darlığı ve bu husustaki yolsuzluklar hakkında gelen bitmez tükenmez şikâyetler, tabii olarak, devleti gıdâ maddelerinin satışında bir rejim kurmaya sevk etmiş idi ki, bu da, hem harice hayvan ve hububât ihracının yasaklığı ve hem de dahilde bir sancaktan diğerine bile hubûbât verilme-

sinin men'i, ancak zaruret hallerinde, hükümet merkezinin vesika-siyle kadıların, tayin edilen miktarda hububât mübayaasına müsaade edebilmeleri şeklinde ifade olunabilir.

Zahire üzerine konan bu kadar sıkı satış kayıtlarının faydası yanında zararı da görülmektedir. Bu usûl her şeyden evvel memleketin tabii iâşe sistemini bozuyordu. Meselâ, ellerindeki emirleri fırsat bilen Ankara ve Eskişehir kadıları Bursa zahirecilerinin hububât toplamalarına müsaade etmiyorlardı. Bursa sancağındaki kadılar da İstanbul'dan gelen erzak mübayaacılarını kadıliklarından kovmakta idiler. Teke (Antalya) ve Hamid (Isparta) sancakları da adalara ve Ege sahilleri halkına ne koyun ve ne de buğday satmamaya başlamışlardı.

Şimdi esaslarını izah ettiğimiz bu durumla ilgili hâdiseleri kaydedelim :

Evvelâ, memlekette, hububât istihsâli yerine, koyunculüğün daha fazla revaç görmeye başladığını söylediğimiz halde, İstanbul'a ve orduya kasaplık koyun tedarikinin sonu gelmez bir dert halinde uzayıp gitmesi nasıl izah olunacaktır⁶⁹. Hâdiselerin iyi müşahedesi bunun hayvan azlığından değil, birinci derecede, dışarıya olan daha kolay hayvan kaçakçılığından, ikinci derecede de, İstanbul'da tatbik olunan çok düşük narh dolayısıyla, bu büyük şehre kimsenin koyun getirmek istememesi yüzünden ileri geldiği kanaatını verir. Hakikaten, Rumeli'den ve Anadolu'dan istendiği kadar koyun, İstanbul için yola çıkarılıyor, fakat sürüler yollarda izlerini kayıp ederek, ya Edirne, Bursa gibi etin daha pahalı olduğu yerlere veya sahillere iniyorlardı⁷⁰. Meselâ, 1558 (13 Şevval 966)'de Sofya kadısına yazılan bir hükm-i hümayunda bu şehirde oturan Kara-oğulları Nasuh ve Abdi adında iki zengin şahsın, ceplerdeki koyunları toplayarak, Selânik'e indirdirdikleri, bu yüzden İstanbul'a buralardan koyun alınmadığı yazılarak, bu şahısların, ceza olmak üzere, devlet merkezine kasap tayin olundukları bildirilmişti⁷¹.

Bütün memleketin dâvâsı olduğunu söylediğimiz "tereke,, mese-

⁶⁹ Bu meseleye âit bâzı vesikaları Ahmed Reîk, *X asr ı hicride İstanbul, adlı eserinde* negretmiştir.

⁷⁰ Müh. 3, s. 101; Müh. 5, S. 212.

⁷¹ Müh. 3, S. 52.

lesi daha mühimdir. Bütün *Osmanlı imparatorluğu* sahillerinden Avrupa'ya gizli hubûbât satışları bir türlü men'olunamıyor, aç kalan halk mütemadiyen şikâyette bulunuyordu. 1558'de, Bergama ve Güzelhisar kadılarına yazılan bir *hükm-i hümayunda*, "Deniz Değirmeni,, adındaki yere Karaburun'dan Ahmet, Nasuh ve Mâden adındaki *reislerin* dâimâ gemi ile gelip buralardaki kazâlardan topladıkları zahireleri "*Darü'l-harb*,,e alıp gitmeleri yüzünden "vilâyete müzayekaverip,, halen yine buralarda "nice gemiler olup men' için adam yolladıkda gemilerdeki levendât katle,, teşebbüs ettiklerinden, hiç bir şey yapılamadığının hükûmete şikâyet edilmiş bulunduğu ifâde olunarak, "*ilerleri*,, (halkdan teşkil olunan milis kuvvetleri) yardımı ile adı geçen *reislerin* ele geçirilmeleri emri verilmişti⁷². 1559'da da, Gümölcine kadısı tarafından yapılan şikâyette, bu sancakda, bir taraftan zahire toplaması, diğer taraftan, *madrabazların* hubûbâtı depo etmeleri yüzünden, kıtlık başladığı haber veriliyordu⁷³.

Sarayın ve askerî ocakların ihtiyaçları olan hububâtı satın almak üzere, sancaklara çıkan memurlara kendi arzusu ile kimse zahire satmıyordu. Ayrıca, pâyitaht halkının ihtiyacı için, ellerindeki emirlerle kadınlara giden bir takım *gemi reisleri*, bu fırsattan istifade ederek, "*deryaya*,, bir kaç defa buğday götürdükten sonra, ancak İstanbul'a zahire getirmekte idiler. Meselâ, zengin bir hıristiyanın kefaletiyle, 100 mud zahire almak üzere kendisine ferman verilen bir hıristiyan gemici, 1559 (Gurre-i şaban 967)'da, narh 20 - 18 akçe iken, 24 den topladığı hubûbâtı harice satmış ve böyle bir kaç seferden sonra nihâyet şikâyet olunmuştur⁷⁴.

Halktan, hakikî fiatı ile değil de, kadıların takdir ettiği narh ile ve cebren alınarak İstanbul'a götürülebilen maddeler bu büyük şehirde muntazam tevzi olunamamakta, *madrabazların* eline düşmekte idi. Bunlar elde ettikleri peynir, pirinç, zeytinyağı, pastırma, buğday, un vesair yiyecekleri depolarına doldurduktan sonra, geceleri gemilere yükleyip Bursa ve İzmit taraflarına kaçıyorlardı⁷⁵. Anadolu'da hubûbât darlığı dâimî şekil aldıkça, Marmara ve Çanakkale sahillerinde, Rumeli'den Anadolu yakasına harâretli

⁷² Müh. 3, S. 312.

⁷³ Müh. 3, S. 312.

⁷⁴ Müh. 3, S. 484.

⁷⁵ Müh. 3, S. 426 (İstanbul Kadısına 25 Ramazan 967 tarihli hüküm).

bir buğday nakliyâtı başlamıştı. Kadılara kazalarından harice buğday sattırmamaları hakkında evvelce sıkı emirler verilmiş olduğundan, *gemi reisleri*, istedikleri zahireyi yükliye bilmek için, sahilleri muhafaza eden şahıslara ve hattâ kadılara rüşvet vermek mecburiyetinde kalıyorlardı.

1564'de Anadolu'da büyük bir kıtlık çıktığı görülmüştür. Çeşmeden yollanan bir arzda, açlığın dehşetinden bahsolunuyorken, halkın ekserisinin "ot otladıkları," kaydolunmuştu ⁷⁶. Bir İstanbul kilesi (20 okka) buğday 45—50 akçe idi. Bir akçeye 150 dirhem un veriyorlardı. Anadolu'nun bütün Ege mıntakası halkı, İstanbul'a müracaat ederek, Rumeli'den buğday satın almalarına müsaade olunmasını istediler. Yollıyacıkları gemicilerin verilen zahireyi götürüp istenen yerlerde satacaklarına dair kefil vermeleri şartıyla, müracaatta bulunan kadılıklara on binlerce kilelik vesikalar (hükümler) verildi. Böyle vesikalarla gelmiyenlere aslâ hububat vermemeleri için de Selânik, Drama vesair sancaklardaki kadılıklara emirler yollandı ⁷⁷. Böyle bir darlıkta bile, hattâ Anadolu sahillerinden, dışarıya olan buğday kaçaklığı devam etmekte idi ⁷⁸.

Keşan da, *sipahi*, *zaim* vesair resmî hüviyet sahiplerinin arabalarıyla ve atlarıyla alenen zahireleri iskelelere indirip gemilere yükledikleri, Bursa'da zahireleri toplıyan *madrabazların* bunları götürüp Mudanya'da anbar ettikleri merkeze bildirmekte idi ⁷⁹.

Karahisar-ı Sahip ve Kütahya taraflarında aynı kıtlık yılında buğday fiyatlarının biraz daha düşük olduğu görülüyor. Meselâ, Bolvadin'de bir İstanbul kilesi buğday 32—34 akçeye idi ⁸⁰.

Bu durum Rumeli'den Anadolu'ya olan zahire kaçaklığını çok fazılaştırdı. Hükümet merkezi nakliyâtı gene de serbest bırakmıyor, ancak vesika ile götürülebilmesinde ısrar ediyordu ⁸¹.

1565 yılında kıtlık vaziyeti düzelmedi. Rumeli'den Anadolu'ya ve "*kefere gemileri*," ne buğday verme faaliyeti hararetle de-

⁷⁶ Müh. 6, S. 435,

⁷⁷ Müh. 6, S. 108 (Satın alınmasına müsaade olunan miktar 124 bin kile - 3300 ton idi).

⁷⁸ Müh. 6, S. 43 ve 60 (Karasi beyine ve Edremid kadısına hüküm).

⁷⁹ Müh. Müh. 6, s. 436 - H.T. Dağlıoğlu, aynı eser, Ves. 32 ve 34.

⁸⁰ Müh. 6, S. 429.

⁸¹ Müh. 6, S. 10 ve 207.

vam etmekte idi. Halbuki, aynı sene Kanunî Süleyman'ın 1566 seferi için menzillere zahire yığılmak üzere, bütün Rumeli taraflarına adamlar yollanmıştı ve halktan alınacak un'un her kilesi için de 10 akçe ödenmesi emrolunuyordu. Serbest fiat ise 25—30 akçeden aşağı değildi. Onun için, hiç kimse ununu vermek istemiyor, köylüler zahire verecek iktidarda olmadıklarını bildiriyorlardı⁸². Bütün itirazlara rağmen, yapılan geniş mübayaalar⁸³ kıtlık yaratmakta gecikmedi. Edirne ve Sofya'dan, şehirlerde halkın aç kaldıkları ve satın alacak zahire bulunamadığı hakkında şikâyetler geldi.

Aynı sıralarda Garbî Anadolu da kıtlık çektiğinden, İstanbul iâşe sahası Anadolunun Karadenize sahil olan sancaklarına doğru genişletildi. Bolu, Kastamonu, Canik (Samsun), Amasya kadılarına fermanlar yollanarak, varan adamların buğday satın almalarına ve kira ile iskelelere indirmelerine müsaade ve yardımda bulunmaları için emir verildi. Fakat, "tereke,, kıtlığı umumî olduğundan, bütün bu sahalarda da *madrabazlar* buğdayları ortadan kaldırmışlardı. Hükümet bunların depolarındaki zahirelerin hiç tereddüt etmeden müsadere olunması için kadılara selâhiyet veriyordu⁸⁴. Bir taraftan da bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hubûbât yüklenmesi devam etmekte idi⁸⁵. Ayrıca, Rumeli yakasından Anadoluya gemiler, kayıklar mütemediyen zahire taşıyorlardı. Hükümet, buğday satışlarına koyduğu kontrol işindeki muvaffakiyetsizliğinin kadıların dürüst hareket etmemelerinden ileri geldiğini öne sürerek, kendilerine şiddetli ihtar fermanları yollamakta idi⁸⁶. Bu kadar geniş kıtlığa rağmen Dubrovnik beylerine binlerce mud "tereke,, verildiği hayretle görülmektedir⁸⁷.

Hububât meselesi imparatorluk için o kadar mühim bir dâvâ oluyordu ki, 1565 (973)'de Basra beylerbeyisine yollanan bir hükümde, "cezaire ve cümle hariç vilâyete,, demir, kurşun, silâh

⁸² Müh. 5, S. 368.

⁸³ Meselâ, yalnız Belgrad havalisinde 500 bin kile (13 bin ton) un yığılmıştı: Müh. 5, S. 368.

⁸⁴ Müh. 5, S. 339.

⁸⁵ Müh. 5, S. 144 ve 145.

⁸⁶ Müh. 5, S. 186.

⁸⁷ Müh. 5, S. 13 (Meselâ, 9 Muharrem 971 tarihli bir hüküm ile 3 bin mud).

çıkarılmasının kat'î surette önüne geçilmesi emrolunurken, zahirinin dahi satılmasının yasak olduğu ilâve olunmuştu. Halbuki, daha evveleri Şark hudutlarında hubûbât yasağı bahis mevzu değildi ⁸⁸.

Diğer iktisadî zorluklar üzerine, bu şekilde, bir de dâimî kıtlığın katılması şüphesiz köylerdeki hayatı daha fazla güçleştirmiş ve fakir halk için yaşama imkânları büsbütün azalmıştı. Büyük şehirler için kadıların takdir ettikleri "*narh-ı rûzî*," den hubûbât ve erzak toplanması çiftçi halkı büsbütün sıkılmakta idi. Hele zahirelerin nakli işi de çoğu zaman ucuz bir kira ile köylülere yüklenmekte, yahut kendi buğdaylarını götürüp şehir pazarlarında satmaları için buğday sahipleri yola çıkarılmakta idiler. İstanbulun iâşesi halk için pazara mal götürmek değil, müthiş bir "tekâlif-i şâkka," olmuştu. Bunlarda da adâlet temin olunamıyordu. Asıl, çok hububatları olan resmî hüviyet sahipleri ve madrabazlar ekseriyâ kendilerini kurtarıyorlardı. Buna mukabil, fakir halkın yiyecekleri bile alındığı görülmekte idi. Bu şartlar altında, köyde barınamıyanlardan pek çok insanlar da şehirlere göç etmeye başlamışlardı. 1567 sıralarında İstanbulun nüfusu göze çarpacak kadar fazla artmış bulunuyordu. Haslar kadısına yazılan bir çok *hükm-i hümâyunlarda*, kadılığına tâbi Kasımpaşa, Fener, Eyüp ve Kâğıthâne semtlerinin evlerle dolduğu, Anadolu'dan ve Rumeliden gelip buralarda bina kuranlar yüzünden şehrin fazla erzak darlığına düştüğü, hem de geldikleri yerdeki tarlalarının hâlî kalmasından sipahilerinin zarara girdikleri bildirilmekte idi. Teftiş yapılarak, gelişleri beş seneyi geçmemiş olanların derhal eski yerlerine yollanmaları için emir veriliyordu. Kırkçeşme ve Kağıthâne tarafları köylerden gelen halk tarafından kâmilen bağ ve bahçe haline getirilmiş, bu yüzden buralardan câmilere ve imâretlere geçen su yolları bozulmuştu. Böyle yerlerin iki tarafından üçer zirâ' genişlikte toprakların boşaltılması da kadılardan isteniyordu ⁸⁹.

Tabii olarak, bu kadar kalabalık büyük de bir sefalet getirmiş ve bu da fuhşu artırmıştı. Nitekim, İstanbul kadılarına yollanan bir fermenda, mahalleler teftiş olunarak, fâhişelerin ve

⁸⁸ Müh. 5, S. 25 (Basra beylerbeyisine, 15 Muharrem 973).

⁸⁹ Müh. 7, S. 46 ve 53.

uygunsuz adamların şehirden sürülmesi, şarap ve *tatar birasının* yasak edilmesi emri çıkarıldı ⁹⁰.

İkinci Selim'in saltanatı sırasında iâşe darlığı ve kıtlık daha fazla ilerlemiş görülmektedir. Her tarafta hububât kıymetli maddeler arasında yer alıyordu. Kadılar kendi kazâlarını "*tereke*," sıkıntısında bırakmamak gayesiyle, komşu kazâlara ve sancaklara hubûbât ve yiyeceğe ait şeyleri çıkarttırmamak için daha sıkı hareket etmeye başladıkları, bazen "Emr-i şerf," i bile dinlemedikleri oluyordu. Rodos adası halkının etlik koyun ve buğday ihtiyaçlarını öteden beri Hamit ve Teke taraflarından tedârik etmeleri âdet iken, bu sancakların beyleri ve kadıları artık buna mâni olmaktâ idiler; ve Rodos beyinin şikâyetlerine göre, ada ihtiyacı için bu sancaklardan satın alınan koyunlar ve erzak, yollardan geri çevrilmişti ⁹¹. 1573 'de, sarayın ihtiyacı için Bursa sancağına buğday ve un satın almaya varan "*simitçiler*," Bursa kadısının danışmendleri ⁹² ve nâibler tarafından döğülerek topladıkları ellerinden alındı. Bolu ve Kastamonu sancaklarına, İstanbul için zahire toplamaya varan tüccarlara da buralardan hiçbir şey aldırılmıyordu ⁹³. İnönü ve Bozüyük'te bulunan Kasımpaşa imaretinin mütevellisi, Eskişehir ve etrafından, imâret ihtiyacı için erzak toplamaya vardığında, ferman getirmediğe hiç bir şey satın almasına müsaade etmediler. Hattâ getirilen fermanla kaydolunmadı diye, etlik koyun vermediler ⁹⁴. Selânik yahudilerinin Sofya ve civarlarındaki bal ve yağ gibi maddeleri toplayıp götürmeleri yüzünden, Edirne bakkalları kendilerinin eski iâşe sahaları olan buralardan hiç bir şey alamaz olduklarını şikâyet etmişlerdi. Paytaht için cebrî etlik koyun ve erzak toplanması her tarafta devam ediyordu. Ayrıca, hükûmet, Kefe, Bağdad, Hicaz taraflarında kıtlık oldukça, ağır masraflarla oralardaki askere de buğday ve un yollamak zorunda kalmakta idi. 1568 'de Kefe için Sivas, Amasya Şarkikarahisar ve Çorum taraflarına binlerce kile buğday toplamak üzere, memurlar yollanmış, fakat kadıların ve memurların

⁹⁰ Müh. 7, S. 54 ve 57.

⁹¹ Müh. 7, S. 394; Müh. 9, S. 58.

⁹² Sahn medreselerini bitirerek kadı olmak üzere staj yapanlara bu isim veriliyordu.

⁹³ H. T. Dağlıoğlu, aynı eser, ves. 113; Müh. 27, S. 363.

⁹⁴ Müh. 24, S. 225.

yolsuzlukları, madrabazların hubûbât kaçırımları gibi sebeplerle, pek büyük zorluklar çekilmişti⁹⁵. “ Küffâra bir habbe tereke,, kaçırılmasına meydan verilmemek üzere, Rumeli taraflarındaki sancak beylerine yollanan şu ferman hubûbât hususunda memleketin ne kadar zor bir durumda olduğunu gayet iyi göstermektedir.

1571 (21 Zilhicce 979) 'de çıkan bu fermanla, dışarıya hububat kaçıranlar, ister *emin* veya *vüzerâ voyvodaları*, ister diğer şahıslar olsun, aslâ himaye olunmayarak, “ haklarından gelinmesi,, için evvelce emir verilmiş olduğu hatırlatıldıktan sonra, mahsul harmana gelmek üzere olduğu şu sırada, köylülerin deniz kenarlarına harman dökmelerine müsaade olunmaması, herkesin elde ettiği mahsul tesbit olunarak, tohumları ve ihtiyaçları kendilerine bırakıldıktan sonra geri kalanının toplanıp, her köyde bir veya iki anbarda yığılması ve hiçbir anbarın müsaadesiz açtırılmaması, kaç anbar ve bunlarda ne kadar hubûbât toplanmış ise, defterlerinin hükûmete yollanması istenmişti⁹⁶.

1573 'den itibaren kıtlık büsbütün artmıştı. Pâytahtın erzakını temin için Anadolu'nun bütün Karadeniz sahillerine hattâ Şarkıkarahisar, Tokat, Amasya, Kastamonu gibi, nisbeten iskelelerden uzak yerlere emirler yollanmaya başlandı⁹⁷. Şarkıkarahisar beyi yalnız kendi sancağından 30,000 kile buğday toplattığını, bunun 10,000 kadarını limanlara indirdiğini, 1120 batman yağ için de kira hayvanları hazırlamakta olduğunu, zahire toplarken birçok zorluklara rasladığını, bazı kimselerin, anbarları açarak, toplanan buğdayları etrafa sattıklarını cevap olarak bildiriyordu⁹⁸.

Eğriboz müftüsüne ve Akdeniz yalılarında olan kadılara yollanan umumî bir fermanla “ bazı ekâbire mensup gemiler ellerinde emir olmadan tereke alıp küffara sattıkları,, nın görülmüş olduğu ihtar olunuyordu⁹⁹. Filibe kadısı da, yolladığı şikâyetinde, burada ziyade kıtlık,, olduğunu, bunun sebebi “ etraf kurâda ribahurlar ve gemiciler buğdayları toplayıp anbar

⁹⁵ Müh. 7, S. 759 (Çorum beyine ve Çorum kadılarına 22 Rebiülevvel 976 tarihli hüküm).

⁹⁶ Müh. 16, S. 169.

⁹⁷ Müh. 24, S. 27.

⁹⁸ Müh. 27, S. 363, 382, 383.

⁹⁹ Müh. 27, S. 114; Müh. 26, S. 204.

edip ziya de pahaya kalksın,, diye bekletmeleri olduğunu bildirmekteydi ¹⁰⁰.

1574, 1575 ve 1576 yılları iâşe cihetinden imparatorluk için bir felâket oldu denirse, hiç mübalağa edilmiş olmaz. Hakikaten, 1574 de Anadolu, Karaman (Konya), Rum (Sivas), Erzurum, Adana vilâyetlerine yüzlerce "zahire mübaşirleri,, yollandı. Kadılar, beylerbeyleri, sancakbeyleri bu mübaşirlerle birlikte zahire satın almaya memur oldular; halkın tohumluğundan ve ihtiyaçlarından fazlasını, "narh-ı ruzî üzere,, toplayıp depo edecekler, ve çabucak en yakın iskelelere kira hayvanları ile nakledeceklerdi.

Fakat bütün sıkı emirlere rağmen, iş hiç iyi gitmedi. Asıl ellerinde fazla buğdayları olan nüfuzlu kimseler, resmî hüviyet sahipleri, hubûbatı depo eden muhtekirler, ya himâye görüyorlar, yahut kendilerine emir dinletilemiyordu. Fukarânın ise, nesi varsa alınmakta idi ¹⁰¹. Ayrıca, çok da rüşvet alınıyordu.

Meselâ, Aksaray, sancağı beyi hububât topladığı esnâda, pek çok rüşvet aldığı şikâyet olunmuştu. Çankırı sancağında da kadılar, naibler ve zahire mübaşiri olan çavuşun halktan zahire yerine rüşvet topladıkları bildiriliyordu ¹⁰². Hattâ, toplamıya memur mübaşirler de, aldıkları zahireleri gizli gizli, halka tekrar birkaç misli fiyatla satıyorlardı ¹⁰³. Bu suretle, umduğu kadar hububatı hiç bir suretle elde edemiyen hükûmet, bütün masrafları göze alarak, Pasin ve Mardin taraflarından bile İstanbula buğday getirme çarelerini düşünmekteydi ¹⁰⁴.

Tabii, Rumeli taraflarından da, aynı şekilde. hububât toplanıyordu. Edirne, Bursa, Selânik gibi şehirlerin iâşeleri de İstanbuldan iyi olmamakla beraber, buralarda narh harici satış mümkün olacağından, paytaht için yola çıkarılan pek çok erzak kafileleri fırsat bulunca, bu şehirlere giderek mallarını oralarda satmakta idiler.

Anadolu ve Karaman vilâyetlerinden toplanan zahireleri umûmiyetle develer Marmara sahilinde Kavak İskelesine indiriyor-

¹⁰⁰ Müh. 27, S. 2, 22, 30, 31; Ün Dergisi, sayı 63 ve 64, ves. 7.

¹⁰¹ Müh. 27, S. 13, 16, 48, 54.

¹⁰² Müh. 28, S. 391; Müh. 27, S. 54.

¹⁰³ Müh. 27, S. 210 (29 Ramazan 983 tarihli hükm-i hümayûn).

¹⁰⁴ Erzurumdan toplanan hububat Trabzon iskelesine indirilmiştir.

lardı¹⁰⁵. Götürülen miktarlar hakkında bir fikir vermek için, 1575 'de, yalnız Ankara kadılığında 10513 kile (300 ton) buğdayın develerle adı geçen iskeleye indirildiğini kaydetmek kâfidir¹⁰⁶.

Toplanan buğdayların sancaklardan en yakın iskelelere usûlü dairesinde naklolunması da ayrı bir mesele oluyordu. Tabii, *mîrî develer* bu iş için hiç kâfi gelmiyordu. Halktan kira ile at, araba, deve, katır ne bulunursa, toplanmaktaydı. Fakat taktir olunan kira fiyatı da yine serbest pazarlıkla olmadığından, bu da halka ağır bir mükellefiyet oluyordu. Zamanlı zamansız yollara dökülen kafilerden kışa kalarak yüklerini yolların kenarına atıp dönenler, çamura saplanan deve kervanları az görülmüyordu. Meselâ, 1575 (983) de Anadolu beylerbeyisine yollanan bir hükümde, zahire ile yola çıkan develerin çamurlara saplanarak yoruldukları ve yüklerini "y a b a n d a a t u p . . . döndükleri, buna benzer hâdiselerin çok olduğu yazılarak, böyle dışarıda kalan hububatın toplattırılması ve bahara kadar anbarlarda muhafazası istenmekteydi¹⁰⁷.

Binbir güçlükle iskelere inen zahireyi almıya gelen gemicilerin bunları alıp Avrupa gemilerine vermeleri veya Anadolu'nun başka iskelelerine yanaşarak satmaları da çok oluyordu. Bunlara meydan vermemek için, kadılar ve zahire eminleri gemicilerin isimlerini, aldıkları zahire miktarını ve yüklerini aldıktan sonraki hareket tarihlerini ince ince tesbit ederek, İstanbul'a bildirmek mecburiyetinde idiler.

1575 ve 1576 yılları da, 1574 yılı gibi geçmiştir. Ondan sonra da, bu kadar olmamakla beraber, kıtlık kalkmış değildi. Bilhassa İstanbulun iâşesi, Anadolu ve Rumelinin en uzak sancakları da dahil olmak üzere, bütün halkın omuzuna en ağır bir "*tekâlif-i şâkka*," olarak çökmüş bulunmakta idi.

Çok darlık içinde geçtiklerini söylediğimiz bu yıllarda, zahire fiyatlarının Anadolu'da kaçta çıktıkları hakkında elimizde rakam yoktur. Yalnız Bursa sancağının Yenişehir kazası halkı, kazâlarından İstanbul için buğday satın alınmasına mâni olmak üzere, paytahta yolladıkları arzda bir Yenişehir kilesi (5 İstanbul kilesi)

¹⁰⁵ Yalnız İçel ve o civara düğün yerlerin zahiresi Silifke limanına yollanıyordu.

¹⁰⁶ Müh. 27, S. 40.

¹⁰⁷ Müh. 27, S. 111 (24 Şaban 983 tarihli hükm-i hümayûn).

unun 330 akçeye satıldığını, eğer *zahire mübaşirlerinin* buğday satın almalarına müsaade olunursa, bu fiyatın 500 akçeye fırlayacağına muhakkak olduğunu bildirmişlerdir ¹⁰⁸. Burada verilen rakama göre, bir İstanbul kilesi un 66 akçeye gelir ki, çok pahalıdır.

Hulâsa itibariyle, 1550 den başlamak üzere, *Osmanlı İmparatorluğunda*, bilhassa Anadolu sahasında, hububât istihsalinin kifayetsizliği önemli derecede bir erzak darlığı yaratmış bulunuyordu. İkinci Selim devrinden itibaren, kıtlık Türkiyeyi ciddi surette tehdiye başlamıştı. Hele bu pâdişahın son zamanlarında açlığın şiddeti çok fazla idi. Aynı hal Sokullunun ölümü yılına kadar fasılasız devam etti ¹⁰⁹.

Köy topluluğunun ictimâî düzeni, XVI. asrın sonlarına yaklaşıırken, süratle bozulmakta olduğundan, hububât darlığı daimî bir şekil almaya başladı. Sahillerden Avrupaya tereke kaçırılmasına mâni olunamaması kıtlığın tesirlerini arttırıyordu. *Celâli fetretini*, denen büyük karışıklığın başladığı 1595 yılına gelindiği zaman, Anadolu eyiden eyiye açtı. Halk dilinde "*Büyük kaçgunluk*," diye söylenen, ihtilâlin ikinci safahasında, yâni 1603 'de başlayan hâdiselerde, köylüler çiftlerini terkederek, kitle halinde levend olduklarından, tam onbeş seneye yakın bir müddet, Anadolu, tarihinin hiç bir devrinde görmediği bir kıtlık devri yaşadı. Çünkü, tarlalar ekilmedi; hayvanlar da ya etlik olarak kullanıldığı veya karışıklıklar arasında mahvoldukları için, bu cihetten de yokluk kendini gösterdi. Bu müddet zarfında, bütün Ege, Marmara ve Karadeniz sahillerinde, Rumeli yakasından Anadoluya gemiler, kayıklar mütemadiyen hubûbât ve hayvânât taşıdılar. Fakat, ibretle kaydolunacak bir hâdisedir ki, hükümet hâlâ elinden geldiği kadar izinsiz Anadoluya buğday ve hayvan verilmesine mâni olmaya çalışıyordu. Bu sebeble, Varna ve

¹⁰⁸ Müh. 27, S. 267.

¹⁰⁹ 26, 27, 28 Nr. lı *Mühimme defterleri* bu meselelere âit vesikalarla doludur.

diğer limanlara aç Anadolu için zahire yüklemeye varan gemiciler kadırlara, yasakçılara ve ümera adamlarına bir çok rüşvet vermeden bir şey alamıyorlardı. Hükûmetin, bir sancaktan diğerine bile buğday satışını yasak etmek gibi hatâlı siyâseti şüphesiz anormal derecede kalabalıklaşmış olan İstanbulu ve orduyu beslemek zarûretlerinden ileri geliyordu.

Fiatlar bahsinde verdiğimiz rakamlardan da anlaşılacağı üzere, hadiselerin normal seyri esnasında, Garb-Anadolu sahasında fiyatların Anadolunun diğer yerlerinden daha yüksekte gittiği, çünkü sahillerden Avrupaya buğday kaçakçılığı olduğu görülmüştü. 1596—1610 yılları arasında ise, buralara olan nakil kolaylıkları sayesinde Rumeli'den faydalanılması, buna mukabil, memleketin gerilerinin bu imkândan mahrum olması vaziyeti ters çevirmişti. İhtilâl devrinde İstanbul'da görülen fiyatlar Anadolu'dakine nazaran hayret edilecek derecede düşüktür.

Yalnız bahsimiz için değil, bütün Türkiye tarihi için, 1595—1610 devrinin iktisadî çözüntüsü pek büyük bir önem taşıyor. Akçe mâzide görülmedik bir istikrarsızlık içine düşmüş, "*kesad-ı akçe*," hâdisesi altından kalkılamaz bir hal almıştı. Bu, normal mübadele imkânını bırakmıyordu; memleketin birçok taraflarında akçe tedavülden kalmış, onun yerine "kuruş," ve "altın," geçmiş idi. Fakir halk ise çok vakit bu kıymetli paraları bulamıyordu. Geçim zorluğu o dereceyi bulmuştu ki, köylüler bir tarlayı bir veya iki kile (20 kilo kadar) buğdaya veya arpaya değişmek zorunda kalıyorlardı¹¹⁰. Böylece sayısız âileler, bağ, bahçe, ev, tarla, hayvan ve eşyalarını, yâni neleri varsa hepsini yiyecek ile değişe değişe bitirdikten sonra, bir tarafa göçmekte idi ki, bilhassa "*büyük kacgunluk*," devrinin mühim bir meselesi olan bu hâdiseyi ilerde rakamlara dahi dayanarak tetkik edeceğiz.

Faizcilik her türlü insaf ve merhametin dışında ceryan etmekte, bu, para işletme değil, insanlar için bütün varlıklarını kolayca

¹¹⁰ Karışıklıktan sonra, halk köylülerine inince, yok pahasına vaktiyle verdikleri mal ve mülklerini geri almak istediler; satın almış olanlar ise bu malları aynı ucuzlukla geri vermeye razı olmuyorlardı. Hükûmet halk tarafını tutarak, herkesin vaktiyle sattığını o zaman mukabilinde ne almış ise, ancak onu iade ederek geri almasına karar verdi.

ellerinden almıya yarıyan zâlim bir silâh olmakta idi¹¹¹. Hinterlandlarının iktisadî harâbîsinden ister istemez müteessir olan şehirlerde gıda pahalılığı son haddini bulmuştu. Buralarda da, emlak, bağ, bahçe vesair şeyler elden ele geçiyor, fakir mahallelerinden haylı insanların göç ettiği oluyordu. Karışıklıkların tesiri ile köylerden şehirlere bir çok sığınmaların olması vaziyeti büsbütün ağır hale getirmişti. Ayrıca, bu kalabalık muhitlerde sâri hastalıklar da zaman zaman fazla telefata sebep oluyordu. Onbeş sene zarfında Türkiyenin bu büyük karışıklıklar tesiriyle geçirdiği değişiklik tahminin üstünde olmuştu. Asırların yarattığı bütün ictimâî, iktisadî ve siyasî düzen tamamiyle denecek ölçüde erimiş bulunuyordu. Fakat, şimdi, burada bunlardan uzun uzun bahsetmeyi yersiz buluyoruz. Çünkü, bu karışıklık devrini her türlü meseleleri ile bütün bir kül halinde tetkik etmeden, ne iktisadî vaziyeti, ne de siyasî ve ictimâî değişiklikleri anlamıya imkân görülmemiştir.

Buraya kadar olan uzun izahlarımızla, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde, Türkiyenin iktisadî hayatını ve bu hayatın tesiri ile ictimâî bünyenin geçirdiği tekâmülü, iktisadî darlığın tesirine tâbi olarak Türkiye ziraat iktisadiyatında meydana gelen büyük buhranı ayrı ayrı izah etmiş bulunuyoruz. Üç kısım olarak tertip ettiğimiz bu uzun makaleler serisinin yakında hazırlıyacağımız son kısmında ise, iktisadî buhranın Türkiyenin siyasî tarihi üzerinde yaptığı tesirleri gözden geçirmek suretiyle, devletin, *Osmanlı rejiminin* başından 1610 sıralarına kadar geçirdiği büyük değişiklikleri her cephesiyle tesbit etmiş olacağız. Böylece, tarihî Türkiyenin kendi devlet sistemi (hukuk, iktisad, ictimâî gelenek ve siyasî nizam) esas hatları ile aydınlanmış olacaktır.

¹¹¹ Hakiki hüviyetine bakarak, ihtilâl adını verdiğimiz bu onbeş senelik karışıklığın tarihi yazılmamış olduğu için, burada yaptığımız kısa tasvir ihtimal mubalâgalı görülecektir. Fakat, bu meselelere âit hazırlamakta olduğumuz eserimiz çıktığı zaman, Türkiyenin tarihî kaderi üzerinde bu bilinmiyen, fakat birer vâkıa olan büyük hâdiseler serisinin ne büyük rol oynamış olduğu anlaşılacaktır. Vaziyetin fecaatini tesbit etmek için, pek çok malzeme toplamış bulunuyoruz, ancak bu makalenin çerçevesi bunları kayda kâfi değildir. Yaız bir misal olarak aynı meseleye ait Birinci Ahmed'in şu fermanını okumak oldukça toplu bir fikir verebilir : M. Çagatay Uluçay, Aynı eser, ves. 37.

İ N D E K S

A

Abdullah oğlu Osman (faizci), 365.
Acemi oğlanları, 367.
Afyon (Karshisar), 382.
Ağıl, 374.
Ahî (Ahilik). 322, 356.
Ahî reisleri, 323, 327, 355.
Ahî tarikati, 355.
I. Ahmed, 367, 375, 376, 392, 405.
Ahmed Refik Bey, 368, 394.
Akçe kesadı, 344.
Aksaray Sancağı, 401.
Akşehir, 382.
Alaybeyi, 337.
Alçak hallü Timur erbabı, 359, 384.
Alet-ilehv ve lub, 387.
Altı-bölük halkı, 358, 359.
Altı-bölük sipahisi, 357, 360, 368, 370, 382, 384.
Amasya, 365, 384, 397, 399, 400.
Anadolu, 321-326, 328, 330, 340-342, 344, 349, 370-373, 376, 379-386, 388-404.
Anadolu Beylerbeğisi, 402.
Anadolu Beylikleri, 325, 340, 373.
Anadolu vilâyeti, 373.
Ana memleket, 341, 388.
Angarye, 375.
Ankara, 366, 386, 394, 402.
Aristokratlar, 321, 323, 334, 355.
Arnavut keferesi, 371.
Arnavut keferesi Levendât, 383.
Arnavutluk, 384.

Ağiret beyi, 323, 347, 346, 352.
Atâbeylikler, 340.
Avârız akcesi, 335, 367.
Avrupa, 329, 330, 334, 335, 340, 345, 389, 390, 391, 395, 402, 404.
Âyan, 330, 333, 335, 338, 343, 354, 361.
Azap, 327, 348, 386.

B

Bağ, 322.
Bağdad, 342, 348, 382, 399.
Balıkesir, 371, 392.
Balkan, 341, 383.
Bandırma, 379.
Barkan (Ö. L.), 366, 371, 373.
Basra, 342, 348, 397.
Baştine, 373, 374.
Belgrad, 397.
Bergama, 395.
Beylerbeği, 334, 337, 342, 344, 356, 401.
Beylikler devri, 324, 326.
Beylikler rejimi, 355.
Bid'at, 331.
Bilecik, 326, 371.
Bizans, 326.
Bolu, 397, 399.
Bolvadin, 396.
Bosna, 374.
Boy, 346.
Boy beyleri, 323.
Bozüyük, 399.
Bölük ağaları, 348.
Bölükbaşı, 330, 357-360.
Bükrasi, 327, 333, 354.
Büyük koçgunluk, 376, 403, 404.

Burjuvazi, 324, 330, 333, 334,
355.

Budin, 382.

Bulgaristan, 388,

Bursa, 326, 365, 371, 379, 380,
382, 383, 384, 386, 391 - 396,
399, 401, 402.

C

Canik, 397.

Cebeci, 382.

Cebeli, 348, 364.

Cebeli asker, 326.

Cebeli timar, 351.

Celâlîler, 381, 382-386.

Celâlî fetretî, 374, 376, 403.

Celâlî isyanları, 362, 381.

Cer, 381.

Cerime, 354.

Cihet-i mâişet, 354.

Cürüm ve cinayet resmi,
353.

Ç

Çakaloğlu Hacı Mehmed
(faizci), 365.

Çanakkale, 395.

Çanakkale Boğazı, 349, 382.

Çankırı, 355.

Çankırı sancığı, 401.

Çavuş, 329, 334, 357, 358, 368,
370, 374, 384, 393.

Çeşme, 396.

Çiftbozan, 335, 377, 378, 379,
383, 384, 385, 387, 389, 391.

Çiftbozan reâyâ, 359, 371,
372.

Çiftbozan resmi, 350.

Çiftlik, 330, 345, 350, 361, 370-
375, 377, 392.

Çırak, 328, 331.

Çoban, 371, 384, 388.

Çorum, 399.

D

Daglioğlu (H.T.), 371, 383, 386.

Danişmend, 399.

Darül-harb, 395.

Defterdar, 327.

Deniz Değirmeni, 395.

Dirlik, 327, 333, 342, 353.

Dirlik sahipleri 350, 351,
356, 360.

Diyarbakır, 341, 368, 369, 374,
383.

Doğu-Anadolu, 370.

Drama, 375, 396.

Dubrovnik, 397.

Düâgûyan, 343, 363.

E

Edirne, 349, 379, 380, 382, 384,
386, 388, 391, 394, 397, 399, 401.

Edremid, 392, 396.

Ege, 396, 403.

Egriboz müftüsü, 400.

Eğridir, 365.

Elh-i kalem, 354.

Ehl-i örf, 330-335, 339, 351-362,
381, 387.

Ekâbir çiftlikleri, 383, 388.

Emlâk, 330, 373.

Emin, 328, 329, 335, 352, 400,

Enderun, 334.

Enderunlu ümerâ, 334.

Erbab-ı hıref, 331.

Erbab-ı ilm, 343.

Erzincan, 341, 380.

Erzurum, 341, 374, 382, 401.

Eskişehir, 326, 382, 394, 399.

Esnaf, 321, 327, 328, 336, 337, 339,
341, 344, 345, 355, 367.

Esnaf loncaları, 327-329,
345, 355.

Esnaf reisleri, 329.

Esnaf şeyhi, 323, 327, 328, 335.

Eğraf, 330-336, 338-346, 352,
355, 360, 361, 363, 370, 381.
Eyyüp (İstanbul) 398.

F

Faizciler, 364, 365, 368.
Fâris, 327, 348, 382.
Fâtiḥ Mehmed, 364.
Fâtiḥ Şahn medresesi, 379.
Feuer (İstanbul), 398.
Feodalite, 321.
Feodalizm, 347, 383, 385.
Fetret devri, 341.
Filibe, 382.
Filibe kadısı, 400.
Flori (altun), 367.
Frenk gemileri, 391.

G

Garbî-Anadolu, 349, 383, 397,
404.
Garbi-Trakya, 388.
Garip yiğitler, 326, 348, 349.
Gebze, 371.
Gedik, 348, 383.
Gelibolu, 382, 383.
Gönüllü, 364, 382, 386.
Gurbet ve çingeniyân, 386,
387.
Gümülcine, 395.
Güneydoğu-Anadolu, 352.
Güzelhisar, 395.

H

Halep, 341, 274, 382.
Hama, 382.
Hamit (Isparta), 394, 399.
Harâmîlik, 382.
Harbî, 390, 391.
Harç, 353, 354.
Harput (Elâziz), 368, 369.
Has, 330, 338, 342, 353, 357, 373.
Haslar kadısı, 398.

Hassa çiftlikler, 371.
Has sahibleri, 352.
Hatip, 329.
Hazine-i Hümayûn, 371.
Hersek, 374.
Hicaz, 399.
Hinterland, 326.
Hizmetakçesi, 330, 331, 353,
354.
Hıristiyan levendler, 383.
Hüccet, 374.

İ, I

İbn Battuta, 390.
İbn Haldûn, 333.
İcar, 322, 371.
İhtisap Ağası, 328.
İl erleri, 355.
İmaret, 342.
İnönü, 399.
İran Moğolları, 325.
İspençe resmi, 366.
İstanbul, 334, 335, 343, 365,
367, 368, 375, 379, 382-384, 386,
391, 393, 394, 397, 398, 404.
İstanbul kilesi, 396, 403.
İzmit, 371, 379, 389, 395.
İrgad, 371, 378, 383, 384, 388.

K

Kadı, 323, 327-329, 333, 335, 337,
342, 344, 356, 365, 366, 374,
375, 380, 391, 393-401.
Kâğıthâne, 398.
Kahire, 342.
Kahvehâne, 386.
Kalender, 377.
Kandıra, 371.
Kan resmi, 354.
Kanunî Süleyman, 341, 364,
371, 373, 378, 381, 387, 391,
397.
Kanunnâme, 330, 361, 372, 377.

Kapı ağaları, 334, 351, 352, 357- 362.
 Kapı halkı, 330, 359, 360, 362, 382.
 Kapı kulları, 332, 338, 343, 344, 346, 352, 358, 368, 370, 374, 382, 393.
 Kara Âmid, 382.
 Karaburun, 395.
 Karahisar, 382, 396.
 Karaman (Konya), 401.
 Karasi, 396.
 Kasap akçesi, 367.
 Kasımpaşa (İstanbul), 398.
 Kasımpaşa imareti, 399.
 Kastamonu, 397, 399, 400.
 Kavak İskelesi, 401.
 Kayseri, 380, 386.
 Kefe, 399.
 Kesad-ı akçe, 404.
 Keşan, 396.
 Kethüdâ, 330, 357, 358.
 Kıbrıs, 348, 373.
 Kıbrıs seferi, 364.
 Kırkçeşme (İstanbul), 398.
 Kızanlık, 382.
 Kocaeli sancağı, 371.
 Konya, 386.
 Korporasyon, 328, 331.
 Kütahya, 396.
 Kuyucu Murad Paşa, 376.

L

Lârende, 365.
 Levend, 339, 346, 349, 351, 355-363, 376, 378, 380-388, 392, 395, 403.
 Lidre, 366.

M

Madrabaz, 391, 393, 395-398, 400.
 Malatya, 341, 368.
 Mâlikâne, 345.

Maraş, 341.
 Mardin, 341, 368.
 Marmara, 326, 371, 379, 383, 388, 395, 401, 403.
 Medrese, 322- 324, 327, 340, 341, 355, 363, 379, 380, 384.
 Mehâ-yif müfettiği, 374.
 Mehmed, III., 392.
 Meşâ-yih, 327, 343, 363.
 Mirî haslar, 342.
 Mora kanunnâmesi, 373.
 Mübağir, 330, 357, 358, 340.
 Müderris, 327- 329, 337, 344, 370, 375, 379, 380, 391, 393.
 Mülâzım, 348, 377.
 Mültezim, 329, 343, 352, 363.
 Müt eferrika, 329, 334, 357.
 Mütevelli, 329, 367.
 Muâmele-i şer'iyye, 364, 366, 368.
 Mudanya, 396.
 Mukataa, 329, 342, 343, 352, 353, 357, 384.
 Murâbaa, 368, 369, 370.
 Murabahacı, 346, 367, 368.
 Murad III., 358, 374, 375, 381, 393.
 Musliheddin (arazi tahrir memuru), 371.

N

Naip, 327, 328, 351, 352, 374, 399, 401.
 Nâzır, 437, 329.
 Nüzül, 393.

O

Oba, 346.
 Oğuz kitleleri, 324.
 Orducu, 328.
 Orta-Anadolu, 342.
 Osmanlı devri, 322, 327, 328, 333, 356, 357.
 Osmanlı İmparatorluğu, 319, 326, 329, 336, 341, 345.

- 347, 363, 378, 388, 389, 395,
403, 405.
Osmanlı rejimi, 319, 325, 326,
328, 330, 332-336, 338, 340,
345, 347, 349, 350, 353-355,
357, 361, 362, 370, 377, 378,
385, 390, 405.
Osmanlı sultanları, 329, 342.

Ö

- Ömer Bey (arazi tabir memuru),
372, 373.

P

- Pâdişah, 327, 335, 343, 350, 360,
362, 363, 379, 387.
Pasin, 401.
Paşalılar, 334.
Pazarbaşı, 328.

R

- Raiyyet, 331, 350, 351, 361, 366,
372, 375, 377, 384, 385.
Rehin, 368, 369.
Resim, 322, 328, 353, 360, 361,
371.
Resmî tapu, 373.
Ribahur, 364, 365, 366, 400.
Rodos, 399.
Rumeli, 341, 348, 349, 365-367,
370, 371, 379-384, 391, 394,
396-398, 400, 402, 404.
Rumî (Anadolu), 342.
Rum (Sivas) vilâyeti, 326, 372,
373, 388, 401.

S

- Sâdât, 343, 363.
Sahib-i arz, 372, 373, 377.
Sahib-i raiyyet, 373.
Şahın Medreseleri, 399.
Sancakbeyi, 328, 334, 344, 356,
357, 401.

- Sancak teşkilâtı, 356.
Saray kadısı Muhiddin, 373.
Saruban beyi, 373.
Sekban, 334, 357-362, 376, 378,
384, 386.
Sekbanakçesi, 361.
Selânik, 382, 394, 396, 401.
Selânik yahudileri, 399.
Selçukî devri, 322, 325, 327-
330, 333, 341, 345, 346, 355-
357.
Selçukî rejimi, 321, 323, 324,
326, 333, 346, 347.
Selçukî ümerâsı, 323, 325,
346, 347.
Salem, 365, 366-368.
II. Selim, 372, 381, 399, 403.
Serbest dirlik (Timar), 330,
351, 353, 357.
Serf, 350.
Seyyid, 325, 329, 337, 338.
Sipahi, 350, 352, 370, 371, 374,
375, 382, 386, 396, 398.
Sipahi kethüdâyeri, 343.
Sivas, 380, 399.
Sofya, 394, 397, 399.
Süleymaniye (Şahın medresesi),
379.
Subaşı, 328, 330, 338, 344, 357,
358, 374, 382.
Suhte, 379-381, 383-386.

Ş

- Şam, 342, 382.
Şarap, 399.
Şarkî - Anadolu, 388.
Şarkıkarahisar, 399, 400.
Şehir kethüdâsı, 327, 329,
335.
Şehzâde Mustafa, 383.
Şeyh, 325, 329, 355.
Şeyh Bedreddin, 377.
Şeyh Celâl, 377.
Şile, 371.

T

- Tanzimât rejimi, 377.
 Tapu resmi, 372, 373.
 Tarikat, 322, 323, 327, 377.
 Tarsus, 380.
 Tatar birası, 399.
 Tatar pazarı, 382.
 Tekâlif-i şâkka, 360, 361, 398.
 Teke (Antalya), 399.
 Tekke, 323, 324, 341, 363, 394.
 Timar, 329, 332, 342, 352, 353, 374.
 Timar erbabı, 365, 375.
 Timarlı sipahi, 326, 350, 351, 358, 365, 368, 370, 382-384, 391.
 Timur, 340.
 Tokat, 367, 382, 400.
 Trabzon, 382, 401.
 Türkiye, 319 - 321, 326-332, 335-337, 340, 343, 345 - 350, 356, 370, 375, 376-378, 385, 387-392, 404, 405.
 Türkmen, 324, 347, 348.
 Tuna, 341.

U

- Uebeyleri, 323, 347.
 Ulemâ, 323, 325, 327, 329, 338, 339, 345.
 Uluçay (M. Çağatay), 367, 368, 375, 405.
 Ulûfe, 327, 329, 332, 333, 342, 343, 348, 358, 382, 386.
 Urfa, 341, 382.

Ü

- Ümerâ, 325, 328, 330, 338, 339, 342, 344, 348, 350 - 353, 356, 357, 361, 362, 364, 382, 386, 387, 391, 393.
 Üstad, 321, 328, 331.

V

- Vakıf, 322, 328 - 330, 342, 343, 345, 360, 363, 367, 373.
 Vakıf hizmetlisi, 327, 329.
 Vardar, 341.
 Varna, 403.
 Vazife, 327, 328 - 333, 343, 345, 363.
 Vergi, 353.
 Vezir, 334, 393.
 Voyvoda, 330, 338, 351, 352, 357, 360, 400.

Y

- Yahudi maliyecisi, 363.
 Valova, 383.
 Yeniçeri, 537, 348, 357, 358, 361, 368, 370, 373, 382, 384, 386, 391.
 Yeniçeriserdarı, 343.
 Yenişehir, 371, 402.
 Yenişehir kilesi, 402.
 Yigitbaşı, 328, 337, 355.
 Yıldırım Bayezit, 329, 390.

Z

- Zâbit, 338.
 Zahir mübaşirleri, 403.
 Zaim, 358, 365, 368, 370, 375.
 Zeâmet, 353, 357.
 Ziya Gökalp, 319.

SITUATION ECONOMIQUE EN TURQUIE PENDANT LA FONDATION ET L'ASCENSION DE LA PUISSANCE OTTOMANE (II).

(résumé).

par

MUSTAFA AKDAĞ

Dans un précédent article (Belleten 51, p. 497 et suiv.) nous avons exposé la vie économique en Turquie dans le cadre de l'Empire Ottoman jusqu'au début du XVIIe. siècle. Nous nous proposons ici d'analyser la structure sociale issue de ces conditions.

La date de 1071, date de la victoire à Malazgirt des armées des Grands Seldjoukides établis jusqu'alors en Iran, marque l'entrée en scène définitive de la Société turque actuelle, du fait que cette victoire assura l'établissement des Turcs en Anatolie. De la sorte, les Grands Seljoukides établirent les bases de la Turquie; par ailleurs, les conditions géographiques favorables de la nouvelle patrie poussèrent les Turcs à abandonner rapidement la vie nomade de tribu pour devenir une nation évoluée et une société avancée possédant sa culture propre.

Nous voulons signaler par là qu'à partir de 1071 la société turque s'est constituée, avec ses propres caractères distinctifs. Les termes tels que "Empire seldjoukide d'Anatolie," ou "Empire Ottoman," ne correspondent qu'à des concepts politiques et concernent une seule et même société. Par ces deux termes nous devons donc comprendre, non pas deux Etats tout à fait différents l'un de l'autre, mais deux régimes consécutifs. Tel étant le fait historique, il conviendra d'étudier la structure sociale de la Turquie en commençant par la première période de fondation tombant sous les Seldjoukides, pour en poursuivre pas à pas ses développements ultérieurs. Mais le manque de connaissances dans le domaine historique constitue un

grand obstacle dans l'accomplissement de ce dessein. Nous sommes réduits à des conjectures étayées sur quelques signes épars.

Les principes islamiques se refusent à admettre, ainsi que nous le savons bien, l'existence de classes sociales en possession de privilèges juridiques. Le droit coutumier turc prend la même position dans cette question. Nous ne constaterons donc pas, dans l'analyse de la société turque, des classes établies possédant des privilèges juridiques, tels qu'on en voit dans les sociétés européennes. Il ne pourra être question que de classes existant de facto, du fait des fonctions économiques, religieuses, politiques et autres.

Nous avons déjà exposé qu'une économie citadine en mouvement régissait la vie sociale, ayant à sa tête des chefs (Cheikhs ou Akhis) influents ; que les corporations donnaient aux villes anatoliennes un caractère autonome du point de vue politique ; que la domination politique du régime seldjoukide sur les villes restait superficielle. Eu égard à cet aspect économique-politique de la société turque avant l'époque ottomane, nous pouvons admettre que "les gens de métier", composés d'industriels et de négociants, faisaient fortement sentir leur influence comme classe sociale, grâce à une vie économique mouvementée et une autonomie politique appréciable. Le mouvement des Akhis qui rassemblait, dans l'union morale d'une congrégation, industriels et négociants de chaque ville, constitue un fait très intéressant à cet égard. Ainsi, le caractère principal de l'Etat seldjoukide anatolien est représenté, non pas par l'organisation politique gravitant autour des sultans, mais par les milieux constitués autour des corporations placées sous la domination de personnes qui, à double titre d'hommes de métier et de chefs d'Akhis, tenaient les villes sous leur influence tant économique que religieuse. D'où il suit que, tandis que la société urbaine turque du Moyen-Âge représente le foyer de la prospérité de toute la société, le même élément a dû nécessairement jouer le rôle d'obstacle dans le développement du régime seldjoukide, dans le sens de la centralisation et des conquêtes.

La population rurale turque, qui ayant abandonné la vie nomade dès les premiers jours de l'occupation du pays, devint l'élément sédentaire producteur, se trouvait placée sous l'influence

économique des villes dont elle occupait les hinterlands ; elle était en outre placée sous la domination morale des mêmes centres, surtout à cause du mouvement des Akhis et des médressés. En tous cas les chefs subordonnés au sultan exerçaient aussi leur domination sur les villages, à titre de chefs de tribus, en se basant sur leur qualité d'aristocrates, et percevaient les impôts au nom dudit sultan.

L'importance de la bureaucratie seldjouke (chefs nobles et autres fonctionnaires) provenait sans doute des guerres qu'elle avait entreprises aux frontières. Le clergé ainsi que les chefs des congrégations (des ordres religieux), tout en constituant une classe sociale à part, se trouvaient néanmoins sous l'influence des corporations qui exerçaient, nous l'avons vu, leur domination sur la société citadine. Il existe des signes nous permettant d'inférer que les Akhis, expression de l'union morale des industriels et des commerçants, avaient gagné de l'influence auprès des sultans seldjoukides, de là on voit aussi que les corporations turques de cette époque donnaient leur sens et leur direction à toute la société en tant qu'organisation économique - sociale sans rivale.

Tandis qu'au XIIIe siècle, et surtout vers la fin, l'Anatolie souffrait d'une grande pénurie d'or et d'argent, les Mongols d'Iran mettaient fin au sultanat seldjoukide d'Anatolie et laissaient la Turquie sans gouvernement. Quoique les chefs seldjoukides aient formenté ça et là des séditions pour s'arracher la dignité royale, aucune activité ne se faisait sentir dans les nombreuses grandes villes anatoliennes, en vue de mettre fin à l'anarchie. Une pareille tentative n'eut lieu qu'à Eskişehir, qui était considérée alors comme un des coins le moins importants d'Anatolie. L'unité économique constituée d'une part par les artisans grecs installés dans les villes byzantines de la Marmara et de l'autre par les Turcs — leurs acheteurs, — habitant les plateaux, a facilité grandement le mouvement de conquête entrepris par les Turcs d'Eskişehir vers la mer Marmara. Ainsi que nous l'avons exposé précédemment, la gêne économique sévissant en Anatolie poussa les masses turques enrégimentées dans les armées ottomanes, à envahir rapidement les alentours de Byzance. Ce nouveau mouvement politique mit fin à l'anarchie connue sous le nom de régime des beys anatoliens, et modifia en outre de fond en comble la structure sociale existant

sous l'ancien régime seldjoukide. Le développement politique de l'Etat et les conquêtes considérables ayant assuré à la population turque d'Anatolie souffrant de gêne économique un espace susceptible de lui servir de base à la prospérité, les institutions politiques se développèrent rapidement, de telle sorte que cette population prit en mains la direction de l'élan vers le progrès social. Les corporations, de caractère autonome, perdirent alors peu à peu de leur influence et des personnalités d'Anatolie passèrent au service de la dynastie ottomane. Dans les villes, les Kadis nommés par le sultan ainsi que les gouverneurs (valis) supplantèrent les chefs des corporations artisanes, dans l'exercice d'une autorité sans contrôle. Grâce au rattachement des anciens vakoufs, et de celui des vakoufs nouvellement institués, directement à l'administration centrale de l'Etat, une masse importante de personnes touchant des émoulements de cette administration se trouva liée, dans une large mesure, aux centres urbains. En conséquence, une société au niveau intellectuel élevé, composée des familles de chefs, de clercs, et autres personnes éminentes, se constitua dans toutes les villes turques, parallèlement au développement de l'Etat turc; cette société exerçait sa domination sur la population urbaine grâce à sa fortune et son prestige social. Cette nouvelle couche appelée " eşraf „ constitue le support du régime centralisateur turc.

Sous le régime ottoman naquit une classe de fonctionnaires de l'Etat, détenant elle aussi de l'Etat l'autorité sur la population. Cette classe appelée " ehli örf „ et correspondant à peu près aux agents de police et aux gendarmes de notre époque, faisait sentir son influence même dans les villages. Sous ce régime qui clôtura le Moyen-Âge et inaugura les temps nouveaux dans l'Empire Ottoman, les chefs d'origine noble disparurent peu à peu pour faire place à des chefs d'un type nouveau de plus basse extraction, appartenant pour la plupart à la classe des esclaves. Les fonctionnaires qui assuraient le maintien des relations entre l'Etat et la population étaient pour la plupart personnellement liés aux chefs, mais ne constituaient pas moins une classe bien déterminée. Par contre, les chefs restaient dépourvus de prestige social et ne jouaient de rôle important qu'au service militaire. Les fonctionnaires qui semblaient liés à ces chefs mais qui néanmoins assu-

maient les fonctions d'autorités d'exécution, assuraient l'ordre et la sécurité parmi la population, et touchaient leurs émoulements des caisses de l'Etat ou bien des vilayets auxquels ils étaient rattachés; mais trouvant insuffisants ces paiements, ils prélevaient sur le peuple de l'argent et des vivres. Les notables (eşraf), qui avaient de grands intérêts dans les vakoufs et les fermes qu'ils possédaient dans les villages, entrèrent petit à petit en conflit avec les fonctionnaires, ce qui fut cause d'une crise de longue durée au XVI e. siècle.

La classe paysanne du temps du régime ottoman était, comparée à celle de l'époque seldjoukide, plus liée au centre gouvernemental, tant du point de vue économique que du point de vue administratif; elle était même différente, du point de vue juridique, de la population citadine et des fonctionnaires. Dans le droit administratif on lui a donné le nom de "raiyet,,", terme qui signifie que cette classe était tenue de payer les impôts et redevances non pas aux caisses de l'Etat, mais à la personne des fonctionnaires. Les formalités de citation des paysans aux tribunaux sont différentes de celles des autres couches de la population, et prètent beaucoup plus aux exactions. Les terres ne sont pas la propriété des villageois cultivateurs mais ceux-ci en ont l'usufruit. Le véritable propriétaire en est l'Etat. Toutefois, cet état de choses a été longtemps favorable aux intérêts de la population. Car cela empêchait la constitution d'une aristocratie terrienne. Le village turc ottoman, tel qu'il était jusque vers le milieu du XVI e, siècle, méritait, quant à sa structure économique-sociale, le qualificatif de "village évolué,,". Mais la crise économique qui commença de sévir dans l'Empire Ottoman, ne laissa pas de faire obstacle à la constitution du "village évolué,,". L'usure sous toutes ses formes pressurait le paysan. Les notables (eşraf) (qui correspondent à peu près à la classe bourgeoise d'Europe), se mirent à bâtir des fermes dans les villages, d'y élever des troupeaux de bêtes, et d'y faire de l'agriculture. Les gens d'armes du sultan, les chefs, vizirs, clercs et autres personnages officiels, concouraient à l'exploitation des fermes. Les fonctionnaires autorisés à percevoir des impôts au nom des chefs et des timariotes et ayant pris l'habitude de toucher de "l'argent de service,,", avaient multiplié de leur propre initiative le nombre des contribuables. Les clameurs poussées par les paysans engagèrent

l'Etat à prendre des mesures en vue de réprimer ces abus, mais ces efforts furent vains. Sur ces entrefaites, le régime des timars, qui constituait la garantie juridique et officielle de l'organisation économique-sociale du village commença à dégénérer. Le nombre de paysans qui, vu l'augmentation des difficultés de la vie rurale, émigraient dans les villes, allait toujours en grossissant. Surtout les jeunes gens, qui, pour gagner leur vie, s'en allaient tout seuls de leur village, menaçaient de déclencher une grave crise sociale. En effet les médressés grandirent, pour cette raison, démesurément, des masses de jeunes vagabonds commencèrent à pulluler dans les villes, des compagnies de brigands entrèrent en scène dans les campagnes. Pour faire face au manque de sécurité, d'une part, et de l'autre, pour briser la résistance des contribuables contre les impositions forcées, les fonctionnaires tâchaient de renforcer les cadres des compagnies de "sekbans", placées sous leurs ordres. Les jeunes gens qui s'entassaient dans les médressés, faute d'emploi auprès du gouvernement, faisaient montre d'un fléchissement moral, et se dispersaient en groupes dans les villages, où ils pressuraient les paysans, en leur soutirant de l'argent et des vivres. Le gouvernement ayant voulu sévir contre ceux-ci, il s'ensuivit une longue sédition d'étudiants de médressés. Les échauffourées entre les compagnies placées sous les ordres des fonctionnaires et celles constituées par les étudiants se prolongèrent jusqu'au début du XVIIe siècle. Les compagnies de détresseurs formées, comme nous l'avons dit, de jeunes gens venus des villes et des villages, ne persistent pas aussi longtemps, car ces jeunes gens passèrent peu à peu aux compagnies des fonctionnaires. De la sorte, les vagabonds originaires des campagnes s'assablèrent en fin de compte sous les ordres des chefs et des grands dignitaires. Les "kapu ağa", des dignitaires se mirent à visiter les villages pour forcer les paysans à nourrir cette imposante masse de jeunes célibataires. Les notables (eşraf) dont nous avons dit qu'ils possédaient de grands intérêts dans les villages à cause des fermes ainsi que des terres vakoufs, joignirent, pour cette raison, leurs doléances à celles des plaignants roturiers. Les éléments qui, malgré les difficultés, trouvaient le moyen de continuer leurs activités économiques dans les campagnes, s'unirent aux notables, exposants de la classe élevée des

viles, pour faire face aux exactions des fonctionnaires et de leurs compagnies. Le gouvernement central prit toujours la défense des notables contre les fonctionnaires. Les fonctionnaires dont la grande majorité était constituée par les " kapu ağa „ des chefs et grand dignitaires, et les compagnies de " sekbans „ placées sous leurs ordres, commencèrent à faire fi des firmans des sultans, ce qui inaugura la révolte des "Celalis„. Comme conséquence du développement anormal de l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman, dont nous avons relaté les diverses phases, il se produisit un grand bouleversement social, qui fera l'objet d'un troisième article.

VIYANA BÜYÜK ELÇİSİ VEZİR SÂDULLAH PAŞA'NIN İNTİHARINA DAİR

Ord. Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI

Sâdullah Paşa Ailesi :

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yetişerek Tanzimat devriyle açılan yeni edebiyat gelişmesinde tatlı ve cazip uslûbu ile hizmeti dokunan Sâdullah Paşa, aslen *Ayaş*'lı bir âileye mensuptur; büyük babası *Ayaş müftüsü Hasan Efendi* adında ulemâdan bir zâttır. Hasan Efendi'nin bildiğimiz iki oğlundan birisi *Hacı Mes'ud Ağa* ve diğeri de *Sâdullah Paşa'nın babası Vezir Es'ad Muhlis Paşa*'dır.

Hacı Mes'ud Ağa, âyanlık ve mütesellimlik etmiş ve Mısır valisi *Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı hânedanını devirmek için el altından Anadoîu'nun bazı bölgelerinde tertip ettirdiği ısyanlardan Kastamonu'da Tahmisci-oğlu ısyanını bastırmak suretiyle devlete hizmet etmiştir* ¹.

Müftü Hasan Efendi'nin ikinci oğlu olup kibir ve azametiyle meşhur olan Es'ad Muhlis Paşa ² ibtida babasından ders görmüş, memleketinde voyvodalık ettikten sonra *İstanbul'a* gelerek derece derece yükselmiştir. *Es'ad Muhlis Paşa* vezir rütbesiyle *Çirmen* (Edirne civarında) mutasarrıfı bulunduğu sırada ve 1826'da *II. Mahmud'un Yeniçeri ocağını kaldırması üzerine hizmet etmiş ve aynı zamanda ocağın ilgasına iki manzûme ile "Gazây-i ekber,"* terkinini tarih düşürmüş ve pâdişahın gönderdiği

¹ Bu hususta *Kastamonu'da Tahmisci-oğlu vak'ası* isimli yazımıza bakınız (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1937).

² Bir gün genç *Sâdullah Bey* biraderi *Said Bey* ile *Yusuf Kâmil Paşa'nın* yanında buldukları sırada cereyan eden bir bahis üzerine *Yusuf Kâmil Paşa* : « *Sâdullah Bey*, babanızın ilim ve marifeti sana ; *Said Bey*, kibir ve azameti de sana intikal etmiştir » diyerek *Es'ad Muhlis Paşa'nın* kibir ve azametine işaret etmiştir (İbn'ül-Emin *Mahmud Kemalînal, Son asır Türk şairleri*, s. 1568).

mücevherli kutu ile taltif olunmuştur³. Es'ad Muhlis Paşa daha sonraları müteaddit valiliklerde bulunarak en son bulunduğu *Diğarbakır* valiliğinde vefat etmiştir (1267 H. / 1851 M.). Şair olan Es'ad Muhlis Paşa'nın şiirlerini havi divançesi matbudur.

Sâdullah Paşanın resmî tercüme-i hâli :

Es'ad Muhlis Paşa'nın oğlu Sâdullah Paşa 1 Ramazan 1254/ 18 Kasım 1838'de babası Erzurum valisi iken orada doğmuştur. İlk ve rüşdiye (Ortaokul) tahsilinden başka hususî surette akaid ve fıkıh ile Şark ve Garp edebiyatına dair dersler görmüştür ; kendisi tarafından yazılarak Dahiliye nezâreti tarafından tertip edilmiş olan Sicill-i memurın defterindeki kayda göre⁴ Garp ilimlerinden servet-i milel (Ekonomi-politik), fizik ve kimya tahsil ettiği anlaşıyor.

Sâdullah Paşa 1269 H. / 1852 M. de on beş yaşlarında mülâzım olarak Maliye nezâreti Varidat kalemine devama başlamış ve bir sene sonra otuz kuruş maaşa geçmiş ve fransızcaya vukufu sedebiyile bu kalemden alınarak Bab-ı Âli Tercüme odasına nakl olunmuştur. Merhum daha sonra sırasıyla yirmi sekiz yaşında iken Meclis-i hazâin ve Mezahip müdürlüklerinde ve 1285 Muharrem / 1868 Nisan'da Şûrây-i Devlet Maarif dairesi başmuavinliğinde ve bu dairenin lâğvı üzerine Adliye dairesi başmuavinliğinde bulunarak 1286 Safer / 1869 Mayıs'da Şûrây-ı Devlet âzalığına tayin edilmiştir. 1287 H. / 1870 M. de Şûrây-ı Devlet başkâtibi Mahmud Bey'in⁵ Âmedciliğe tayini üzerine vukuf ve ehliyeti cihetiyle Şûrâ âzalığı üzerinde kalmak üzere başkâtip olmuş ve bir sene sonra Matbuat müdürlüğü ile beraber Divan-ı hümâyun tercümanlığına naklolunmuştur.

Sâdullah Paşa 1290 H. / 1873 M. de ve Cevdet Paşa'nın nâzırlığı zamanında Maarif müsteşarı olmuş ve dokuz ay sonra tekrar Divan-ı hümâyun tercümanlığına iade edilmiş, fakat burada iki aydan bir kaç gün fazla kaldıktan sonra Divan-ı hümâyun

³ İki manzûmeden birisi :

Pâdişah seyf-i şeriatle kesip ırkını ehl-i fesâdın gekser
Dedi Muhlis kuluna hâtif-i gayb Oldu tarih-i « Gazây-i Ekber »

⁴ *Sicill-i ahvâl-i memurın*, İkinci defter, Numara 982.

⁵ Nâfia nâzırlığında bulunmuş olan Çorlulu - zâde meşhur Mahmud Celâleddin Paşa (Vefatı 1899)' dir.

âmedciliğine ve bir ay sonra da Meclis-i hassâ (Bakanlar hey'eti) dahil olmak üzere Defterhâne nâzırlığına getirilmiştir (18 Cemaziyelevvel 1291/Temmuz 1874).

Sâdullah Paşa 1293 H./ 1876 M. de Temyiz mahkemesi Birinci reisliğine ve hemen arkasından Ticaret nâzırlığına tayin olunarak V. Murad'ın cülusu üzerine de aynı sene Mâbeyn başkâtibi olmuştur (7 Cemaziyelevvel 1293/ Haziran 1876).

Sâdullah Paşa üç ay kadar başkâtiplikte kalmış ve II. Abdülhamid'in cülusu üzerine — yeni hükümdarın ibkası hakkında Midhat Paşa'ya söz vermesine rağmen — bu hizmetten alınarak yerine Seb'a zâde Said Efendi (Şapur Çelebi) tayin olunup Sadullah Paşa da bir hafta sonra *Bulgaristan*'daki hadiseden (Otluk köyü hadisesi) dolayı fevkalâde komisyon reisi olarak *Filibe*'ye gönderilmiştir.

Sâdullah Paşa bu işi bitirip *İstanbul*'a döner dönmez 1877'de kırk beş bin kuruş maaş ve büyükelçilik ile *Berlin* sefirliğine tayin olunmuş ve bu hizmette iken evvelâ Ruslarla aktedilen *Ayastafanos* [Yeşilköy] muahedesinde ve daha sonra Berlin kongresinde ikinci murahhas olarak bulunmuştur.

Sâdullah Paşa'ya 24 Muharrem 1299/ 16 Aralık 1881'de vezirlik verilmiş ve Cemaziyelâhır 1300/ Nisan 1883'de yine büyükelçi olarak *Viyana* sefirliğine naklolunmuştur. Bu elçilik, merhumun son memuriyeti olup V. Murad'ın başkâtipliğinde bulunmuş ve Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'ların teveccüh ve itimadlarını kazanmış olmasından dolayı müteaddit müracaat ve istirhamlarına rağmen *İstanbul*'a gelmesine asla müsaade edilmiş, Abdülhamid'in, Sultan Abdülâziz'in hal'inde bulunmuş olanlara karşı olan gayzı buna da teşmil edilmiştir.

Bu suretle on dört sene âilesinden uzakta bulunan Sâdullah Paşa, Anna Şuman isminde bir oda hizmetçisiyle münasabette bulunup bu kızın gebe kalması üzerine meselenin duyulup fena duruma düşeceğinden telâşlanarak hâdiseyi zihninde büyütmüş ve daha aşağıda görüleceği üzere hava gazı ile kendisini zehirlemek suretiyle intihar etmiştir (7 Cemaziyelâhır 1308/ 18 Ocak 1891). Merhum vefatında elli üç yaşında idi.

II. Abdülhamid'in Sâdullah Paşa'ya karşı itimadsızlığı :

Sâdullah Paşa, Başvekil Safvet Paşa'dan sonra zamanının en değerli diplomatlarından; gerek *Berlin* ve gerek

Viyana elçiliklerinde ve murahhaslıklarda muvaffak olmuştur ; kendisinin bu kabiliyetini II. Abdülhamid de takdir etmiş *İstanbul'a* gelmesine müsaade etmemekle beraber bazı isteklerini yerine getirmiştir.

Sultan Abdülâziz hal'edilip, V. Murad hükümdar olunca Mâbeyn başkâtipliğine Ziya Bey (Şair Ziya Paşa) tayin edilmişti. Fakat bunun müfrid olduğu ve bu makama mütedil birisinin getirilmesinin muvafık olacağı düşünülerek Hüseyin Avni Paşa'nın müdahalesiyle bu tayinden vaz geçilmiş ve Ticaret nâzırı Sâdullah Bey başkâtip olmuştur.

V. Murad'ın üç ay üç gün sonra hal'i ve II. Abdülhamid'in cülûsu üzerine Dama d Mahmud Paşa'nın tavsiyesiyle Ticaret müsteşarı Seb'azâde Said Efendi başkâtip olmuş ve Abdülhamid kendisini yine Ticaret nâzırı yapacağını Sâdullah Bey'e va'd etmesine rağmen yapmamıştır.

1294 H. / 1877 M. de *Berlin* elçiliği ile *İstanbul'dan* uzaklaştırılan Sâdullah Paşa'nın on dört sene sonra ancak cenazesi *İstanbul'a* gelmiştir ; çünkü II. Abdülhamid malûm vehm ve vesvesesi dolayısıyla bilhassa Hüseyin Avni ve Midhat Paşa'larla V. Murad'a mensup olarak Abdülâziz'in hal'inde uzaktan ve yakından alâkası olanlara kat'iyen itimadı olmadığı için Sâdullah Paşa'yı da o meyana koyarak acıklı tazarrularına rağmen asla *İstanbul'a* sokmamış ve bununla beraber velev câli olsa da kendisiyle alâkadar görünmüştür ; hattâ *Vakit* gazetesi bir nüshasında Berlin elçisi Sâdullah Paşa'nın hasta olduğunu yazmış olup bunu okuyan Abdülhamid alâkadarlara 9 Rebiülevvel 1297 (20 Şubat 1880) tarihli bir tezkire göndererek keyfiyetin Berlin sefaretinden sorulup kendisine istifsar-ı hatırla selâm-ı şâhânenin bildirilmesini irade etmiştir⁶ ; fakat bu alâkaya

⁶ Berlin sefiri atüfetlu Sâdullah Beyefendi hazretlerinin nâmizac bulunduğunu *Vakit gazetesi* haber veriyor. Bu husus manzûr-ı âli-i cenâb-ı şehriyari buyrularak gayet müteessif olmuşlardır ; binaenaleyh mîr-i müşârünileyh hazretlerinin nâmizac buldukları hakikaten doğru bir haber ve havadis olup olmadığına dair sefaret-i müşârünileyden istifsar-ı keyfiyyet olunarak sahîh ise mücib-i teessüf-i cenâb-ı pâdişahî olduğunu müş'ir telgraf keşidesi ve selâm-ı şâhâne ile dahî taltif buyrulması irade ve ferman buyrulmuş olduğundan beyan-ı hâle ibtidar kılındı. 9 Rebiülevvel, Sene 97.

rağmen Sâdullah Paşa'nın bu tarihten altı ay sonra rahatsızlığına mebnî tedavi için *Belçika*'daki *Ostand* kaplıcalarına gitmesine müsaade olunmamıştır ⁷.

Sâdullah Paşa 1300 Cemaziyelâhır/ 1883 Nisan'ında *Viyana* elçiliğine naklolunmuş ⁸ ve *Viyana* havasının mülayimeti sebebiyle sıhhatinde iyilik hissetmişti; fakat vatanına tahassürü artmış, tazallüm-i hal etmiş, yalvarmış fakat *Abdüla zî z'i* hal eden ricale mensup addedilmesi ve *V. Mura d'ın* başkâtibi bulunması sebebiyle kendisine itimad edilmediğinden pâdişah gelmesine kat'iyen müsaade etmemiştir; bu hususta merhum'un, *Cevdet Paşa*'ya göndermiş olduğu 18 Mayıs 1301 (1885) tarihli sûzişli mektubu vesîkaların sonuna konmuş olup merhumun el yazısının fotoğrafı da resimler arasındadır.

Sâdullah Paşa'nın evrakı arasında Başvekil *Safvet Paşa* ile onun oğlu *Re'fet Bey* ⁹, *Cevdet Paşa* ve *Kemal Paşa zâde Said Bey* ile muhaberelerine dair bazı mektuplar vardır. İç ve dış siyaset hakkında ve ilmi bir mevzu üzerinde kaleme alınan bu mektuplar pek mühim olup ayrıca neşredilecektir. *Cevdet tarihi*'nin son on ikinci cildinin gönderilmesi dolayısıyla Sâdullah Paşa'nın yazdığı mektuba *Cevdet Paşa*'nın verdiği cevap enteresandır.

⁷ Bab-ı Âliye hususiyeye, Numara 40 :

Berlin sefiri Sâdullah Bey efendi hazretlerinin vücudça olan ihtiyaçtan dolayı *Belçika*'daki *Ostand* sularına gitmesi için ruhsat istidasında olduğuna dair Hariciye nezâretinin tezkiresi arz u takdim kılındığını mutazammin tezkere-i sâmiye-i vekâletpenahları manzûr-ı âli-i hazret-i pâdişahî buyrulmuş ve mesail-i hâziranın ilcaâtıyla süferây-ı saltanat-ı seniyyenin bu aralık mahalli memuriyetlerinden infikâkleri muvafık-ı maslahat olamayacağından müşarünileyhin bu seyahatten sarf-ı nazar eylemesinin ve ârıza-i vücudiyyesi *Berlin*'de ikametine müsaid değilse hakipây-ı âliye arz olunmak üzere iş'ar-ı keyfiyyet eylemesinin kendisine sûret-i dilnüvazânede nezâret-i müşarünileyhadan tebliğ ve izbarı müteallik buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı şehriyari icâb-ı âlîsiuden olarak tezkire-i ma'ruza leffen iade kılınmış olmağla olbabda. 24 Ramazan 97 / 18 Ağustos 96.

⁸ Sâdullah Paşa, *Berlin*'den *Viyana*'ya naklini Başvekil *Prens Bismark*'ın tesirine hamlediyor; çünkü Alman veliahdı ile zevcesinin kendisi hakkında gösterdikleri teveccühün *Bismark*'ın hoşuna gitmediğini yazıyor (*Sâdullah Paşa yahut mezardan nida*, s 87).

⁹ Hariciyenin değerli sîmalarından olan *Re'fet Bey* iki defa Hariciye müsteşarı olmuş, kırk iki yaşında iken 1887 'de vefat etmiştir.

Viyana sefareti erkânı :

Büyükelçi Vezir Sâdullah Paşa'dan başka Viyana sefareti-nde maslahatgüzar veya müsteşar olarak Nasrî Franko Bey ile birinci kâtiplikte Subhi, ikinci kâtiblikte Paşa'nın hemşire zâdesi Es'ad¹⁰ ve üçüncü kâtiplikte oğlu Nusret Bey'lerle Ateşemiliter Ahmed Fuad Bey¹¹ Sefaret tercümanı Peter ile hademe ve hizmetçilerden aşçı Halil Osman ve Paşa'nın oda hizmetçisi Anna Şuman isminde bir kız ve daha sonra oda hizmetçisi olan Andreas Stipek ve hademe Jak Prüller, kapıcı Jozef Bartman vardı.

Sefarethâne mevkii ve bina vaziyeti :

Türkiye Sefarethânesi *Viyana*'da *Valner Strasse*'de üç numaralı apartmanın birinci katında ölüp sokağa nâzır bir yazı odası ile bir yatak ve bir sandık odasından ve arka tarafta da bir hamam odasıyla su ısıtmağa mahsus kazanı havi küçük bir oda ve ona muttasıl iki aralıktan ibaretti. Sefarethâne katının üç kapısı olup bunlardan ikisi hademelerin girip çıkmasına mahsustu; bu binanın ikinci katında kançılara dairesi vardı. Sefarethâne evvelce başka bir binada iken Sâdullah Paşa bu binayı buldurup taşınmıştı.

Paşanın oda hizmetçisi Anna Şuman :

Yirmi dört yaşında bulunan Anna Şuman (Anna Schumann) *Bohemya*'da Trabsontal kasabasında doğmuştur. Kendi ifadesine nazaran¹² dört kız ve dört erkek kardeşi vardı. *Viyana*'a gelerek Sâdullah Paşa'nın oda hizmetine bakmak üzere sefarethâneye girmiş, dört sene hizmetten sonra 1890 Eylül başında oradan ayrılmıştır.

Anna Şuman'ın sefarethânedeki ayrılışına sebep, bekârlık canına tak diyen Sâdullah Paşa'dan gebe kalmış olmasıdır. Günden güne karnı büyümekte olan Anna, vaziyeti etraftan ve *Viyana*'da bulunan hemşiresinden gizleyerek paşa tarafından kira-

¹⁰ Es'ad Bey, Roma sefareti ikinci kâtibi iken Sâdullah Paşa'nın arzusuyla *Viyana* sefareti-ne nakledilmiştir.

¹¹ Bu Ahmed Fuad, Mısır kıralı olan I. Fuad olup şimdiki kıral Faruk'un babasıdır.

¹² Bu yazının sonundaki vesikalar arasında bulunan Anna Şuman'ın isticvab evrakına bakınız.

lanan bir eve yerleştirilmiş ve sonra oradanda *Hengas* sokağında kırk iki numaralı eve nakletmiştir. Anna Şuman'ın, paşanın yanından ayrılması Sâdullah Paşa'nın yaz münasebetiyle sayfiyede bulunduğu zamana rastlar.

Sâdullah Paşa yazlıktan *Viyana*'ya geldikten sonra Anna Şuman'ı sık sık ziyaret eder, bütün ihtiyaçlarını temin eylerdi. Hattâ Paşa, bu kıza kırk elli bin filorin yani beş bin altın vererek bir irad almayı va'detmiş, Anna Şuman da buna mukabil ev yerine para istemiş, fakat bütün bunlar fi'le geçmiyerek sözde kalmıştır.

Sâdullah Paşa, kendisinin başka bir yere naklinde kendisiyle beraber gelip gelmeyeceğini Anna Şuman'dan sormuş, o da *Istanbul*'dan başka nereye giderse beraber geleceğini söylemiştir; gün geçtikçe ve Şuman'ın doğum zamanı yaklaştıkça Sâdullah Paşa bir iskandaldan korku ve telâş etmeğe başlamış, düşünmüş, muhtelif tedbirler hatırına gelmiş ise de aşağıda görüleceği üzere bunların her birini mahzurlu görerek kendisince bir çıkar yol bulamamıştır.

Sâdullah Paşa'nın, yeğeni Es'ad Bey'i bu sırra mahrem etmesi :

Merhum Sâdullah Paşa intiharından takriben beş ay evvel (1306 Ağustos/1890 Eylül başı) yeğeni Es'ad Bey'i Roma sefaretî ikinci kâtipliğinden *Viyana* sefaretî ikinci kâtipliğine naklettirmişti. *Viyana*'ya gelen Es'ad Bey, Paşa'nın *Hoteldorf* köyündeki sayfiyesine inmiş, orada paşanın oda hizmetçisi Anna Şuman'ı görmüş ve Es'ad Bey'in gelişinden takriben bir ay sonra daha yukarılarda Bahsedilen gebelikten ötürü bu kız Paşa'nın yanından çıkarak ayrı bir eve yerleşmiştir.

Sayfiyeden *Viyana*'ya inildikten sonra Sâdullah Paşa, meseleyi Es'ad Bey'e açarak onunla istişareyi muvafık görüp bir gün gezinti esnasında Avrupa'da âilesiz yaşamanın müşkilâtından bahsetmiş ve nihayet Anna Şuman'la münasebetini ve kızın gebe kaldığını anlatmış, "Çare ne? Olacak oldu, teessüfün faydası yoktur," diyerek bu işin gizli tutulmasını ve Avrupa'da kaldıkça bu kıızı terk etmemek istediğini söylemiş ve gebelik işinin gürültüsüzce halledilmesini arzu ettiğini Es'ad Bey'e bildirerek bu hususta onun yardımını istemiştir.

Sâdullah Paşa, *Viyana*'da sefarethânededen dışarı çıktıkça sık sık Anna Şuman'ın oturduğu eve giderek kendisiyle münasebetine devam etmekte idi. Gün geçtikçe, yani kızın doğurma zamanı yaklaştıkça Sâdullah Paşa'da bir değişiklik husûle gelmiş, yemek, içmekten, ülfet ve samimiyetten, hattâ gazete okumaktan bile kesilmiş ve Es'ad Bey ile bütün görüşmesi bu mesele üzerine ve buna bir çare bulmağa inhisar etmiştir. Paşanın kızla görüşmesi haftada bir ve nihayet iki iken intiharına yakın günlerde çok sıklaşmıştır.

Sâdullah Paşa bir gün bu işe dair bazı sualler yazarak maslahatın kime ait olduğunu gizleyerek bu husustaki kanunî ahkâmı öğrenmek istemiş ve yeğeni Es'ad Bey'i sefaretin avukatı Lipiçki'ye göndermiştir. Avukat evvelâ kızın yaşını sormuş, yirmi dört yaşında olduğunu anlayınca Avusturya kanunlarına göre sinn-i rüşdün yirmi beş yaşın ibtidasından başladığını ve söylenen kızın henüz yirmi dördünde bulunduğuna göre işin şü'yü bulup kızın velileriyle davaya meydan verilmemesi için meselenin sekiz ay daha gizli tutulmasını ve sonra kızla beraber mahkemeye gidilerek hâkim tarafından tesbit edilecek yirmi senelik nafaka veya aydan aya muayyen bir paranın çocuğa verilmesinin mümkün olacağını söylemiştir. Bundan başka velileri kızın mevcut başka herhangi bir erkekle izdivacına mâni olmayacaklarından münasip bir adam bulunarak tazminat mukabilinde kızın o adama nikâh edilerek çocuğun o şahıs tarafından evlâdlığa kabulü en kestirme yol olduğu da avukat tarafından beyan edilmiştir.

Es'ad Bey avukatın mütalealarını Sâdullah Paşa'ya söylemiş ise de, merhum böyle bir buhran içinde sekiz ay geçmesinin mümkün olamayacağını ve tezviç usulünün işi kısa keseceğini ve bu halin kızın arzusuna da muvafık olduğunu söyleyerek kızı alacak bir adam düşünmeğe başlamış ve bu fikrini kıza da bildirerek sefaret hademelerinden bazılarını teklif etmiş ise de kız : — "Vay, siz beni uşaklara mı lâyıık görüyorsunuz? diye mukabele etmiş ve bunun üzerine Sâdullah Paşa kendisinin bir adam intihap etmesini kıza teklif etmiş ise de kız :

— "Bunun daha sırası değil, hamlim ağırlaştı, böyle şeylerle uğraşmağa vaktim yoktur; bunlar çocuk doğduktan sonra düşünülecek şeylerdir. Şimdi bize lâzım olan, işin gizli tutulmasıdır; bu da *Viyana*'yı terk edip *Graç*[*Graz*] gibi yakın bir kasabaya gitmekle

olur, çünkü hamlim ağırlaştığından buradaki (Viyanadaki) hemşiresinin beni bu halde görmesini ve aramız bozuk olduğundan vaziyeti anneme bildirmesini istemem,, demiştir.

Paşa, işin şüyûundan korkarak Anna Şuman'ın Graz'a gitmesini istememiş ve bu suretle aradan bir kaç gün daha geçmiştir ; bu ara günlerde Sâdullah Paşa bir akşam son günlerindeki mutadının hilâfına neşeli olarak Es'ad Bey'e :

— “Gel, işe pek iyi bir çare buldum ; beynim artık rahat etti ; hattâ keyfimden şekerlemeciye uğrayıp âdetim olmadığı halde birkaç konyak aldım,, demiş. Es'ad Bey de çarenin ne olduğunu sormuştur. Sâdullah Paşa da, bu işi oğlu Nusret Bey'e isnad eyliyerek gizlice doğurup çocuğu *İstanbul*'da bırakarak avdet etmek üzere Anna Şuman'ı *İstanbul*'a göndereceği cevabını vermiştir.

Es'ad Bey, dayısının bu mütaleasına iştirak etmiyerek mahzurlarını zikretmiş ve kızın *Edirne*'de hemşiresinin yanına yollanmasını teklif etmiş ise de orada Almanca bilen olmadığı için Sâdullah Paşa muvafakat etmemiş ve *İstanbul*'a gidip gitmemesi hakkında mütaleası sorulan Anna Şuman da *İstanbul*'a gitmek istemediğinden Sâdullah Paşa'nın bu neş'eli saatleri çok sürmemiştir.

Sefaret tercümanı Peter'e müracaat fikri :

Sâdullah Paşa'nın bütün meşgalesi bu işin halli olduğundan bir kere de Sefaret tercümanı Peter'e başvurulmasını arzu etmiş ve :

— “Peter beni sever, bu müşkül halden beni kurtarmak için kızı almağa muvafakat eder, kendisine yirmi otuz bin frank para veririz, çocuğu kabul ettirdikten sonra yine kendisinden alırım ; böyle bir teklif yapsak nasıl olur ?,, diye yeğenin fikrini sormuştur : fakat Es'ad Bey, Peter'in namuslu bir adam olup böyle bir tekliften çok müteessir olacağını beyan etmesi üzerinde Sâdullah Paşa bu fikrinden de vazgeçmiştir.

Paşa'nın teessürünün artması :

Merhum Sâdullah Paşa bu sırada *İstanbul*'dan büyük oğlu Vasıf Bey'den, refikasının hastalığına dair bir mektup almıştır. Bu mektupla Anna Şuman'ı nikâhla almak fikrinin aynı zamana tesadüf ettiği için Paşa'nın vicdaniyle olan mücade-

lesi ve bunun neticesi olarak teessürü artmıştır ; hattâ mektubu sofraya başında yemek yerken almış, teessüründen yazı odasına çekilerek ağlamıştır.

Kendisiyle beraber her zaman öğle ve akşam yemeklerini yiyen E s' a d B e y, dayısını teselli etmek istemiş, fakat S â d u l l a h P a ş a yeğenine :

— “Oğlum, mesâib birbirini takip ediyor ; hafidem iyi olmadan haremim hastalandı ; benim başımdaki belâ ise malûmundur ; ahvâli beğenemiyorum ; hemen Aliah encamını hayr eyliye,, demiş ; o geceyi uykusuz geçirmiş ve nihayet refikasının hastalığından bahis ile İstanbul'a gelmesine müsaade istemek üzere Mâbeyn başkâtipliğine telgraf çekmeğe karar vermiştir.

Telgraf çekip sonra pişman olması :

Filhakika ertesi gün Mâbeyne telgraf çekerek izin isteyeceğini E s a d B e y'e açmış, o da seyahatin ve vatanı ziyaretin teessürünü tâdil edeceğini düşünerek teşvik etmiştir. Bunun üzerine S â d u l l a h P a ş a, mazeretini beyan ile İstanbul'a gelmesine müsaadeyi havi bir telgraf kaleme alarak S a i d B e y'e verip şifrelendirerek çektirmiştir.

Telgraf çekildikten bir kaç saat sonra S â d u l l a h P a ş a, çektiği telgraftan dolayı nâdim olarak :

— “Ya İstanbul'a gelmeme müsaade buyrulur ve bu iş de *Viyana*'da duyulursa pâdişahımızın, âile ve ahbablarımın yüzlerine nasıl bakarım,, diyerek haylı telâşlanmış ise de pâdişah evvelki müracaatları gibi bu defa da gelmesine müsaade etmediğinden heyecanı bertaraf olmuştur.

Es'ad Bey'in bir teklifi :

A n n a Ş u m a n'ın doğurması zamanı yaklaştıkça S â d u l l a h P a ş a, işin ağırlığı altında ezilmekte idi ; hattâ son zamanlarda kızla görüştüğü sırada “*Bu mesele benim sebebi mevtim olacak,,* demiş ve aynı sözleri E s' a d B e y'e tekrar etmesi üzerine mumâileyh, böyle za'fından dolayı dayısını teselli ile bir az da sertçe sözler söylemiş ve hatta kendisi âile sahibi olmakla beraber kızla birlikte mahkemeye gidip çocuğun babası kendisi olduğunu söylemek suretiyle dayısını bu ye's halinden kurtaracağı beyan etmiştir.

S â d u l l a h P a ş a, yeğenin bu fedakârlığını takdir ederek :

— “Beni gerçekten seviyormuşsun, berhudar ol evlâdım,, diye dua ve teşekkür ettiikten sonra :

— “Sen buraya geleli daha beş ay oldu. Mahkemede yapacağın böyle bir itirafa inanmak şöyle dursun gülerler; onun için bu sûret kabil değildir ; hattâ olsa bile senin nâmus-ı zâtfne ve hay-siyyet-i memuriyyetine dokunacağından nasıl tecviz edebilirim ? ,, demiş, Es'ad Bey'in bunun mümkün olabileceğine dair olan mü-talealarını kabul etmemiştir.

Sâdullah Paşa bundan sonra cebinde taşıdığı kızın adresini Es'ad Bey'e verip onun tarafından kaydedildikten sonra sobaya attırmış ve doğurmak üzere *Graz*'a gidecek olan Anna Şuman'la Es'ad Bey vasıtasıyla muhabere etmeği muvafık görmüştür.

Anna Şuman'ın *Graz*'a gitmesi :

Sâdullah Paşa, bu buhranlı zamanlarında Anna Şuman'ı sık sık ziyaret edip kendisiyle görüşüyür ve doğurmak üzere onun *Graz*'a gitmesine muvafakat etmek istemiyorsa da kız, *Viyana*'da bulunan hemşiresinin duyup annesine haber vermesinde korkarak *Viyana*'ya pek yakın olan *Graz*'da doğurmağı tercih ettiğinden Sâdullah Paşa'da istemiyerek buna muvafakat ediyor ve bununla beraber işin şüyû bulacağından korkuyordu. Hattâ kız kat'i bir surette gitmeğe karar verip hazırlandığı günlerde yani 1891 Ocak ayının on bir, on iki ve on üçüncü günlerinde, Paşa, Şuman'ın bulunduğu eve giderek hareketini bir müddet daha geri bırakmasını teklif ve rica etmiş ise de “*Ben eşyâmı topladım, artık hareketimi tehir edemem ; aramızda evvelce verilen karar mucibince yarın saat yedide (Paşanın intiharının sabahı) hareket edeceğim,,* diye kat'i surette cevap vermiştir.

Bunun üzerinde Sâdullah Paşa, kıza üçyüz florin yani otuz üç altın harçlık vermiş ve *Graz*'a varınca ihtiyacı olursa yine para gönderileceğini söylemiş ve kendisine yazılacak mektupların, Es'ad Bey'in adresine yollanmasını beyan etmiştir.

Aralarındaki karar mucibince, kız doğururken ölecek olursa Sâdullah Paşa çocuğu alıp terbiye edeceğini va'd ve hastalandığı takdirde tertip edeceği vasiyetnâmede çocuğu unutmayaacağına dair söz vermiştir. Paşa, Anna Şuman ile en son olarak 13 Ocak 1891 Salı günü akşam üzeri görüşmüş ve ertesi sabah erkenden trenle *Graz*'a hareket edecek olan Anna

Şuman'la vedalaşarak sefarethâneye dönmüş ve işte o gece feci âkibet vukua gelmiştir.

İntihardan evvelki bazı hazırlıklar :

Sâdullah Paşa, Anna Şuman işinden bir çıkar yol bulamayınca intihara karar vermiş, fakat bunun ne suretle yapılması hakkında tereddüt göstermiştir; odasının dolabında hizmetçilerinden gizli olarak hiç kullanılmamış bir ipten, kendisini asmak istediği istidlâf olunduğu gibi fişenk tedarik ederek ahçı-sına ruvelverini temizletmesinden dolayı da kurşunla intihar etmeğe karar vermiş olduğu da zannolunmaktadır.

Sâdullah Paşa intihar edeceği gecenin gündüzünde yani salı günü sefaretin döşenmesi masrafına ait evrak-ı müsbiteyi kendi yanında bulunmaktan ise kaçılarıyada daha muntazam bir halde bulunacağından bahis ile Maslahatgüzar Nasrî Franko Bey'e vermiş ve oğlu Nusret Bey'e beşyüz Napolyon altını vererek bir poliçe aldırıp *İstanbul*'a âilesine yollamış olduğundan bu haller kat'i surette intihara karar verdiğinin emarelerinden sayılmaktadır.

Merhum yine aynı gün, akşam yemeğinden sonra mütadi üzere yaya olarak sokağa çıkmış ve paltosunun dış cebinde ufak bir paket olduğu halde avdet etmiştir; hattâ oda hizmetçisi Andreas Stipek bu paketi cebinden çıkarmak istediği sırada Sâdullah Paşa çıkartmayıp bizzat odasına götürmüştür. İntihardan sonra öğrenildiğine göre bu paketin içinde bir buçuk metre veya bir metre seksen santimetre uzunluğunda bir lâstik boru vardı.

Anna Şuman'ın mektubu :

Anna Şuman 14 Ocak 1891 sabahı saat yedide *Viyana*'ya trenle beş saat mesafede bulunan *Graz* kasabasına hareket¹³ ve oraya muvasalatını müteakip Es'ad Bey vasıtasıyla Sâdullah Paşa'ya aşağıdaki mektupla gelişini bildirmiştir¹⁴ :

¹³ Anna Şuman'ın bu hareketi saatinde yani 14 Ocak çarşamba sabahında Sâdullah Paşa intihar etmiş, fakat uykuda olduğu zaaniyle sefaret oda hizmetçisi ve oradakiler henüz bundan haberdar olmamışlardı.

¹⁴ Anna Şuman'ın mektubunun fotoğrafisi vesikalar arasındadır.

Ekselâns,

Sâlimen *Graz*'a vasıl oldum; size aşağıdaki adresimi bildirmeğe müsaeret ediyorum; *Graz* hakikaten güzel bir şehirdir ve pek hoşuma gitmektedir. Bu mektubumun elinize değdiğini anlamaklığım için vusûlünü hemen bildirirseniz çok memnun olacağım. Çok selâmlar.

Hürmetkârınız
Anna Şuman

Graz I. Şmid-gasse, Numara 8, İkinci kat, Sağ taraf.

İntihar :

Sâdullah Paşa merhum, akşamları sefarette oğulları Nusret ve Ragıb ve yeğeni Es'ad Bey'lerle birlikte saat yirmiyeye doğru yemek yerd; vak'a akşamı yani 13 Ocak salı günü akşamı Es'ad Bey rahatsız olduğundan yemekte bulunmamıştı; paşanın yanındaki büyük oğlu Nusret Bey, rahatsızlığı sebebiyle hatırını istifsar için Es'ad Bey'in yanına gitmiş ve Ragıb Bey de uyumak üzere odasına çekilmiştir. Bundan sonra Sâdullah Paşa saat yirmi ikiye doğru yatak odasına girip âdeti üzere kapıyı kilitledikten sonra karyolasına yatmayarak sonradan anlaşıldığı üzere o gün akşam üzeri cebinde getirdiği paketteki lâstik borunun bir ucunu hava gazı musluğuna takıp diğer ucuna da ağzına alıp bir sandalyaya oturmak suretiyle intihar etmiştir.

Ertesi 14 Ocak 1891 Çarşamba günü Sâdullah Paşa mütadı olan saatte kalkmamış, hattâ öğleden sonra saat on dörde yaklaştığı halde içeriden bir ses çıkmamış olduğundan bu hal oda hizmetçisi ve uşaklar arasında telâşî mûcip olmuş, yattığı dairenin kapıları tıkrıdatılıp gürültü edilmiş ise de içeriden hiç bir cevap alınmamış bunun üzerine paşanın küçük oğlu Ragıb Bey telâş etmiş ve keyfiyet o sırada sefarethâneye gelen Maslahatgûzar Nasrî Franko Bey ile Sefaret tercümanı Peter'e anlatılmıştır.

Bunun üzerine Peter gelerek içeriden bir ses almağa çalışmış ise de mümkün olamamış, kapı içeriden kilitli olduğundan acele bir çilingir getirtilip evvelâ kalem odasının ve sonra da yatak odasının kapıları açılmıştır. Yatak odasına girildiği vakit, karyolanın boş ve hiç bozulmamış olduğu görülerek hayreti mûcip olmuş, bundan sonra dairenin iç tarafı loş olduğundan hademe Jan Prüller mum yakarak hamam odasına girince Sâdullah Paşa'yı küçük odada bîyhuş bir halde bulmuşlardır.

Sâdullah Paşa, hava gazı musluğu altına konulmuş bir koltuk sandalyası üzerine elbisesiyle oturmuş ve vücûdu sandalyanın sağ tarafına meyletmiş ve ayakları ufak bir sandalya üzerine uzanmış ve dizlerinin üstü bir gecelik hırkasıyla örtülmüş ve ağzında hava gazı musluğuna takılmış bir lâstik boru olduğu halde kendisinden geçmiş bir halde görülmüştür. Lâstik boru dişlerinin arasına iyice sıkışmış olup hademe tarafından zorla çıkarılmış ve ağzından gelen kanla hademenin eli bulaşmıştır.

Bunun üzerine Tercüman Peter'le oda hizmetçisi Andreas Stipek baş ve ayaklarından tutmak suretiyle paşayı yatak odasındaki karyolasına yatırmışlar ve henüz kendisinde hayat eseri mevcut olduğu için acele sefarethâne karşısındaki Prens Esterhazy'nin hususî doktoru Bollak getirilip kol ve göğüs adalatına hareket vermek suretiyle sun'î teneffüs yapılmış ve bu sırada sefarethâne tabibi bulunan Broyning (Breuning) de gelmiştir.

Sureti vesikalar arasında görülen tabiplerin raporlarına göre muhtelif şekilde müdavâta devam olunmuş ve işin ehemmiyetine mebnî Prof. Dr. Draşe (Drasche) de çağrılmış ve o gün ve o gece hayat eseri bulunan merhumu kurtarmağa çalışılmıştır.

Ayın onbeşinci perşembe günü paşanın oğlu Nusret Bey ile yeğeni Es'ad Bey'in arzuları üzerine Prof. Dr. Notnagel de davet edilerek dört doktor tarafından bir muayene yapılmış ve Notnagel yapılmakta olan tedaviyi muvafık bulmuş ve kalbte gördüğü kuvvet üzerine oksijen teneffüs ettirilmesini tavsiye edip bu da müessir olmazsa son tedbir olarak hastanın veridinden yarım litre kan alınarak yerine sağlam bir insandan alınacak aynı miktar kanın zerkinî tavsiye etmiştir.

Bunun üzerine her yarım saatte iki defa zerk edilen müvelidülhumuza neticesinde teneffüs ve deveran-ı dem kuvvet bulmuş ve nabzı dahi yükseltilmiş ve kurtulabilmesi ümidi artmıştır.

Vefatı :

Ayın onaltıncı günü de bir ümitle geçmiş ise de onyedinci günü vaziyet ciddileşmiş, fakat alınan tertibat üzerine hasta tehlikeli durumdan kurtulmuş, lâkin bu muvakkat an az sürmüş ve onyedinci günü saat 23'de koma hali gelip iki saat sonra yani 18 Ocak 1891 pazar günü saat birde vefat etmiştir¹⁵.

¹⁵ Doktorların raporundan saat birde ve tahkik hey'eti raporiyle Sefaret

Merhumun hâlet-i nez'inde baş ucunda Kur'an okunmuş, Tuna üzerindeki *Adakale*'den¹⁶ getirilen imam ile muavini ve *Viyana*'da bulunan posta talebeleri, akaid-i diniyye muallimi Bosnalı Şükürü ve *Viyana*'da tahsilde bulunan Mısırlı prenslerin hocası Ahmed Necib Efen di'ler marifetiyle gasl ve tekfini yapılarak cenazesi pâdişahın iradesiyle on dört sene hasretini çektiği *İstanbul*'a nakledilerek *Sultan Mahmud türbesi* bahçesine defnedilmiştir. Kabir taşında kendisinin :

Nolsan budur cihanda hayatın nihayeti
mısraı vardır.

Tahkikat :

Sâdullah Paşa'nın vefatı gerek Sefaret maslahatgüzarı Nasrî Franko Bey'in ve gerek üç doktorun raporlarıyla Hariciye ve Sadaret makamları vasıtasıyla Saraya bildirilmiş¹⁷ ve icabeden tafsilât verilmiş ise de II. Abdülhamid, Abdülaziz'in hal'ini müteakip onun servetinden istifade edenler arasında saydığı¹⁸ Sâdullah Paşa'nın parasına tamaan öldü-

başkâtibi Subhi Bey'in 10 Şubat 1791 tarihli ifadesinden biri on geçte vefat ettiği anlaşılıyor.

¹⁶ Adakale, Romanya ile Macaristan arasında ve Tuna nehri üzerinde bulunup Orsova karşısında Vidin sancığına tabi iken Berlin muahedesıyla Vidin'in Bulgaristan prensliğine terki üzerine Osmanlı idaresinde bir nahije olarak mubafaza edilmiş idi.

¹⁷ 22 Cemaziyelâhır 1308 (1891 Şubat) tarihiyle Hariciyeden Sadarete yazılıp oradan da Mâbeyne arzedilen tezkire-i sâmiyede şöyle deniliyor :

Ber mantûk-ı emr ü ferman-ı hümâyun sebmeden iş'ar mücibince Sâdullah Paşa merhumun vefatına dair sûret-i umumiyede tanzim olunan rapor ile tıbbî diğer raporun gönderildiğini şâmil *Viyana* sefaret-i seniyyesi müsteşarı Nasrî Beyefendi'den vârid olan tahrirât-ı cevabiyye ile mârez-zikr sûret-i umumiyede yapılan raporun tercemeleri ve beraber bulunan bir kıt'a harita manzuûr-ı âli buyrulmak için Hariciye nezâret-i celilesinin tezkiresiyle maan takdim kılınmış ve nezaret-i müşarünileyhanın iş'ârına nazaran mezkûr tıbbî rapor kâmilen tabirât-ı fenniyyeyi hâvi olmasından nâşi liecl-it-terceme Mekteb-i tıbbiyye nezâretine gkndfrildiğinde vürûdunda anın dahi atebe-i ulyâya arz olunacağı derkâr bulunmuştur efendim. Fi 23 Cemaziyelâhır 1308/ 22 Kânun-ı sâni 1306.

Sadr-ı âzam
Kâmil

¹⁸ Abdülhamid, intihar raporuna inanmamış ve Midhat Paşa'da olduğu gibi kendisinden şüphelenmemesi için içi ciddi tutmuştur. Sureti vesika-

rülmesi ihtimali olduğunu düşünerek gizlice İstanbul'da Polis umumî müfettişi Selesten Bonen, Dahiliye nezâreti kalemi müdürü Sadık ve İstanbul'da Zabtiye nezâretine memur Bertome isimlerindeki bir hey'et ile Fransa hükûmeti tarafından Paris Emniyet-i umumiye dairesinde kontrola memur Alber İskuru ve Paris Polis müfettişi Hanri Bek'i bu işin tahkikine memur etmiş ve ellerine bir de talimatnâme vermiştir¹⁹.

Sâdullah Paşa'nın cenazesıyla beraber oğullarıyla yeğeni Es'ad Bey İstanbul'a gelerek Sarayda şifahî ve tahrirî ifadeleri alınmıştır. Bunlardan Es'ad Bey'in ifadesi mufassal olup hadisenin iç yüzünü tamamen aydınlatmakta olduğu gibi tahkik hey'etinin de zabtettiği Anna Şuman'ın isticvap evrakı da paşanın intiharına, kadını doğurup bunun şuyununun mevki ve haysiyetine dokunacağından korkmasının sebep olduğu anlaşılıyor²⁰.

lar arasında görülecek olan ve gizlice Viyana'ya gönderilen hey'ete verilen tahkikat talimatnâmesinde Abdülaziz'in hal'ini müteakip servetinin bir kısmı borçlarına verildikten sonra mütebakisinin Nuri, Mahmud, Hüseyin Avni ve Sâdullah Paşa'lardan mürekkep hey'et tarafından aralarında taksim edildiği ve komisyon âzâsından olan Sâdullah Paşa'nın zengin olup kendisine sû-i kasd edilmiş olması ihtimali mevcud olduğu ve kendisinin işret ve sefahete meyli ve inhimaki ve uzun müddet Viyana'da bulunması neticesinde uygunsuz ahbaplar tedarikiyle bir sû-i kasda kurban gitmesi ihtimali mevcud olduğu gibi oğullarının da genç ve tecrübesiz olmalarına mebnî sefahate düşüp babalarından para koparamıyarak bundan bîzar olarak bir hareketle bulunmaları da mümkün olabileceğinden bu cihetten de tahkikat yapılması emredilmiştir.

¹⁹ Bu talimatın baş tarafında «Viyana sefiri Sâdullah Paşa'nın sebeb-i mevti hakkında tahkikat-ı hafiyeye icra etmek üzere memuren Viyana'ya gönderilecek olan Bonen Efendi ile rüfekasına talimat müsveddesi» ibaresi olup sûreti vesikalar arasındadır.

²⁰ Sâdullah Paşa'nın vefatı işini tahkike memur hey'et reisi Bonen Fransa elçisi ile yaptığı bir görüşmeyi müteakib Mâbeynci Emin Bey vasıtasıyla Saraya gönderdiği 4 Şubat 1306 (17 Şubat 1897) tarihli mektubunda şöyle diyor:

«Sâdullah Paşa intiharından on gün evvel ocak ayının dördünde imparatorun ziyafetinde bulunup imparatoriçe ile damdonörü arasında oturmuş, imparator ile Fransa elçisi de karşılığında imiş. Bütün gece Sâdullah Paşa hiç konuşmamış; çok vakit gözlerini kapalı tutmuş; yemekten sonra salonda bir defa dolaşmış, sonra imharator ile damdonörden müsaade alarak ayrılmış; fakat o kadar mahzûnâne bir surette veda etmiş ki arkasını döner dönmez ha-

Sâdullah Paşa'nın vefatı dolayısıyla *Madrid*'te çıkan *Popüler* gazetesi, 20 Ocak 1891 tarihli nüshasında merhumun Âli ve Midhat Paşa'ların yetiştirmesi değerli bir diplomat olduğuna işaret ettikten sonra mütedeyyin bir müslüman olan paşanın *Avrupa*'da fesi bırakarak şapka giyen ilk Türk elçisi olduğunu beyan etmektedir²¹. Yine *Madrid*'te çıkan *El-koreo* ve *El-Liberal* ve *Lâ Repüblük* gazeteleri de Sâdullah Paşa'nın meziyetlerinden ve ailesinden ayrı kaldığı için teessüründen ve âilesini görmek için pâdişah tarafından tayin olunacak bir mahalde görüşmesine bile müsaade edilmediğinden vesaire gibi teessürü mücbih hallerinden bahs eyliyerek kendisine acınmıştır²². Sâdullah Paşa'nın vefatı dolayısıyla *Taymis* gazetesinin bir yazısından bahs ile Londra sefaretî İkinci müsteşarı Abdülhak Hâmid Bey'in de 16 Ocak 1891 tarihiyle pâdişaha gönderdiği arzı sureti de makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.

Sâdullah Paşanın mühim evrakı :

Sâdullah Paşa'nın ölümünden sonra II. Abdülhamid, paşaya ait evrak ve eşyanın defterinin ailesine verilmesini irade etmiş ve bu işe memur edilen Şehremini Rıddan Bey (Paşa), bu evrak arasında mühim muhabere evrakı bulunması ihtimaline binaen bunların muayeneden geçirildikten sonra verilmesinin münasip olacağını arz etmesi üzerine merhumun evrakı Hariciyeden tayin edilen Naum Efendi (Paşa) ile Umûr-ı muhtelita müdürü Rıza Bey ve bir de Rıdvan Bey²³ olduğu halde gözden geçirilmiş ve elde edilen bazı evrakın "münderecatı şayan-ı ehemmiyet olduğu gibi bazı fıkraları bizzat zât-ı akdes-i hilâfetpenahiye taallûkî cihetiyle hitam-ı tetkik ve muayeneye kadar muharrerât-ı mezkûrenin ne Hariciyede ve ne de nezd-i memlûkânemde (yani Rıdvan Bey'in yanında) kılması tecviz olunmamasından,, dolayı bunların

linden bahsolunmuş; hattâ 'biçare keedisine mâlik değil yakında bir sekteye uğrayıp gidecek; bir sene evvel âkil, hoggû idi' denilmiş ve onyedî, on sekiz ay evvel vermiş olduğu ziyafetlerinden bahsolunmuş. »

²¹ Mektûbî-i hariciyye matbûât-ı ecnebiyye kalemi tarafından tercüme edilmiş olup Saraya gönderilmiştir.

²² Mektûbî-i hariciyye matbûât-ı ecnebiyye kalemi tarafından tercüme edilmiş olup Saraya gönderilmiştir.

²³ Rıdvan Bey bu tarihte yeni şehremini olmuş ve arkasından vezirlik te verilmiştir.

pâdişaha takdimine lüzum görüldüğü arz edilerek takdim olunmuştur²⁴. Pâdişaha takdim edilen bu mektuplar on kadar olup merhumun Safvet Paşa, Cevdet Paşa, Safvet Paşa zâde Refet ve Said Bey'ler ile olan muhaberelelerini hâvidir. İç ve dış siyaset hakkında mühim olan bu mektuplar ayrıca neşredilecektir; bunlardan başka V. Murad'ın bir hatt-ı hümayununun Mâbeyn başkâtıplığı zamanında kendisinde kalmış olmasından bahis ile Hariciye müs teşarı Artin Paşa ile olan şifreli muhaberat da Saraya takdim edilen evrak arasında bulunmaktadır.

VESİKA SURETLERİ

Sâdullah Paşa'nın vefatı dolayısıyla Viyana'dan gönderilen raporlar

Bu hususa dair Sadr-ı âzam Kâmil Paşa'nın 23 Cemâzıyelâhır 1308 / 3 Şubat 1891 tarihliyle Mâbeyne arzısı :

Ber mantûk-ı emr ü fermân-ı hümayun sebk iden iş'ar müci-bince Sâdullah Paşa merhûmun vefatına dair sûret-i umumiyyede tanzim olunan rapor ile tıbbî diğer raporun gönderildiğini şâmil Viyana sefaret-i seniyyesi müsteşarı Nasrî Beyefendi'den vârid olan tahrirat-ı cevabiye ile mârre'z-zıkr sûret-i umumiyyede yapılan raporun tercümelere ve beraber bulunan bir kıt'a harita manzûr-ı âli buyrulmak için Hariciye nezâret-i celilesinin tezkiresiyle maan takdim kılınmış ve nezâret-i müşarünileyhânın iş'arına nazaran mezkûr tıbbî rapor kâmilen tabirât-ı fenniyyeyi hâvi olmasından nâşi li-ecli't-terceme Mekteb-i Tıbbiyye nezâretine gönderildiğinden vürûdunda anın dahi atebe-i ülyâya arz olunacağı derkâr bulunmuştur efendim. Fı 23 Cemazıyelâhır, Sene 308 ve fı 22 Kânun-ı sâni, Sene 306.

Sadr-ı âzam

Kâmil

I.

Hariciye nezâretine 23 Kânun-ı sâni (Ocak) tarihiyle Viyana Sefaret-i seniyyesi maslahatgüzarından vârid olan 29 numaralı tahriratın tercümesidir²⁵.

²⁴ Rıdvan Bey'ia 8 Şevval 308 (17 Mayıs 1891) tarihli olarak Abdülhamid'e arzısı.

²⁵ İstenilen malûmat fransızca olarak kaleme alınmış ve Hariciye nezâretine geldikten sonra türkçeye çevrilmiştir.

Şehr-i hâlin on sekizi tarihli ve yedi numaralı telgrafnâme-i nezâret-penahlilerinde mûnderic ta'limâta tevfikân Sâdullah Paşa'nın keyfiyyet-i vefatına dair sûret-i umumiyede birer rapor ile tıbbî bir raporu leffen takdîme musaraat eylerim. Emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Melfuf raportun tercümesidir :

Valnerştrasse (Wallnerstrasse) sokağında kâin üç numaralı hânenin birinci katında sefirin ikamet eylediği daire, sokağa nâzır bir kalem ve bir yatak ve bir eşya odasından ve bir hamam odası ve hamamın kazanını havi ufak diğer bir oda ile hânenin içerisine doğru karanlıkça dar bir havluya nazır bir penceresi olan iki dehlizden mürekkeptir ; bu daireye hariçten üç kapıdan giriliyor ; bu kapıların ikisi hizmetçilere mahsus âdi kapıdır.

Kânun-ı sâñfnin ondördüncü geçen çarşamba günü sefaret haricinde ikamet eylediğim hânenen mütadım veçhile sabah saat onbire doğru sefarethânenin ikinci katında kâin kañçilyaya gelecek takriben öğleye kadar oturmuş idim. Bermutad lokantada sabah taamını ettikten snra ba'de'z-zuhr saat bir ile iki arasında sefarethâneye avdetimde sokak kapısında mütelâşiyane lâkırdı eden bir hizmetçi ile kapıcı, sefirin mütadı hilâfına olarak elan kalkmadığını ve dairesi kapılarını tıkırdatıp gürültü etmişler ise de içeriden hiç bir cevap alınmadığını bendenize bildirdiler ; hakikat-i halde sefir bazan yatağında geç kalkar idiye de hiç bir vakit oda hizmetçisini çağırmaksızın bu kadar geç kaldığı yoktu. Bu halden bihakkın dūçar-ı endişe ve telâş olan müteveffanın küçük mahdumu Ragıb Bey'le hizmetçiler, Darülfünuna (Üniversite) devam etmekte olan büyük mahdumu ve Sefaret-i seniyye üçüncü kâtibi Nusret Bey'le bendeniz gibi hariçte ikamet eden ve kañçilyaya işleri öğle taamından sonra başladığı cihetle henüz sefarete gelmemiş olan Subhi ve Es'ad Bey'lerin esnây-i gaybûbetlerinde ve bendenizin dahi lokantada bulunduğum zamanda kapıyı tıkırdatmışlar ise de bir cevap almamışlardır.

Ragıb Bey içeriden bir ses çıkmamakta olmasından dūçar-ı havf u telaş olarak sefaret-i seniyyede ikamet eden Tercüman Mōsyō Peter'e koşup haber verdi. Mûmâileyh derhal gelerek içeriden bir ses almağa çalıştı ise de muvaffak olamadı. Bunun üzerine sefirin mütadı veçhile içeriden kilitlemiş olduğu kapılardan

birini açtırmak üzere bir çilingir çağrıldığı gibi bendeniz dahi her günâ ihtimale karşı mahallesinin en yakın tabibini celb ettirdim ve sefaret-i seniyye tabibi Doktor Broyning (Breuning)'e dahi haber yolladım.

O sırada çilingir kalem odasının kapısını açmış ve fakat yatak odasının kapısını dahi kilitli bulmuştur; bu kapı dahi açıldıkta Mösyö Peter ile sefirin oda hizmetçisi Jan Prüller evvel be-evvel odaya girdiler, bendeniz dahi onları takip ettim; pencerelerin akşamdan bermütad kapanmış olan tahta kanatları açıldı; evvel beevvel odayı boş ve yatağı dahi hiç bozulmamış bir halde bulmaktan mütehayyir olduk; hizmetçi Jan Prüller dairenin iç tarafı karanlık olmasından dolayı mum yakıp taharrf ettikte en evvel sefiri, hamam kazanını hâvi olan odada bîhuş bir halde buldu; müşarünileyh gaz musluğu altına konulmuş bir koltuk sandalya üzerinde elbisesiyle oturmuş ve vücudı sandalyanın sağ kolu üzerine meyletmiş ve ayakları ufak bir sandalya üzerine uzanıp üzeri bir gecelik hırkasiyle örtülmüştü; yüzü ile göğsünde gaseyan âsârı müşahede olunuyor ve küçük oda ile dehlizde pek ziyada gaz kokuyordu; gazın patlamasından ihtirâzen mum derhal dışarı çıkarıldı. Tahmînen iki metre uzunluğunda ve bir buçuk metre genişliğinde bulunan mezkûr küçük oda melfuf haritada tamamen gösterilmiştir. Odada bulunan yegâne gaz musluğuna lâstikten bir borunun ucu geçirilmişti; muahharen sabit olduğu üzere bu boru takriben bir santimetre kutrunda ve bir buçuk metre uzunluğunda idi; borunun diğer ucu, hizmetçi Andreas Stipek'in ifadesine göre sefirin dişleri arasında kaviyyen sıkışmıştı; hizmetçi boruyu kuvvetle çekerek sefirin ağzından çıkardığını beyan etti; boruyu çekerken uşağın eli, sefirin ağzından çıkan kan ve mevadd-ı mideviyye ile bulaştı.

Mösyö Peter ile Andreas Stipek sefiri derhal yatak odasına götürdüler; alelacele civarda bulunmuş olan Doktor Bollak fenne tatbikan emr-i tedaviye mübaşeret etmiş ve müteakiben bermütad vizitesini icra için kendiliğinden sefaret-i seniyyeye gelen Doktor Broyning'in muavenetiyle müdavâta devam eylemiştir, badehû Profesör Draşe (Drasche) dahi müdavata iştirak etmiş ve bir az sonra Nusret Bey tarafından izhar olunan arzu üzerine Profesör Natnagel (Nathnagel) dahi

konsoltaya celbedilmiş ise de sefire bakan etıbbâ meyanına dahil olmamıştır. Burada sözü, sefire bakan üç tabibe bırakırım :

Mûmâileyhim meşhudatları ile hastaya icra olunan müdavâtı, fennî bir rapor-ı mahsusunda bastu izah eylemişlerdir. Sefire ilk müdavât icra olunduğu sırada bendeniz dahi küçük odaya girerek evvel beevvel elimi gaz musluğuna uzattım ve bunu açık bulduğundan kapadım; sonradan Profesör Draşe ve Doktor Broyning muvacehesinde daha ziyade dikkatle tekrar eylemiş olduğum sathî bir muayenede salifü'z-zikr koltuk sandalyası ile küçük iskemle ve gecelik hırkasından maada mumu tamamen yanmış bir şamdan ve küçük bir paket sargısı olduğu melhuz olan bayağı bir kâğıt parçası ve Valneriştrasse sokağında ön dört numaralı mağazada lâstige müteallik eşya tüccarından Fredrik Hobling namına bir kart ile paketleri bağlamak için mütad üzere istimal olunan ince sicim nevinden iki parça ipliğin dahi biri kazanın kenarında ve diğeri koltuk sandalyası üzerinde bulunduğunu müşahede eyledim; ufak odanın hâvi olduğu eşya bundan ibaret idi; koltuk sandalyası kalem odasının ve iskemle dahi yatak odasının eşyasından idi; hizmetçiler, işbu koltuk ile iskemleyi oradan kaldırdıklarını temin ediyorlar; binaenaleyh sefir, mezkûr sandalyeleri bizzat buldukları küçük odaya götürmüş olmalıdır; tekmil yanmış bulunan mumun yandığı sırada gazin (hava gazinin) patlamaması galiba lâstik borunun uçlarından birinin kısmen dışlar arasına sıkıştırılmasından neşet ettiği muhtemeldir; derhal küçük odayı kapayarak miftahı aldım, el'an her şey o halde bulunuyor.

Sefiri soymadan evvel elbisesinin yalnız sol cihetindeki ceplerini arayabildim; müşarünileyh sağ taraftaki ceplerin üzerine yatmış idi; elbisesi çıkarıldıkta tekmil ceplerini bizzaz kemal-i dikkatle taharri ettim; iki defa icra eylediğim işbu taharriyatta sefirin anahtar ve mühürleriyle cüzdanını ve altın bir kurşun kalem ile küçük bir tarak buldum. Es'ad Bey'le birlikte cüzdanının muhteviyatını sathiyen lede'l-muâyene bir azim ve karar ittihaz eyliyeceğine delâlet edecek tahriren hiç bir emare bulamadık. Yeleğinin sol cebinde bulunan ufak bir kâğıt hesaba müteallik bazı işaretleri havi idi.

Sefir bir kaç haftadan beru mağmum ve sükûtî bir halde idi; ezcümle şu son zamanlarda bu hal bir kat daha artmıştı; mama-

fih salı günü çehresinde pek de eser-i gumûm görmedik ; hizmetçiler dahi müşarünileyhe hizmet ettikleri vakit bir az beşûş gördüklerini söylüyorlar ; sefir akşam taamından evvel mûtadî veçhile mâşiyen sokağa çıkmış ve uşakların ifadâtına nazaran paltosunun dış cebinde ufak bir paket bulunduğ u halde avdet eylemiştir. Andreas Stipek, bu paketi cebinden çıkarmak istemiş ise de sefir çıkartmayıp bizzat kendisi odasına götürmüştür ; bu paketin lâstik boruyu hâvi olduğunu zan ve tahmin eylemekteyiz ; müşarünileyhin vefatından sonra merhum Fredrik Hobling'ten istihsal-i malûmata memur etmiş olduğum Doktor Lipiçki, tacir-i merhumun salı akşamı eşkâl-i mahsûsası sefirin eşkâline bi'l-vücûh tevafuk eden bir adamın bir metre elli veya bir metre seksen santimetre uzunluğunda lâsîk bir boru parçası mübayaa ettiğini kendisine beyan eylediğini bendenize söyledi.

Sefir alelâde sefaret-i seniyye ikinci kâtibi bulunan yeğeni Es'ad ve mahdumları Nusret ve Ragıb Bey'lerle birlikte saat sekize doğru taam ederdi : o akşam Es'ad Bey inhiraf-ı mizacı hasebiyle gelmemiş idi ; Nusret Bey dahi Es'ad Bey'in hatırını istifsar etmek ve Ragıb Bey uykuya yatmak için erkence çekilmiş olduklarından sefir yalnız kalıp saat ona doğru dairesine çekildi. İşte o dakikadan biyhuş bir halde bulunduğ u zamana kadar cereyan eden ahval şimdiye kadar keşf ve tahmine muvaffak olamadığımız bir sır içinde kalıyor ; şurası muhakkaktır ki müşarünileyh hava gazinin şem ve bel'yle tesemmüm etmiştir ; filhakika işin bir hareket-i meyusânedenn ibaret olduğuna hükmetmek için bazı zanniyyat-ı kaviyye var ise de etibba alelhusus Doktor Draşe bâ-telgraf zât-ı âli-i âsafânelerine tebliğ edilen beyannâmede mûnderic rivayeti karin-i ihtimal görmekte sebat ediyorlar.

Bu fecîadan bir gün evvel sefiri ancak bir az görmüştüm ; zaten bir müddetten beru musahebatımız pek kısa idi ; çünkü beynimizde kat'î bir istişareye veyahut mahremâne bir musahabete mahal verebilecek siyasî ve bâhusus vukuatın fıkdanına mebnî, müşarünileyh bendenize olan emniyet-i kâmilelerinden dolayı evrak-ı vârideyi bendenize ita ve işlere müteallik ifadâtımı istima ile bu babta talimat verdikten sonra sükût eylerdi ; bunun üzerine bendeniz kendisini tasdîf etmek istemediğimin beyaniyle çekilir idim ; müşarünileyh dahi bendenize karşı daima lisan ve evzaca göster-

diği tatlılıkla peki cevabını verirdi. İşte bunun için yevm-i mezkûrda müşarünileyhin tavr u hareketinden bilhassa telâşı mûcib olabilecek hiç bir şey hissetmedim; yalnız şurasını zikretmeği vazifeden addederim ki Sefaret-i seniyye masarif-i tefrişiyyesinin bir kısmına müteallik evrak-ı müsbitelyi bendenize bi'lita Dersaâdetten para vüruduna intizaren bu hesabâtı kendi parasiyle tesviye ettiğini ve evrak-ı müsbitelyi mezkûre kendi yazihânesinde evrak-ı saire ile karışık bir halde bulunmaktan ise kaçılıryada daha muntazam bir halde hifzedileceği itikadında bulunduğunu söyledi; müşarünileyh hesabât-ı mezkûreyi bendenize tevdi etmek niyetinde olduğunu zaten evvelce söylemiş olduğundan bu keyfiyyet dahi şüphemi davet etmemişti. O andan itibaren sefiri ancak fâcianın zuhûru zamanında gördüm.

Salı günü sefir, âilesi namına bir poliçe almağa mahdûmu Nusret Bey'i memur ederek bunun için mûmâileyhe beşyüz napolyon vermiş ve bu parayı beyhûde nezdinde hifzedecek yerde borçlarına mahsûben Emniyet Sandığına teslim olunmak üzere haremine irsale karar verdiğini söylemişti. Nusret Bey, bendeniz henüz sefirin nezdinde bulunduğum halde bu poliçeyi pederine verdi. Sefir, paranın bu suretle irsali kâmilen emniyet-bahş olup olmayacağını bendenizden sual etmiş ve bu hususta asla endiseye mahal bulunmadığını cevaben ifade eylediğimde komisyon namıyla banka tarafından alınan yüz frankın pek fahiş olduğunu ihtar etti; yevm-i mezkûrda Dersaâdete bir paket gönderdi; poliçenin bu paket derûnunda bulunması melhuzdur.

Sefirin intihar efkârında bulunduğu zan ve zehabını teyide sarih emarât meyânında şurasını dahi zikretmeliyim ki yatak odasındaki dolaplardan birinin bir gözünde uşaklar, kullanılmamış sağlam bir ip bulmuşlardır; hizmetçilerin bu ipin vücudundan asla haber ve malûmatları olmadığı cihetle bizzat sefir tarafından mübayaa edildiği melhuzdur.

Bundan başka vak'a-i elîmeden bir kaç gün evvel haylı seneden beri hizmetinde bulunan Jorjdot vasıtasıyla bir rovelveri için fişenk mübayaa etmişti; müşarünileyh zaten kendisinde bulunan bu rovelveri aşçı Halil Osman'a temizletmişti; merkurum Jorjdot ile Halil Osman hiç bir şüpheleri olmadığından evvelce bu işten hiç bahsetmemişlerdi.

Tafsilât-ı meşrûhaya nazaran sefirin kat'î bir surette hareketi kararlaştırmada evvel niyet-i fecfasını icra için suver-i muhtelife düşündüğü anlaşılıyor ; bizce mücib-i tesliyet bir şey var ise o da sefir hakkında en samimî ve muhalesatkârâne tekayyüdat icrasından bir an hali kalınmadığı fikir ve mülâhazasıdır ; çünkü merhum-ı müşarünileyhin mahdumlarından maada en büyük memurdan en ufak hizmetçiye kadar sefaret-i seniyye hey'eti kemal-i gayret ve muhalesatle vazifesini ifa etti ; etibba dahi sefirin muhafaza-i hayatı için vüs'-ı beşer dahilinde fennen ne yapılmak mümkün ise kâmilen icra ettiler. Müşarünileyh hâlet-i nez'e geldikte vezâif-i diniyye kânilen ifa edildi. Subhi Bey'le Es'ad Bey Kur'an-ı kerim tilâvet ettikleri gibi *Viyana*'da mütemekkin Bosnalı bir hoca vaktiyle haberdar edilerek son nefesinde hazır bulunabilmiştir. Vefatı tahakkuk edince nâşî diğer bir odaya naklolunarak kibleye müteveccihen yatırılmış ve bir çarşaf örtülerek göğsü üzerine Mushaf-ı şerif açık olarak vaz'edilmiştir. *Adakalesi* imamı, bir muavin ve Bosnalı bir hoca ve bir Mısırlı hoca ile birlikte müteveffa hakkında son vezâif-i dinîyyeyi ifa ettiler ; hatm-i Kur'an olundu ; bu suretle müteveffây-ı müşarünileyh son dakikasında mukteziyyât-ı dinfiyyeden mahrum kalmadı.

İşte meşhudât-ı âcizanem bundan ibarettir. Bunları, henüz kendimi toplayamadığım bir teessürün hatırımda muhafaza etmeliğime müsaade ettiği vuzuh ve sarahat ve işbu vaka-i elimde devlet-i metbuama karşı ibrazına mecbur olduğum sıdk ve istikamet ile bast ve izaha çalıştım. 23 Kânun-ı sâni Sene 891.

Maslahatgüzar

Nasrî

Nasrî Franko Bey'in bu raporundan başka kendisinin de imzasını havi 12 Cemaziyelâhır 1308/11 Kânun-ı sâni 1306 tarihli sefaret hey'eti ile merhumun oğullarının ve sefaret hademesinin imzalarını taşıyan²⁶ vak'adan evvelki hali ve vak'ayı

²⁶ Bu raporu imzalayanlar sefaret maslahatgüzarı Nasrî, Başkâtib Suphi, Ategemiliter Ahmed Fuad bin İsmail (Esbak Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu olup son zamanlarda Mısır kralı olan Fuad), İkinci kâtib Es'ad, Üçüncü kâtip (Sefirin oğlu) Nusret Sadullah, kardeşi Ragıb, Sefaret tercümanı Peter, merhumun açısı Halil Osman, emekdar uşak Jorjdot, hademe

tasvir eden diğer müşterek bir rapor daha varsa da²⁷ hadise Nasrî Bey'in anlattıklarının aynı olup doğrudan doğruya bizzat pâdişahın istemesi üzerine 12 Cemaziyelâhır 308 (23 Ocak 1891) tarihli bir arza ile Mâbeyn başkâtipliğine yollanmıştır²⁸.

II.

Sâdullah Paşa'nın intiharına dair etibbâ raporu tercemesi

Bin sekiz yüz doksan bir kânun-ı sâni-i efrençsinin on dördüncü günü bâ'de'z-zeval, birle iki beyninde Sâdullah Paşa hazretleri bulunduğu banyo odasında kâtib-i husûsîsi Mösyo Peter ve hizmetçisi mârifetiyle yatak odasına götürülüp yatağına yatırılmış ve bir kaç dakika sonra Devlet-i aliyye sefarethânesi karşısında mukim bulunan Prens Esterhazi hazretlerinin tabib-i hususîsi olup en evvel celbolunan Doktor Bollak, Paşay-ı müşârünileyhin yatağında nabzı hareketsiz ve bi-şuûr ve benzi soluk mavi bir halde gözleri kapalı ve efanı kaldırıldıkta hadekaları gayri müteessir fi'l-i kalb ve teneffüs pek hafif, beden soğuk ve mefluç

Jan Prüller, hademe Andreas Stipek ve sefaret kapıcısı Jozef Bartman isimlerindeki bütün sefaret erkân ve hademelerdir.

²⁷ Bu raporun fransızca aslının birini ve son sayfalarının fotoğrafisi yazımızın sonuna konmuştur.

²⁸ Mâbeyn-i hümayun-ı cenab-ı mülûkâne başkâtibet-i celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

18 Kânun-ı sâni tarihli telgrafnâme-i sâmilileriyle tebliğ buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahî muktezây-ı celîline Sâdullah Paşa merhumun hastalığına ve tedavisine dair kendisini sûret-i dâimede tedavi eden üç tabip tarafından tanzim olunan fennî bir rapor ile vefatına kadar cereyan eden ahvâl hakkında tafsilât-ı mükemmeleyi hâvi ve gayet etraflı olmsk üzere kaleme alınıp taraf-ı çakanemden tahtın olunduğu gibi sefaret-i seniyyede mevcut bütün memurîn ve hademeye dahi tasdik ve tahtim ve imza ettirilen mazbata matvi bir kîta harita ile beraber ayrı zarflar derûnında olduğu ve üzerleri mühr-i bendegânemle hatmedildiği halde bir zarfa konularak bugünkü posta ile takdim-i pişgâh-ı âsafâneleri kılınımış olmağın olababda emr ü ferman hazreti men lehül-emrindir.

Viyana sefaret-i seniyyesi
Maslahatgüzarı

Nasrî

ve kol mafsalları bir hal olduğu gibi esabii teşennüc-i adalât mülâbesesiyle bozulmuş bir halde görmüştür.

A'râz-ı mesrûde ile paşanın bulunduğu hal ve mevki ve alehusus gaz-i münir ile memlû bulunan bir mahalde bulunuşu teşhisin ilânına kâfidir. Gaz-i münir ile isfeksiya (hamız-ı karbon) zâil olmakta olan kuvve-i hayatiyyenin ikazı için Doktor Pollak tarafından kollar ve sadr adalâtına bir takım harekât-ı munfasıla-i mütemadiye verilerek teneffüs-i sınıâi icra edildiği gibi sol koluna bir pravas şankası dolusu eter zerk edilip çend dakika sonra dahi iki defa nisf miktarıyla aynı ameliyat tekrar edilmiş ve bundan bir çeyrek sonra sefaret tabibi olan Mösyo Broyning vürüd etmekle mûmaileyhin vürüdü hîninde nabız sol tarafta hemen hiss olunur dereceye gelmiş ise de sağ kolunda büsbütün gayr-i mahsus bulunmuş, ve teşhis-i mevzû hiç bir derece iştibaha meydan bırakmamış ve olunan tedavi takip olunduktan başka etraf sıcak havlularla ihata edilip ve aleddevam bir yelpaze ile teceddüd-i hava tesrî edilmekte olduğu gibi teceddüd-i havayı temin için muttasıl bulunan odaların kapıları dahi bürudet-i hava nazar-ı itibare alınmayarak sokağa nazır bulunan pencereleri dahi açılmıştır.

Üç çeyrek saat sonra sağ kolun nabzı hiss olunmağa başlamış ve veçhinde az mavimtraklık kalarak teneffüs daha ziyade serbesti kesbetmiş ise de adalât hamul aynı derecede kalıp vakit vakit mâzıgada gûzar-ı fekki görölmeğe başlamakla işin derkâr olan ehemmiyet-i fevkalâdesine mebni muallim (Profesör) Doktor Draşe dahi celbolunarak teşhis-i mevzû taht-ı tasdike alınmış ve muallim-i mûmaileyh tarafından nabzın kuvvetine mukabil harekât ve züeyrat-ı kalbiyede görülen za'f üzerine on beş dakikada bir verilmesi tensib, şampanya şarabının bir yudumunu hasta bir kaç defada sühûletle bel ettiği gibi bu suretle müşarünileyhe akşama kadar yarım şişe şarap içirilmiştir. Tuz ile kâfuruyu hâvi olarak çay ile papatya menkundan mürekkep olup Cerrah Bahman tarafından icra edilen tenkiye siyahımtrak mevad ve bir def-i hasıl ettiği sırada hastaya müvellidü'l-humûza gazi teneffüs ettirilmesi tezekkür edilmiş ise de müdavât-ı müstamelenin devamı tercih olunmuştur; ve yevm-i mezkûrda biri akşamın altısında ve diğeri on birinde muallim Draşe ile iki konsulta daha icra edilmiş ve paşanın hali hemen gayri mütebeddil kalmıştır; akşama karip

Madam Dorliç nâmında bir hasta hizmetçisi gelip merkumenin hizmet-i mesbûkası şayan-ı takdir görülmüştür.

Esnây-i leyde Kâtib-i hususî Mōsyō Peter, Paşa'nın yanında kaldığı gibi mumâileyh bütün hastalığı müddetinde dahi bir dakika müşarünileyh hazretlerini terk etmemiştir ve hey'et-i sefaret bi'l-münavebe paşanın halini istifsara geldikçe gerek hizmetçi kadın ve Tabib-i sefaret Mōsyü Broyning ve gerek Kâtib-i hususî Mōsyō Peter, Paşa'nın yanında bulunmuşlardır. Nezâret-i marîz veç-i âti üzere mürettep idi; şöyle ki, sefaret tabibi daima yatağın yanında bulunup yalnız sabahları sekizden on ve zeval vakti de iki ve akşamları da yediden dokuza kadar Doktor Pollak tarafından tebdil edilmekte idi.

Kânun-ı sâninin onbeşinci günü sabahleyin (Perşembe) kâffe-i a'râz cüz'i kesb-i hiffet etmiş ise de fakat kuvve-i müdrîke aslâ avdet etmemiş ve hasta esnây-ı leyde ke'l-evvel yarım şişe şarap içmiştir.

Yevm-i mezkûr sabahının saat yedi buçuğunda üç tabip (Broyning, Draşe, Pollak) hal-i hâzırın teşeddüt etmemesinden ibaret olan bir hiffet-i cüz'iyye görebildiklerinden müdâvât-ı sâbıkaya devam olunmuş ve soğuk su ile ıslatılmış olan bezler dimağında vukubulan ihtikan-ı muvakkatin izalesine gayr-i kâfi görülmekle dört adet sülûk yapıştırılmıştır. Öğle vakti dahi etibbây-ı mumaileyhim tarafından diğer bir konsolta daha icra edilmişse de tedâbir-i mezkûre ile beraber hastalığın henüz kararsız görülmesinden neş'et eden tereddüd ve müşarünileyh hazretlerinin mahdumu Nusret ve yeğeni Esad Bey'lerin Muallim (Profesör) Notnagel ile bir konsolta yapılması arzuları üzerine muallim-i mumaileyh öğleden sonra gelerek teşhis ve müdâvât-ı mesrûdeyi bi't-tasdik kalbte gördüğü izdiyad-ı kuvvet hasebiyle müvellidü'l-humuza inşakını tavsiye ve ilâveten şimdiki halde tedbir-i diğer bulunmayıp ancak müdâvât-ı mürettebe kârgir-i tesir olamadığı takdirde son tedbir olmak üzere hastanın veridinden yarım litre demin ihraciyle yerine bir şahs-ı sâlimden müsavi miktarda naklü'd-dem icrasını tavsiye etmiştir.

Bunun üzerine her yarım saatte iki defa ve iki dakika fasıla ile on beş kere mevellidü'l-humuza inşak edilmeğe başlamıştır. İnşakat-ı mezkûre ile gerek teneffüs ve gerek deveran-ı dem kuvvet bulup teneffüsün adedi dakikada otuz ikiye ve nabız dahi

yüzde yüz on ikiye kadar çıkmıştır. Bu suretle teneffüs-i sınıâi ve şampanya şarabına devam edilerek agdiye-i saireden bir şey verilmemiştir.

Kânun-ı sâninin onbeşinci günü olan yevm-i mezkûr ehemmiyeti haiz derecede bir tebeddül görülmüyerek geçip bâ'de'z-zeval Doktor Pollak tarafından mesâne-i marizden sonda idhaliyle ihrac edilen bevlin koyu renkte olduğu müşahede olunmuş ve yevm-i mezkûr akşamına doğru Muallim Draşe ve Broyning ile Pollak, levn-i marzin bir az daha açıldığını görmeleriyle ilk defa olmak üzere merhum-ı müşarünileyhin hayatını kurtarabilmek ümidinde bulundular. Saat onbirde Muallim Notnagel'e ihbar-ı keyfiyetle celbedip muallim-i mumaileyh dahi gerek hey'et-i sefarete ve gerek etıbbây-ı mûmaileyhe ilk tavsiyesinin aynını icra etmiş ve leyle-i mezkûra böylece geçmiştir.

Kânun-ı sâninin onaltıncı günü sabahının üçünde müşarünileyhin yanında bulunan Doktor Broyning ahvâl-i umumiyye-i marizde bir intizam-ı âhenk görmüştür ki nabzı daha kuvvetli atmakta, züeyrât-ı kalbiyyenin intizamı yolunda darabân-ı kalbiyye dakikada yüz doksan altıya kadar sayılmakta ve o vakte kadar zefiri mümted bulunan teneffüsün şehik ve zefiri mütenasiben devamda bulunmuş ve melamih-i vechiyye hal-i tabiisine rücû etmiş ve hastanın gözlerine bir incilâ gelmişse de yalnız kuvve-i müdrîke avdet etmemiştir.

Yevmi mezkûr sabahının yedi buçuk raddelerinde Doktor Pollak'la Notnagel ve Draşe konsulta için içtimalarında sefir-i müşarünileyhin halinde görülen meyelân-ı sıhatten fevkalâde mütehayyir kalmışlardır; bu hal yirmi dört saat yani tamam yevm-i mezkûr müddetinde ve ertesi gecenin (17 Kânun-ı sâni) saat üçüne kadar devam etmiştir.

Prof. Notnagel'in, nabz yüz otuz ve aded-i teneffüs de dakikada kırka çıktığında son tedbir olmak üzere teklif etmiş olduğu naklü'd-dem ameliyatına ihtiyaç olmayıp müdavât-ı mürettebenin devamına hey'et-i etıbbâca karar verilmiş ve her ne kadar Notnagel'in tavsiye-kerdesi olan nakl-üd-dem ameliyatına Muallim Draşe ve Broyning'e karşı muallim Notnagel bu neviden olmak üzere Berlin'de Mösyo Franke'nin seririyatındaki meşhudatını serd ve ityan etmesi üzerine üç tabib inde'l-hâce tedbir-i mezkûrun icrasında müttefik bulduklarını hey'et-i

sefaret ve ale'l-husus müşarünileyhin mahdumu Nusret Bey'e söylemişlerdir.

Mâh-ı cârfin onaltıncı günü akşamı Muallim Draşe ümit-var bulunduğu hâl-i marizin berdevam bulunduğunu görmüştür. Halbuki onyedinci günü sabahının vakt-i buhranında Doktor Broyning tarafından â'râzda bir tagayyür görülmeğe başlanmış ve saat üçte birden bire kavaid-i umumiyeye bir za'f târî olmuş küreyvât-ı demeviyyenin azotla ihtilâtından neş'et eden rükûd-ı dem hasebiyle vecihte zuhur eden renksizlik nabzın şâri ve gayr-i mahsus olması ve fi'l-i teneffüse de za'f gelerek batna münhasır kalması ve zefir-i tavil ile mainde başa doğru bir ihtikanın müşahedesinden bir kaç dakika zarfında netice-i vahîmenin zuhûru derk edilmesinden mumâileyh müvellid-ül-humuzanın inşıkakını beşer dakika fâsıla ile sıklaştırıp ve kaşık kaşık şarap vererek cereyan-ı havayı temin zımında kapı ve pencereleri açarak teneffüs-i sînât icrasına bi't-tekrar teşebbüs etmiş ve ol vakit hâl-i mariz yavaş yavaş saat yedi buçuğa kadar iyiliğe yüz tutmuştur; ve saat üç buçuktan sonra edviye-i mürettebeye devam olunmuştur.

Draşe, Broyning ve Pollak'tan ibaret olan üç tabip (Notnagel, Karakoide bir hasta görmek üzere azimet ettiğini bildirmiş) hâl-i marzi ayın on beşinde gördüklerinin aynı surette bulmuşlardır.

Ve her ne kadar bi'n-nisbe bu yolda bir hiffet görülmüşse de enzârın vehametine hükmolunmayarak şüpheli olduğu anlaşılmıştır. İlâveten icra ve devam edilen müdâvât ancak kuvve-i mevcude-i marizin devamına medar olabilecek halde idi. (Bu esnada hastalığın birinci gününde olduğu gibi toz kâfuru ve papatya ile çay menkuundan mürekkep olan tenkiye icra edilerek kema fi's-sâbık siyahıtrak bir def'-i tabîî hasıl edebilmiştir ve öğleden sonra yine bir sonda ile alınan idrar, mikdar-ı kifayede ve daha berrak gelmiştir).

Efkâr-ı etibbâca hastadan kat'iyen ümid-i hayat kalmadığına kanaat hasıl olduğu gibi gece yarısından sonra zuhûrî melhuz olan bir buhran-ı cedidten marizin istifade edebilmesinden başka ümit kalmamıştır; Doktor Broyning tarafından teklif olunup Draşe ve Pollak taraflarından kabul olunan et suyu ve kinin tertibi ita edilmiştir.

Kânun-ı sâninin onyedinci günü ayn-ı surette mürûr ettiği halde gecenin saat onbirinde nâgehanî halet-i nez' bed'eder ; tarz-ı teneffüs değişip iki saat sonra bi'l-inkitâ mariz terk-i hayat eder ; şu hâl esasen gaz-i münir istişmamından ileri gelen hastalığın netice-i kat'iyyesidir ve bu istişmamda müşarünileyhin bulunduğu ahvâlin gösterdiği veçhile ihtiyarî olduğu da kabil-i inkâr değildir ; lâkin müşarünileyhi bu karara sevkedebilen iki sebep vardır ki :

Ya müddet-i mædideden berû dūçar bulunduğu illet, seheri (illet-i mezkûreye karşı 1890 senesi kânun-ı evvelinin on ikisinde tabib-i hususî Broyning'in akşamları almak üzere yarım gram sulfanal tertibi ile beraber müşarünileyhin edviyeye adem-i rağbetinden nâşi altı pakete münkasem bulunan ilâcın bir paketini kullanarak diğer beşi sandığında tabib-i mumâileyh tarafından bulunmağla müsbettir) veya vaktiyle humz-ı evvel azot gazinin uykusuzluğa müfit olduğunu işitip gaz-i müniri de o zan ile bir tecrübeye kalkışmasıdır. Bu suret kabul olunmadığı takdirde müşarünileyhin çoktanberu muhtel bulunan sıhhatini nazar-ı dikkate almak icabeder.

İki seneden beru müşarünileyh bir baş dönmesi hasebiyle yürümesinde bir adem-i emniyetten muztarip idi ve her ne kadar Doktor Broyning tarafından tertip olunan kuru hacamâtlar akabinde hastalık oldukça hafiflemiş ise de muallim Draşe ile edilen konsultada paşayı *Gastayn* sulariyle tedaviye karar verilmiş ve müdavat-ı mezkûreye de banyoların tabibi bulunan Mösyo Şider (Schider) 'in tertib-kerdi olan iyod-ı potasyum izafe olunarak hüsn-i netice de görüldüğü ve bundan başka *Gaştayn*'de bulunduğu hengâmda cümle-i asabiyyesinin ihtilâline delâlet eden a'râzdan olmak üzere defaat ile baygınlıklar geçirmiş ve bu kış halinden şikâyet etmiyerek geçirdiği halde son yazını da *Viyana* kurbinde bulunan bir sayfiyede bazı hafif mide ve bel'um nezleleri gibi rahatsızlıklar haricinde kemal-i sıhhatle imrar etmiştir.

Sayfiyeden gelerek teşrin-i sâni ibtidasında sefaretin *Şvindgasse* (Schwindgasse)'den *Valnerstrasse* (Wallnerstrasse) 'deki saraya naklinden sonra sefir-i müşarünileyhin tavrında bazı alâim-i hüzn ü kederle bir durgunluk görülmekte idi.

Müşarünileyhin âsâbını takviye için Doktor Broyning, yevmiye birden iki damlaya kadar mahlûl fodlar tertip ederek

ve hazmı tahrik için Malaga şarabıyla sıbg-ı râvend vermişti ki son günlerine kadar devam etmiştir.

Mehâzir-i mezkûre müşârünileyhi son zamanlarında bile müsamerât-ı siyasiyeden men'etmediği gibi *Viyana* şehremininin ziyafetinde dahi harekât-ı umûmiyyeye iştirakten başka *Viyana* erbab-ı sanayii bazı meşahirine de kendini takdim ettiğini, Doktor Broyning ziyarete gittikçe kendisinin uykusuzlukla iştihatsızlıktan başka bir şeyden şikâyet etmediğini görmüştür.

Bir sû-i niyetle müşârünileyhde gaz-i münir teneffüsü fikrinin zuhûru hayret-âver olduğu gibi buna da, ya son zamanlarda görülen uykusuzluk veya iki sene evvel meşhud olan hal-i asabiyeye müşâbih bir ihtilâl-i dimağ sebebiyet vermiştir. *Viyana* 23 Kânun-ı sâni 1891.

Muallim Doktor
Draşe

Tabib
Broyning

Doktor
Pollak

Fransızca asıl raporun sonundaki imzaların imlâları:

Prof. Drasche

Dr. Breuning

Dr. J. Pollak

III.

Viyana sefaretî ikinci kâtibi ve Sâdullah Paşa merhumun yeğeni Esa'd Bey'in intiharın esbabını anlatan 26 Kânun-ı sâni 1306 (Ocak 1891) tarihli ifadesi

Esa'd Bey, merhum Sâdullah Paşa'nın oğulları Nusret ve Ragıb Bey'lerle birlikte *İstanbul'a* getirtilerek Saray'da Başkâtip paşa ile Mâbeynci Nuri Bey taraflarından ifadeleri alınmıştır. Esa'd Bey'in tahriri ifadesi intiharın sebebini açıkça göstermiş olduğundan aşağıya aynen naklediyorum :

Kulları bundan iki buçuk sene mukaddem *Roma* sefaret-i seniyyesi ikinci kitabetine tayinle mazhar-ı âtîfet-i cenab-ı velinimet-i a'zamî buyurulmuşum. İki seneye karip bir zaman bu memuriyette ffay-ı hizmet ettikten sonra saltanat-ı seniyyenin *Viyana* sefiri bulunan dayım Sâdullah Paşa hasbe'l-karabe maiyyetinde bulunmaklığımı arzu âderek kullarını seferet-i müşârünileyhâni münhal olan ikinci kitabetine naklettirmek istemiş ve bu babdaki re'y-i âbtdanemi istifsar etmişti. Kulları bu arzularına iştirak ile beraber taayyüşün ehveniyeti cihetle *İtalya'da* kalmak-

lığımın hakk-ı kemterânemde daha faydalı olacağını ve orada bir az daha temdfd-i ikamet edilirse tekellümüne başladığım lisan-ı mahallînin dahi evvelce *Berlin*'de tahsil ettiğim Alman lisanı gibi kuvvetlendirileceğini iş'ar ile beyân-ı itiraz eylemiş idi isem de merhum-ı müşarünileyh tahvil-i memuriyetim hakkındaki fikrinden fâriğ olmayarak kullarını *Viyana*'ya naklettirmişti²⁹.

İşbu bin üç yüz altı senesi ağustosunun altıncı günü (Miladî 18 Ağustos 1890) mahall-i memuriyyet-i cedidem olan *Viyana*'ya muvasalat ve paşay-ı müşarünileyh ile şehrin cenub-i garbiyyesinde vâki *Hoteldorf* nâm karyede isticar etmiş olduğu sayfiyede ikamet eylemiştim. Hânedede müşarünileyhin oda hizmetinde müstahdem *Anna Şuman* (Anna Schumann) namında bir kız vardı; bu kız kullarının *Viyana*'ya vusûlünden takriben bir ay sonra eşyasını alarak çıkıp gitmiş ise de kendisinin paşa ile olan münasebet-i mahremanesine vukufum olmadığından azimet-i nâgeh vukuuna ehemmiyet vermemiş ve hiffet-i mizacına dair evce bir takım sözler dönmekte olduğundan, gitmesini bu haletin merhum tarafından anlaşılmış olmasına haml ile evi terk etmesinden dolayı memnun olmuşum; lâkin muahharen gitmesinin akrabasını görmek üzere muvakkat bir gidiş olduğunu kendisinden rivayeten uşaklardan işitilmişti.

Eylülün evasıtına kadar köyde kalınmış ve merhum-ı müşarünileyh daima şen ve şetaretili bir halde bulunmuştu. Geceleri kitap okumak ve şatranç oynamakla vaktimiz geçer ve gündüzleri gezmeğe çıkınca ekseriya kullarını beraber alarak esnây-ı geşt-ügüzarda ahval-i siyasiyeden ve mesâil-i edebiyeden bahsederdi. Bir aralık hal ve tavrı kulları ile bir iş üzerine hasb-i hal etmek arzusunda bulunduğunu göstermeğe ve bu hal günden güne tezayüd eylediğinden nazar-ı dikkat-i kemterânemi celbetmeğe başlamıştı; şehirde utak iki odalı bir daire taharri etmeğimi tenbih etmesi de kullarına büsbütün merak vermişti.

Bir gün yine berveçh-i mütad gezmeğe çıkmıştık; gezerken bazı âfakî sözlerden sonra Avrupa'da familyasız yaşamının müşkilâtına sevk-i kelâm ederek ve ve bir takım mukaddimeler

²⁹ Merhum Sâdullah Paşa'nın, Es'ad Bey'i naklettirmek istemesinde daha aşağıda görüleceği üzere *Anna Şuman* işinden dolayı kendisine bir mahrem-i esrar aramasından ileri geldiği zannolunur.

yaparak mumaileyhâ Anna Şuman ile ülfet-i mahremânedeki bulunduğunu beyan ve kızın bir iki aydan beri hamile olduğunu dermeyan eyledi; bunu söylerken işte hücnet olduğunu itiraf ile bir az telâş gösterdi ise de “Çare ne? Olacak oldu, teessüfün faydası yoktur; bundan böyle lâzım olan işin mektûm tutulması esbabına müracaat etmek ve Avrupa’da kaldıkça bu kızı artık terk eylememektir,” dedi; kulları da veçhinde nümâyân olan helecan-ı kalbini teskin için bir az tesliyet ettikten sonra artık söze hitam verilip bir zamanlar bu işe dair beynimizde hiç söz edilmedi.

Eylül evasıtında şehre naklolundukta ikindiye doğru beraber gezmeğe çıktıkça bazan “benim bir az işim var, artık akşam sefarette görüşürüz,” diyerek kemterlerinden ayrılıyor ve tahmin-i abidâneme nazaran mumaileyhâyı görmeğe giderdi; teşrin-i sâni (Kasım) evasıtına kadar hal bu minval üzere geçti. Vakta ki Valner Ştrasse’de kâin yeni tutulan sefaretin tefrişi karin-i hitam olarak nakledildi, müşarünileyhin tavrı birden bire değişti, yiyip içmekten ve ülfet ve sohbetten ve hattâ gazete okumaktan bile kaldı; şöyle ki bu meseleden başka hiç bir lâkırdı etmez ve geceleri uyuyamadığı gibi gündüzleri dahi rahat eyleyemezdi. Velhasıl ağzından ah ve eyvahtan başka bir kelime işitilemezdi; kıza haftada bir ve nihayet iki defa giderken bu aralık sıklaştırdı.

Kulları gündüzleri işten ihtilâs edebildiğim vakti yanında geçirmekte ve geceleri nisfu’l-leyle kadar beraber bulunmakta olduğumdan halindeki inkılâbın kâffesi meşhûd-ı nazar-ı teessüfüm olmakta idi. Mükâlematımız daima bu işe bir çare aramağa munzarıf ve mükâlematımız daima bu maksada mün’atıftı.

Bir gün bir varaka üzerine kendi yazısıyla bu işe dair bir çare aramağa bazı sualler yazarak ve maslahatın kime ait olduğunu ketmetmekliğimi tenbih ederek olbabdaki ahkâm-ı kanuniyeyi tahkik ile iştişare-i keyfiyet için sefaret-i seniyyenin avukatı Doktor Libiçki’ye gitmekliğimi rica etti; kulları dahi müsaraaaten gidip avukattan oldukça itmi’nan verecek haberler getirdi isem de yine merhumu teskin ve iknaa muvaffak olamadım, muahharen avukatla iki defa daha mülakat ettim; kıza sû-i niyet yoksa işin pek o kadar ağır olmadığını beyan ile kaç yaşında olduğunu sordu; kemterleri, iş sahibinin ifadesine nazaran kızın işten gayet mütelâşi olduğunu ve mektum tutulmasını herkesten ziyade iltizam

etmekte bulunduğunu ve bu teşrin-i evvelde yirmi dört yaşına girdiğini cevaben ifade eyledim.

Avukat Avusturya kanununca sinn-i rüşdün yirmi üç yaşının müntehasından ve yirmi beşin ibtidasından bed' edeceğini ve o zamana kadar kız fi'linde muhtar olmadığından işin şüyûu halinde velileri tarafından İka-ı müşkilât edilmesinin yani davaya kıyam ile rahatsızlık verilmesinin melhuz idüğünü fakat önümüzdeki teşrin-i sânde taleb ve istihsal-i rüşd edebileceğinden işi yalnız kendisiyle bitirmek için sekiz ay kadar daha ketm ile hüsn-i idareye mümâşat etmek daha makul ve münasip olacağını ve zamanı geldikte iş kat'iyyen bitirilmek istenir ise kızla birlikte işin ait olduğu mahkemeye gidilerek hâkim tarafından tensip ve miktarı tayin olunacak yirmi senelik nafakanın ya toptan veya mah bemah çocuğa İtasına ve validesi tarafından teklif edilecek vasînin mahkemece nasbına muvafakat edilmesi yani işin bir mukaveleye rabt olunması lüzûmunu beyan ve bu gibi mevaddın hükâm tarafından mektûm tutulacağını ve çocuğa pederinin ismi verilmeyeceğini ilâveten ityan eyledi; bir de velileri kızın izdivacına mâni olmayacaklarından münâsip bir adam bulunarak lüzûmu miktar tazminat mukabilinde kızı kendisine nikâh ile çocuğu suretâ evlâtlığa kabul ettirmek hususunun tarik-i aksar ve eslem olduğunu söyledi.

Bunları merhuma ifade ettiğimde böyle buhran içinde sekiz ay daha mütereddid ve hayran vakit geçirmek kendisince kabil olamayacağını ve tezviç hususunun ise işi kısa keseceği gibi zaten kızın da arzusuna muvafık olmakla tarafından bi's-suhûle kabul ve tezviç edileceğini hülâsa-i kelâm en sade yol ve suret idüğünü teslim ile münasip bir adam düşünmeğe başladı ve hemen o gün kızın hânesine giderek sefaret-i seniyye hademesinden bazılarını teklif etti ise de kız: "Vay, siz beni uşaklara mı lâıyk görüyorsunuz ?" diyerek itâba âğâz ile kabulden imtina eyledi.

Bunun üzerine kendisinin bir adam intihap etmesini teklif etmiş ise de "Bunun daha sırası değil, hamlim ağırlaştı; böyle şeylerle uğraşmağa vaktim yoktur; bunlar çocuk doğduktan sonra düşünülecek şeylerdir. Şimdi bize lâzım olan ancak işin mahf tutulmasıdır; bu da Viyana'yı terk ile Graç (Graz) gibi yakın bir şehre azimetime mutevakkıftır; zira hamlim ağırlaştığından bura-

daki hemşiremin gelip beni bu halde görmesi ve aramız bozuk olduğundan işi valideme yazması muhtemeldir,, deyu cevap verdi.

Paşa ise hamlin gayet ağır ve havaların da ziyade soğuk olması cihetiyle kızın şayet yolda düşmek ve ve hastalanmak gibi bir kazaya uğrayarak kadınların meftûr buldukları za'f iktizasınca işi meydana koymasından ihtirazen gitmesine pek rûy-i muvafakat göstermiyor ve gözönünde bulunmak için *Viyana*'da kalmasını tercih ediyordu.

Bu keşmekeş içinde beş, on gün daha geçti. Bir akşam kendisini hilâf-ı mûtad olarak gayet neş'eli gördüm; "Aman gel, işe pek iyi bir çare buldum; artık beynim rahat etti; hattâ keyfimden Demel nâm şekerkiye uğrayıp âdetim olmadığı halde bir çok konyak içtim,, dedi; hattâ ziyadece keyifli olduğundan o akşam kendisini ziyârete gelen sefâret hey'etini de kabul edememişti.

Bulduğu çarenin ne olduğunu sual ettiğimde işi mahdumu Nusret Bey'e atf ve isnad ile kızı, gizlice doğurup çocuğunu orada bırarak avdet etmek üzere *İstanbul*'a göndereceğini söyledi; kemterleri bu fikrine iştirak edemedim ve "Mahdumunuz daha gençtir; evlenecek, ev bark sahibi olacak. Bu gibi şeylerin *İstanbul*'ca şuyuu halen su-i tesir ettikten başka istikbalen dahi hakkında muzır olur; böyle yapılacağına iş *Edirne*'de bulunan hemşire cariyelerine bildirilerek kız oraya gönderilse daha iyi olmaz mı? Bir de kızın ve velilerinin bu azimet hakkında rıza ve muvafakatleri istihsal edildi mi?,, deyu sual ettim; kız türkçe bilmediğinden ve *Edirne*'de ise almanca bilir kimse olmadığından oraya gönderilmesinin uyamayacağını ve fakat *İstanbul*'a gitmek hakkında fikrini yoklayacağını söyledi ve hemen gidip kendine teklif dahi etti; bunun dahi kabul olunmadığını görünce ve bu suretten maada şimdiye kadar hatıra gelen suver-i muhtelifenin hiç biri çocuk hakkında vaftiz denilen âyin-i İsevinin icrasına mâni olamayacağını anlayınca yine deryây-ı tefekkür ve tahayyüre dalarak bir çok tereddüdden sonra mahzâ bu hatây-ı azımden kurtumak için kızı gizlice nikâh etmek tasavvurunda bulundu ise de evvelâ kız reşide olmadığından velilerinin inzıam-ı rey ve rızalariyle aktedilmemiş olan gizli bir nikâhın kanun-ı memleket hükmünce müteber tutulmayacağından hiç bir faydası olmayacağını ve olsa bile vaftiz âyinine mâni olmak resmen müdahale etmeğe mütevakki

olduğundan işi tabii meydana çıkaracağını velhasıl korkulan şüyû hücnetine kendü re'y ve tedbiri sebebiyet vermiş olacağını, saniyen müteehhil bulduklarından, bir ikinci izdivaca kanun ve nizamât-ı memleket müsaade etmiyeceği gibi kızın dahî muvafakat göstermiyeceğini, netice-i kelâm bu suretin icrası kabil olamayacağını beyan ile izdivaç hakkındaki fikir ve re'yini çürüttüm; zira kızın evce olan sû-i iştiharına mebnî doğrusu mümkün dahi olsa nikâh meselesine gönlüm razı olmuyordu; bereket versin merhum da mütaleat-ı abîdânemin isabetini takdir ederek olbabdaki fikrini tagyir eyledi.

Günün birinde yine kullarını çağırarak "Sefaret-i seniyye'nin tercümanı M ö s y ö P e t e r beni sever, belki bu hâl-i müşkülden istihlâsım için kızı almağa muvafakat eder; kendisine yirmi otuz bin frank para verir ve resmen çocuğu kabul ettirerek sonra kendisinden yine alırım; bir kere teklif olursa nasıl olur?," deyu re'y-i kemterânemi sordu; kulları izhar-ı taaccüb ederek: "Aman efendim, bu nereden hatırınıza geldi? Vâkıa mumaileyh sizi pek sever; lâkin ashab-ı temkin ve nâmustan olduğunu ve kendisine yekten böyle bir teklif edilirse ne tesir hasıl edeceğini herkesten iyi temyiz ve takdir buyurursunuz; zannederim ki fena halde münkesir olur; böyle yapılacağına kendisi akşamları kahve ve birahânelerde dolaştığından ve bu mahallerde tabii muhtelif mizac ve meşrepte eşhasla görüştüğünden ihtimal ki size olan ihlas ve muhabbetine mebnî arayıp da buna muvafakat edecek bir adam bulur; tecrübe-i devletleri ve kendi hüsn-i ahlâkı emniyet ve itimada liyakatini kâfil olduğundan bir kere meseleyi açalım," dedi isem de bunu da yapmadı ve mahzûniyyet ve me'yûsiyyeti yevmen fe-yevmen tezayüd etmeğe başladı.

Hareminin keyifsizliğine dair mahdumu Âsaf Bey'den³⁰ gelen mektubun vusûliyle kızı (Anna Şuman'ı) da nikâh etmek fikrinin husûlü garaipten olarak bir zamana tesadûf etmiş ve hattâ kendisi de bu tesirat-ı mâneviyyeye taaccüb eylemişti; mektubu sofrada almış ve müteessiren yazı odasına çekilmişti; kulları da peşi sıra gitmiş olduğundan mektubu masasının üzerine

³⁰ Sâdullah Paşa'nın büyük oğlu Âsaf Bey de hariciye mesleğine intisab etmiş ve Berlin sefaretî başkâtibi iken 1313 Safer ve 1895 Ağustosta vefat ederek *Istanbul'a* nakilolunup *Rumelihisarı* mezarlığına defnedilmiştir.

koyarak eşkriz-i teessür olduğunu görünce tesliyet yolunda bazı bazı sözler söyledim ; merhum bir tavr-ı hazin ile yüzüme bakarak : — “Oğlum, mesâib birbirini vely ediyor ; hafidem kesbi âfiyet etmeden haremim hastalandı, benim başımda belâ ise ma'lûmundur ; ahvali beğenemiyorum, hemen Allah encâmını hayır eyliye,, dedi.

Ferdası günü Sefaret-i seniyyeye gelip öğle taamından sonra bermu'tad yanına girince : — “Bu gece yine uyuyamadım, vicdanım pek muztarıptır ; haremimi görmek için bâtelgraf mezuniyet isteyeceğim,, dedi ve bu babdaki fikr-i naçizânemi sordu ; kulları da seyahat ve vatani ziyaret belki halince bir hüsn-i inkılâba sebep olur ümidiyle elimden geldiği kadar teşvik ettim ; hemen yazihânenin başına geçip Mâbeyn-i hümâyun-ı cenâb-ı mülûkâne baş kitabet-i celflesine ruhsat talebini havi bir telgrafnâme yazdı ; kullarına okuyunca mezûniyet (haremimi görmek için) tabiriyle talil edileceğine “çoktan beru müştak ve mütehassir olduğum velinimet-i erham ve azam efendimiz hazretlerinin hakipay-ı şevket ihtivây-ı şehriyarflerine yüz sürmek ve bu vesile-i celile ile hasta bulunan haremimi de görmek,, ifadesine bina edilse daha münasip olmaz mı idi ? deyu âcizane bir mütalea beyan etti isem de :

— Hâkipay-ı şâhâneye yüz sürmek ecel-i mekasid ve taleb-i mezûniyet için âzam-ı vesaildir ; öyle büyük bir maksad ve sebebi böyle küçük bahanelere karıştırmak münâfi-i edebtir ; şimdiye kadar o maksad-ı celil ve cemile bina ederek mezuniyet istirhamında bulunmalı idim, hayfa ki nasılsa muvaffak olamadım ; şimdi bu vesile ile andan bahsetmek pek çirkin ve nâ-bemehaldir,, deyu cevap verdi ve telgrafın hemen olduğu gibi şifre edilmesini emrederek azimetine müsaade buyurulduğu takdirde *Viyana*'da kalıp ma'hud işi hüsn-i idare etmekliğim için kızla bir kere mülâkatım lüzumunu beyan eyledi. Telgraf gittikten bir kaç saat sonra kendisine büyük bir nedamet gelerek :

— “Eyvah ne yaptım ? İdamım hükmünü kendi elimle imzalamdım. Ya müsade buyurulur da *İstanbul*'da gidilirse ve ben orada iken iş de *Viyana*'da duyulursa pâdişahım ve âile ve ahbabıma ne yüzle görünürüm ? Bana ne nazarla bakarlar ? Namus ve itibarım kalır mı ? Böyle olmaktan ise ölmek benim için evlâdır,, gibi sözlerle izhar-ı ye's ve teessür etmeğe ve “Keşki elim kırılı idi de bu telgrafı imza etmeseydim,, diyerek “Ah ne olurdu mü-

saade olunmasa idi,, cümle-i temenniyesiyle me'zuniyyetin adem-i husûlü hakkındaki arzusunu göstermeğe başladı; hattâ "Bir daha böyle hiffet ve telâsla iş görmek istersem elimi tut da cebren mâni ol,, deyu kullarına rica ve tenbih eyledi.

İfadesine nazaran me'zuniyyet talebinde bulunduğundan dolayı kız da kendisini gereği gibi sıkımsı; hulâsa-i kelâm ruhsatın adem-i husûlü kendisini muvakkaten temin ve helecanını da oldukça teskin eylemişti.

Kemterleri öğle ve akşam taaamlarını merhumla beraber eder ve evkat-ı hâliyemi nezdinde oturmakla imrar eylerdim; kendisini yalnız bırakmamak için her gece nisfilleyle kadar birlikte bulunur idim. Bazan mahdumı Nusret Bey de oturmak istedikçe "Git piyano çal da bir az dinieyelim,, gibi bahane ile mir-i mûmaileyhi savar ve yine kaar-ı umman-ı hasbihale dalar idi. İkide bir "Vakit geliyor, çocuğun doğmasına az kaldı; zaman takarrüp ettikçe işin ağırlığı üzerime basıyor; müddet-i hayatımda çok müşkül haller geçirmiş ve cümlesinden bir tedbir-i istirahat ve selâmet bulabilmişim; bunda ise hiç bir girizgâha zaferyâb olamıyorum; serbest-i hareketimi kaybedip pespâyeden bir kızın bazfçe-i televvünatı oldum; bu hale mümkün değil tahammül edemeyeceğim,, deyu yanar yakılırdı.

Vak'a-i müellimeden beş on gün evvel kıza — "Bu mesele benim sebab-ı mevtim olacak,, zemininde idare-i lisan etmiş olduğunu bilmünasebe söylediğinden asabına bozukluk gelmiş olduğuna hükmederek :

— "Artık anlaşıldı. işi telâşınızla kendiniz berbad edeceksiniz, halinizden âdeta sıkılıyorum. Sizden buna değil belki daha büyük felâketlere karşı merdane göğüs verip tahammül edebilecek kadar kuvvet-i kalb beklerdim. Ne olmuş, kıyamet mi kopuyor? Bu kadar za'f, şan-ı recüliyyete yakışır mı? Bir az metin olunuz, insan değil miyiz? Böyle hatalar herkeste vaki olabilir,, deyu hayli itab ettim ve hattâ serzenişte daire-i edebın müsaid olduğu dereceyi tecavüz mecburiyetinde dahi bulundum.

Kulları bu zeminde idare-i lisan ettikçe müşarünileyh daima izhar-ı beşaret ederek :

— "Âferin oğlum, berhüdar ol. Sen burada olmasaydın benim halim nice olurdu? Tuttuğun meslekte devam et; zira sen de fütür getirir isen benim halim harap olur; yavaş söyle, sert

söyle; hemen söyle belki beni takdir et; zira sözlerin kalbime emniyet ve kalbime kuvvet veriyor,, deyu beyan-ı teşekkür ve mahzûziyyet eylerdi.

Bu hal-i ye's ve melâl böylece devam ve kıza hilâf-ı mu'tad olarak hergün gitmeyi iltizam eyledi; ikindiden sonraki vaktini daima mumaileyhâ ile geçirir ve akşamları macerayı hikâye ederek re'y-i abidânemi sorar dururdu; bu hal gece yarısına kadar sürer ve hatır-ı kemterânem pür ıztırab ve keder olurdu; hiç bir şeyle tesliyet bulmaz ve ne söylense tesiri görülmezdi. Söylenilen sözlere yegâne cevabı: "İlâhi, ne olurdu bu akli bana verse idin?,, hitabı idi; vak'adan üç gün evvel:

"— Esad Bey, benim artık tahammülüm kalmadı, ya fena halde hastalanacağım veyahut tecennün edeceğim, eğer öyle bir hal vâki olursa çocuklarımın burada senden başka kimseleri yoktur, menfaatlerini gözet,, demişti. Kulları da :

— "Berlin'de iken gözünüz ağrıdığı zaman da böyle demiş idiniz : Lehü'l-hamd üstünden on bir sene geçti. Hâlâ kemal-i sıhhat ve âfiyetle yaşıyorsunuz,, demiş ve "—Niçin daima böyle fena şeyler düşünüyorsunuz?,, deyu kendisini muâhaze etmişim ; leyl-ü-nehâr ah-ü-zarla geçer ve aman yârab artık tahammüle mecalim kalmadı, cephanе üstünde oturuyorum, volkanlar tepesinde oturuyorum; iş akibet meydana çıkacak ve elbet başımı yiyecek sözlerini ikide bir tekrar eylerdi.

Bu hal kullarınca cidden bâis-i endişe ve melâl olmağa başladığından ve artık böyle sözleri dinlemeğe tâb ve tüvanım da kalmadığından görmüş ve görmekte bulunmuş olduğum lutfuna mukabil kendisini bu berzah-ı ıztırab ve belâdan kurtarmak indimde mukaddes bir vazife yerine geçti; vâkıa aile sahibi bulunduğum cihetle kendisine arz etmek istediğim hizmet hakk-ı kemteranemde bâis-i envâ-i mes'uliyete ise de hakk-ı meveddet ve nîmetşinası, minnetdâr-ı lütfu olduğum ve peder gibi tanıdığım bir dayıyı kurtarmak uğrunda her fedakârlığı göze aldırıldı; kızın tazminatıyla çocuğun nafakası kendi tarafımdan verilmek üzere işin mes'uliyetini üzerime almak istedim; yani kızla beraber mahkemeye gidip çocuğun babası benim deyu kendimi ibraz edeceğimi bildirdim.

— "Gerçekten böyle bir fedakârlık edebilir misiniz?,, deyu ettiği sual-i taaccüb-iştimale cevaben hemen yemin ve hattâ daha

büyüğünü etmeğe hazır olduğum hakkında kendisi temin eyledim ; mütehayyirâne yüzüme bakarak :

— “Beni gerçekten seviyormuşsun, berhürdar ol evlâdım ,, diyerek dua ve teşekkür ettikten sonra :

— “Sen buraya geleli daha beş ay oldu ; mahkemede edeceğin böyle bir itirafa inanmak şöyle dursun işiten güler. Onun için bu suret kabil değildir. Hattâ olsa bile senin namus-ı zâtine ve hay-siyyet-i memuriyetine dokunacağından nasıl tecviz edebilirim.,, deyu cevap verdi. Kulları yine sözünde sebat ve ısrar ederek zatımı kendisine fedaya her zaman hazır olduğumu ve haysiyyet-i memuriyyetin muhafazası her memur için mukaddes bir vazife olduğundan işe girişmezden evvel tabii memuriyetimden istifa edeceğimi ve *Viyana*'da ettiğim ikametın böyle bir iddiada bulunabilmeğe kâfi olup olmaması bahsine gelince âvukatın ifadesine nazaran bir şahsın kanun nazarında bir çocuğa peder tanınması için validesiyle altı ay evvel ihtilât ettiğinin sübutu kifayet edeceğini ve bu müddeti doldurmak üzere bir mah daha beklenerek bâdehu mahkemeye müracaat edilebileceğini ve kız bir kere bu sureti kabule muvafakat ettikten sonra çocuğun âtisi temin edilmiş olacağından mahkemece hiç bir diyecek kalmayacağını kendisine tefhim ettim, maamafih yine teşekkür ve dua ederek kabulden istinkâf eyledi.

Vak'adan iki gün evvel ikindiye doğru yanında idim ; cebinde taşıdığı cüzdandan bir kâğıt çıkarıp —“Bu, kızın terk edeceği hane-nin adresidir, ne lâzım cebinde dursun, ihtimal ki düşürürüm, sobaya at da yak, lâkin belki lâzım olur ; onun için unutma hatırında tut.,, dedi. Kulları kuvve-i hafızama pek o kadar güvenemeyeceğimi söylediğimden : — “Öyle ise bir kâğıda işaret et ; amma adres şeklinde yazmayıp yalnız kendin anlamak için cem tarzında rak-kamları birbirinin altına yaz da ele geçerse anlaşılmasın.,, dedi. Kemterleri dahi bu emirleri icradan sonra verdiği adresi sobaya attım ; bir kaç dakika sonra — “Bir kere bak, yandı mı ? ,, deyu yine sobayı açtırıp baktırdı ; yanmış olduğunu haber verdim ve bu kadar vesvese ettiğinden dolayı bir az serzeniş ettim. “İhtiyatı hiç bir zaman elden bırakmamalı,, deyu sükût eyledi ; bir az düşüedükten sonra : — “Belki kız, *Graç*'tan mektup yazmak mec-buriyetinde bulunur, doğrudan doğruya bana irsal etmeyip senin vasıtanla isal etmesi için ismini ve oturduğun evin numarasını

yani adresini yaz da kendisine vereyim,, dedi; kemterleri de yazıp verdim. Bunun üzerine kendisinin almanca lâyikiyle ifade-i merama muktedir olmadığını dermeyan ederek *Graç*'a giderse orada ne yolda hareket etmesi lâzım geleceğine dair avukat tarafından verilen talimatı kıza tefhim etmek ve belki azımetten sarf-ı nazar ettirmek üzere bir gün kendisiyle beraber evine gitmekliğimi teklif eyledi ise de yevm-i mülâkatın tayinini kızla istişareye talik etti; ertesi günü kıza daha sormadığını söyledi; bir gün daha sükûtle vakit geçirdi; vak'adan bir gün evvel de kulları nâmizaç olduğumdan sefaret-i seniyyeye gelemedim; âkibet vak'a-i müelime zuhur ve ittihaz-ı tedabir de kullarını meftur eyledi.

Ferdası günü *Graç*'tan tercümesiyle beraber takdim kılınan mektup geldi³¹. İşte bu iş üzerine hatır-ı ahkârânemde kalan tafsilâtın bundan ibaret olduğuna cenâb-ı şahid-i âdil hazretlerini işhad eder ve mahzâ zât-ı akdes-i hümâyunlârına olan sadakâtime mebnî hakpây-i şâhânelerine arz olunmak üzere Başkâtip paşa kullariyle Nuri Bey kölelerine şifahen ettiğim hikâyeyi imtisâlen li-emr daha mufassal ve mükemmel olarak tahriren dahî atebe-i ulyây-ı mülâkânelerine arza cür'et eylerim. Her halde ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman şevketlu kudretlu merhametlu pâdişahımız efendimiz hazretlerindir. Fî 26 Kânun-ı sâni, Sene 1306.

Viyana Sefaret-i seniyyesi İkinci kâtibi
Es'ad kulları

IV.

Sâdullah Paşa'nın suret-i vefatı hakkında gizli tahkikat icra etmek üzere Viyana'ya gönderilen Bonen Efendi ile arkadaşları Sadık ve Bertome Efendi'lere verilen talimat müsveddesi

Viyana Sefaret-i seniyyesi müsteşarı (Maslahatgüzarı) Nasrî Bey sefir-i müşarünileyhin sûret-i ma'lûmede vukubulan vefatından evvel ve sonraki meşhudât ve mahsusât ve ma'lûmâtını hâvi olarak hâkipây-ı şâhaneye irsal ve takdim eylediği raporun bir fıkrasında Sâdullah Paşa'nın vefatı günü bermutad sabahleyin saat on bir raddelerinde sefarethâneye gelip kalem odasında

³¹ Anna Şuman'ın göndermiş olduğu mektup metinde yazılmıştır.

bir müddet işiyle meşgul olduktan sonra yemek yimek için yine çıkarak ba'det-taam saat iki raddelerinde sefarethâneye avdet eylediğinden paşanın henüz kalkmamış olduğu söylenmekte ve ortada bir endişe ve telâş görülmekte olduğunu arz ve beyan ediyor. Mir-i müşârünileyh sabahleyin sefarete birinci defa vürûdunda endişe ve telâş hali mi yoksa temkin hali mi görmüş olduğunu tasrih etmediğinden burası anlaşılacak lâzımeden olduğu gibi mütelâşi görmüş olduğu adamların tahkik-i ahvâli dahi iktiza eder.

Mezkûr raporun diğer bir fıkrasında Sefir paşanın familyasından sefarethânedeki bulunan kayını (yeğeni olacak) Es'ad Bey ve mahdumlarından Nusret ve Ragıb Bey'ler olup bunlardan Es'ad Bey sefarethâne haricinde ikamet eylediği mahalde hastalanmış olduğundan hatırını soran için Nusret Bey mebhüsün anha olan günden bir gün evvel akşamleyin Es'ad Bey'i görmeğe gitmiş olduğu ve Ragıb Bey dahi o gece saat sekizde Sâdullah Paşa ile beraber taam eyledikten sonra mütadından erkence yatmağa gittiği mümkün olmasına göre paşanın âriza-i ma'lûmeye düçar olduğu günün gecesi Es'ad ve Nusret ve Ragıb Bey'lerin üçü de paşanın yanında bulunmamış demek olarak bu ise adeta beyinlerinde böyle bir ittifak bulunduğunu gösterir ki bu hâlin garabet ve ehemmiyeti derkârdır.

Cihanca ve bütün saray halkınca mâlûm olduğu üzere esnayı inkılâbta cennetmekân Sultan Aziz Han hazretleriyle evlâdlarının nükud ve mücevheratı inkılâbın birinci salı gününden itibaren mabeyin-i hümâyun baş kitabesinde bulunan müşârünileyh Sadullah Paşa'ya gönderildiğinden ve bir kısmı hâkan-ı sâbıkın borçlarına verildikten sonra kısmı küllisi beyinlerinde taksim edilmiş³² ve cülûs-ı me'nûs-ı mülûkâne şeref-vuku bulması akabinde firdevs-âşiyân müşârünileyh ile hânedanının ancak sekiz, dokuz bin lira kıymetinde kırık, dökük mütebaki mücevherat ve eşyası Namık Paşa'nın taht-ı riyasetinde müteşekkil bir komisyon

³² Bu sözler tamamen uydurma olup o zamanki inkılâp ricalini lekelemek ve kendisini haklı göstermek için Abdülhamid'in emriyle yazdırılmıştır. Merhum Midhat Paşa komisyon reisi sıfatıyla Damad Nuri Paşa'nın bazı şeylere el uzatmasından şikâyet etmiş olup Abdülhamid diğer bir vesikada bu para ve mücevheratın Sultan Murad'a geçtiğini beyan etmiştir. Ali Suavi vak'asını müteakip, asıl Abdülhamid V. Murad'ın servetine vaz'-ı yed etmiştir.

canibinden hakpây-ı muallây-ı şâhâneye takdim ve teslim kılınmış ve bu sırada velinimet-i bî-minnetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlri vâlid-i mâcid-i ekrem ve amm-i mükerrerleri cennetmekân hazeratından kalan bunca mücevherat ve eşya ne olduğunu ol zaman serkurena Edhem bey'e sual buyrduklarında anları Sadullah ve Nuri ve Mahmud ve Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'lardan kimisi evine kimisi cebine koyduğunu ve kendisi o vakit hazine-i hümâyun kethüdası olup paşalar hazine-i hümâyundan bile deftere kaydolanmaksızın haylı eşya aldıklarını arz ve ifade eylemiş ve Abdülaziz Han hazretlerinin harem-i hümâyunlarındaki hazinede dört milyon liralık kadar nakdi ile altı milyon liralık konsolidesi mevcut olduğu bendegâni tarafından mevsukan rivayet olunmakta iken cülûs-ı hümâyun-ı hazret-i şehinşâhi esnasında işbu hazine kapıları kırık ve kâmilin boş ve toz içinde görülmüş ve'l-hasıl *Beşiktaş ve Çırağan ve Beylerbeyi Saray-ı hümâyunlarında bulunan mücevhere ve altın ve gümüşe dair eşya ile nükud ve esham komisyon tarafından tar ü mar edildiği muhakkak bulunmuş olup bu hâlin zikrolunan komisyon azasından bulunan Sâdullah Paşa'nın eshab-ı servet ve yesardan olduğunu isbat etmekle kendisine sû-i kasd edilmiş olsa şayan-ı taaccüb olamayacağı gibi zaten kendisinin işret ve sefahate şiddet-i meyl ve inhimaki³³ inkılâptan evvel dahi rûfekası beyninde malum olmasına ve tûl müddet *Viyana*'da bulunmasına göre kendisinin sefaret memurlarınca mâruf olmayan uygunsuz ahbaplar kazanmış olması da hatıra gelir.*

Bundan kat-ı nazar, mahdumları genç çocuklar olup bazı kadınlarla muşeka ederek onlara para yedirmek gibi tariklere sapmaları mümkinattan ve Avrupa memleketlerinde böyle şeylerin pek çok akçeye muhtaç olduğu dahi müsellemtan bulunmasına göre pederlerinden öyle külliyetli para koparamayarak bîzar ve me'yus olmaları ihtimali ise başkaca nazar-ı dikkat ve ehemmiyete şayan görünür; binaenaleyh buralarının da itmînan-bahş olacak surette red ve isbatı icabeder.

Raporun üçüncü fıkrasında paşanın bir müddetten beri hal ve tavrında merak eseri nümâyân olmakta ve çokluk lakırdı

³³ Sâdullah Paşa'nın içki kullanmadığı bundan evvelki Es'ad Bey'in ifadesi arasında görüldüğünden bu isnadın aslı yoktur.

etmemekte iken âhiren alâim-i nişat ibraz etmeğe başlamış olduğunu dermiyan eylediğinden kendisinin evvelki merak halinin sebebi ne olmak lâzım gelir? Ciddî bir keyfiyet mi yoksa hayalî bir şey midir? Buraları tetkik olunmalıdır.

Nasrî Bey raporunun bir dördüncü fıkrasında sefaretin mefruşatının tecdidi için Der-i saâdetten olunan istîzanın cevabı teahhür etmesi üzerine müşarünileyh mefruşat-ı mezkûreyi kendi parasiyle tecdit ettirmiş olup kendisi bu hesap puslasını paşaya teslim eylemiş olduğunu ve muahharen müşarünileyh, kalem odası daha mahfuz olduğunu beyan ile iade eylediğini bast u dermiyan ediyor. Müşarünileyhin bu cevabı intihar tasavvurunda olduğu cihetle puslanın icabı icra olunmak üzere kalemce malum ve mahfuz olması lüzumunu düşünmesinden ileri gelebileceği gibi sû-i kasta duçar olmak ihtimalini piş-i nazara almasından dahi neş'et edebilir.

Beşinci fıkrada paşanın nezdinde bulunan beşyüz napolyonu haremının emniyet sandığına olan borcunu tediye etmesi için ona göndermiş olduğu hikâye edilmekte olup ancak müşarünileyhin bâlâda verilen tafsilât ile tahakkuk eden servetine ve daha geçenlerde haremine taraf-ı şâhânedan muavenet-i nakdiyyede bulunulduğuna nazaran haremının bu kadar borcu olmasına ihtimal verilemeyeceğinden müşarünileyhin bu parayı *İstanbul'a* göndermek istemesi intihar tasavvurundan yahut sû-i kasd hissinden ileri gelmiş olmak gerektir.

Altıncı bir fıkrada paşanın biyhuş bir halde bulunup tedavi olunduğu esnada dolabı açılarak muayene olundukta içinde yeni ve kalınca bir ip görülmüş ve müşarünileyhin bu ipi nereden, nasıl tedarik ettiğine dair kimsenin malûmatı bulunmamış olduğu münderic olup bu ipin kendi tarafından intihar için tedarik olunarak dolaba konmuş olması mümkün olduğu gibi halkça intihar ettiği zehabını hasıl etmek için oraya mahsûsen başkası tarafından vazedilmiş olması da ihtimal harici değildir; binaenaleyh bu iki ihtimalden hangisi doğru olduğu araştırılmak lâzım gelir.

Yedinci fıkranın meâline nazaran müşarünileyh; vefatından bir iki gün evvel rovelverini temizletmek için aşçısı Osman Halil'e vermiş ve uşağına otuz tane fişek ısmarlamıştır; müşarünileyhin bu iki teşebbüsü hem intihar edeceğine hem de başkaları tarafından sû-ikaste uğrayacağını his ile müdafaa-i nefse

hazırlanmakta olduğuna alâmet olabilir; şu kadar ki intihar için silâh temizlemek gibi tehyiat ve ihtimamâtta bulunmak az müsteb'ad olduğundan röverleri temizlemek teşebbüsünde müdafaa-i nefse tehyie ihtimali daha kavi ve fişenk tedariki teşebbüsünde ise her iki ihtimal kuvvetçe müsavidir.

Sekizinci fıkranın mefâdından istinbat olunduğuna göre gündüz vakit geçtiği halde müşarünileyhin henüz kalkmamasından dolayı odasına girilmesine karar verilerek dairesinin kapıları açılmak istendikte kapıların kilitli olduğu müşahede olunmuş ve kapılar çilingir marifetiyle açtırılarak daireye girilmiş ve müşarünileyh iki metre tülünde ve bir buçuk metre arzında bir oda içinde ve duvara merbut havagazi memesinin altında bir koltuk iskemlesi üzerinde ve arkasında gecelik hırkası olduğu halde bîyhuş görülmüş olup mahsûsen tedarik olunmuş uzunca bir lâstik borunun bir ucu gaz memesine merbut ve bir ucu kendi ağzında ve dişleri arasında sıkışık bulunarak müşarünileyhin yanında üzerinde bir mağaza adresi yazılı buruşuk bir kâğıt dahi görülmesiyle bu kâğıt, lâstik borunun iştira olunduğu mağazanın kâğıdı olarak mağazadan alındığı zaman borunun buna sarılmış olduğu tahmin edilmiş ve bâdehu mağazaya gidilerek ve sahibine sefir paşanın çehresi ve şekil ve kıyafeti tarif olunarak oradan öyle bir adamın o günlerde boru alıp almadığını lede's-sual mağaza sahibi tarafından filhakika iki gün evvel o tarif olunan çehre ve şekil ve kıyafette bir adamın mezkûr boruyu iştira eylediği cevabı verilmesinden dolayı müşarünileyhin boruyu kimsenin haberi olmaksızın bizzat iştira eylediğine kat'iyen hükmolunmuş ve lâstik boru ile bu suretle havagazi teneffüs etmekten maksadı ne olacağı meselesine gelince kendisini vefatına kadar muayene eden bir tabib, müşarünileyhin maksadı kolayca uyuyabilmekten ibaret olduğunu musırren iddia etmekte bulunmuştur.

Her ne kadar havagazi ile intihar edenler bulunduğu evrak ve havadisın neşriyatıyla malûm ise de bunun uyku için istimal olunduğu hiç işitilmemiş olduğu gibi vücûda ibtida rahatlık gelmeyince uyku gelmeyeceği ve halbuki gazın ve lâstik borunun fevkalâde müstekreh olan rayihaları huzûr ve rahata külliyyen mâni olacağı âşikâr olduğuna göre bu tarz ile uyku getirmek mümkün olamayacağından başka uykusu galebe eden bir adamın bile uykusunu kaçıracağından matlab sühuletle uykuya varmak

olduğu takdirde morfin gibi kokusuz ve müessir ilâçlar dururken havagazını alelhusus öyle dar bir odada iskemle üzerinde teneffüs etmek büsbütün akıl haricinde bir hareket olur.

İntihar meselesine nakl-i kelâm olunca vâkıa raporun hülâsa-i müeddâsı müşarünileyhin intihar kasdinde bulunarak kendisini asmak ve roververle vurmak ve havagaziyle ihnak etmek tariklerinden üçüncüsünü tercih ve ihtiyar eylediği merkezinde ise de birinci ve ikinci suretlere nisbetle bunun daha güç ve daha azaplı olduğu mahall-i şüphe olmamakla beraber bu sureti icra eylediği halde birdenbire vefat etmiyerek ibtida bayılacağı ve bayılması akabinde imdadına yetişilerek kurtarılabilceği cihetle tarik-i sâlis terk-i hayat maksadının istihsalini kat'iyyen mütekeffil de değildir; demek oluyor ki matlub intihâr olduğu halde evvelki iki tarikten birinin intihabı daha tabîî olması mülâhazası dahi intihar ihtimalini tekzip eder.

Bâlâda serd olunan mütaleat ve teşrîhata nazaran müşarünileyh Sâdu lla h Pa ş a'nın intihar etmiş olması ihtimali mevcut olmakla beraber sû-i kasd gibi bir hale giriftar olması da muhtemel ve ikinci ihtimal birincisinden kuvvetli olduğundan icra olunacak tahkikatta en ziyade dikkat olunacak şey müteveffayı müşarünileyhin çoktan beri mahremâne görüşüp konuştuğu rical ve nisvanın ve mahdumları ve kayını [yeğeni] ile bunların tâife-i rical ve nisvandan ülfet ettikleri adamların tetkik-i ahvali maddesi olarak bu suretle bir serzenişte bulunması memul ve şimdiye kadar keşfolunmamış bir cinayet vuku bulmuş olması melhuz, mamafih müşarünileyhin intihar eylediğine bir takım sebep ve alâmât daha bulunur ve diğer ihtimaller cerh olunur ise işte o zaman intihara kat'iyyen hükmetmek kabil olur.

Talimatın sonu

Bonen ve arkadaşların tahkikat muhabereleri ve talimat almaları, sarayda Mâbeynci Emin Bey vasıtasıyla yapılmış olup bu hususta Bonen'in fransızca iki mektubu "Yıldız", yani "Abdülhamid evrakı", arasında bulunmaktadır.

V.

Sâdullâh Paşa'nın vefatının intihar olup olmadığını tahkike memur edilen Türkiye hizmetindeki memurlarla Fransa zabıtası memurlarının ölümün intihar olduğuna dair vermiş oldukları müsterek takrir.³⁴

Zirde imza sahipleri yani bir taraftan hükümet-i seniyye cânibinden memur bulunan Der-i saâdet Polis müfettiş-i umumîsi Selesten Bonen ve Der-i saâdet'te Dahiliye nezâreti Mektubî kalemi müdürü Sadık Bey ve Dersaâdet'te Zabtiye nezaretine memur Mösyö Bertome ve diğer taraftan *Viyana*'ya azlmetle yukarıda zikrolunan Bab-ı âli memurlariyle müttefikan 1891 senesi kânun-ı sânisinin on sekizinci günü sabahleyin saat biri on dakika geçerek *Viyana*'da vefat eden sefir Sâdullah Paşa'nın vefatından evvel olan ve ona müteferri bulunan ahvali taharrî etmek üzere hükümet-i cumhuriyye idaresindeki kontrola memur komiser ve *Paris*'te Zabıta-i adliyye ve cezaiyye zabiti ve lejyon nişanının şövalyelik rütbesini haiz Mösyö Alber Uskuru ve *Paris*'te polis nezâretinde taharriyat dairesine memur Polis müfettişi Mösyö Hanri Bek.

Sâdullah Paşa'nın vefat eylediği mahalleri ziyade dikkatle muayene ettikten sonra ve bilcümle şahitlerin isticvap ve muvacehesi ile gerek münferiden ve gerek müctemian icra kılınan tahkikat-ı amika üzerine namus ve vicdanlarına müracaatla beyan ederler ki :

“*Viyana*'da saltanat-ı seniyye sefir-i kebirî Sadullah Paşa hâl-i mestî husûle getirmiş olan bir miktar maden kömürü gazi teneffüs ederek bil-ihthiyar eyyam-ı hayatına hâtime vermiştir; bu vefat ancak intihara veya intihara kasdine atfolunabilir. Sâdullah Paşa üzerinde cebir icra olunduğu hakkında her bir fikir ve her bir kasd-ı cinayetkârâne şüphesi hakikate mugayir ad ile kat'iyyen bertaraf olunmak icabeder.,

Zirdeki imza sahiplerinin cemiyet-i tıbbiyye etıbbâsının müşa-

³⁴ Abdülhamid. Midhat ve Mahmud Paşa'ları boğdurmuş ve bu cinayet muhtelif suretlerle yayılmış ve kendisi itham edilmişti. Bu intihar vak'ası üzerine pâdişah, Sâdullah Paşa'yı da katlettirdi şayiasını önlemek için hadisenin tahkikine birisi Türk diğer dördü Fransız olan bir hey'eti memur ederek ölümün intihar olduğuna dair raporlar alarak saklamıştır.

hedatına müstenit bulunan müşahedatının vicdanlarına ilka ettiği netayic bunlardan ibarettir.

Hususât-ı mebsûtayı tasdikân ve bu vak'a-i feciâ hakkında hiç bir şüphe kalmamak için zirdeki imza eshabı piş-i nazar-ı itibare alınmak üzere işbu lâyihayı imza eylemişler.

Viyana, 12 Şubat, Sene 1891.

İmza	İmza	İmza	İmza	İmza
H. Bek	Bertome	Sadık	A. Uskuru	Bonen
بق	برطومه	صادق	آ. اسقورو	بونن

Mütercimi

Sırrı (سرى) kulları

VI.

Mösyö Bonen'in aşağıdaki tercüme mektubunun aslı fransızca olup tercümesiyle beraber Abdülhamid'e takdim edilmek üzere Mâbeynci Emin Bey'e gönderilmiştir. Fransızca mektubun üzerinde şu adres vardır :

A son Excellence Emin Bey ³⁵
Chambellan de Sa Majesté le Sultan (Très pressé)

Mektubun tercümesi

Bundan mukaddem gönderdiğim mektubumda zikrolunan kız (yani Anna Şuman'ı) buldum; gizli olarak merkumeden istihsal olunan malûmat ile sair icra eylediğim tahkikattan müsteban olduğuna göre merkume validesine hamileliğini haber verir havfiyle hemsiresine tesadüf eylememek için *Viyana*'dan müfarekat eylemeği tasdim ederek bu hususta bir kaç günden beri paşayı ziyadesiyle tasdf ve tâciz eylemiştir. Merkume, paşa ile olan mükâlemesi esnasında validesi hamileliğine vakıf olursa pek ziyade hiddetleneceğini daima beyan eyler imiş; nihayet bu kızın vaki olan işbu mükerrerâne ısrarına karşı kânun-ı sânfın onunda paşa merkumeye Graç (Graz) kasabasına vaz'-ı haml eylemek için azimetine müsaade etmiş ve kânun-ı sâniinin ondördüncü günü sabahleyin saat yedide hareket eyliyen tren ile de azimetine

³⁵ Bu Emin Bey, II. Abdülhamid'in mâbeyncilerinden olup «*Musavver Tarih-i Ömem*» ve «*Musavver Tarih-i Hayvanat*» isimli eserlerin müellifi olan zâttir.

karar verilmiştir (Sefirin baygın bulunduğu yevm hemen yevm-i mezkûr olduğu derhatır buyurulmalı). Kânun-ı sâfnin on bir, on iki ve on üçüncü günleri sefir bu kız için isticar eylemiş olduğu hâneye azimet eylemiş ve bu ziyaretleri esnasında daha gitmeyip bir müddet daha beklemesini hep merkumeye rica etmiştir; nihayet mâh-ı mezkûrun önüçüncü günü akşamlayın saat beş raddelerinde yine merkumenin ikametgâhına azimet ederek gitmesini tehir eylesesini bir daha rica eyledikte kız, cevaben: "Ben eşyayı topladım, artık azimetimi tehir edemem; beynimizde evvelce verilen karar ueçhile yarın yedide hareket edeceğim," diye sûreti katıyyede cevap vermiştir. Bu esnada sefir paşa merkumeye üçyüz florin yani tahminen otuz üç lira vermiş ve dörtyüz florin vermek istemiş ise de merkume göya kabul eylememiştir; bunun da sebebi bir kere *Graç* kasabasına vasıl olduktan sonra para ve saireye dair bir ihtiyacın olur ise yazıp bana bildir diye kendisine tenbih eylesesi olmuştur; bundan başka bana yazacağın mektupları bir zarfın içine koy, kapa ve bu zarfıda diğer bir zarfın içine vaz ederek yeğenim Esa'd Bey'in adresine gönder diye merkumeye ayrıca talimat vermiştir ve nekadarkı akçeye ihtiyacın olursa yazıp bildirmede kusur eyleme diye de tekrar ilâve eylemiştir.

Sâdullah Paşa bu kıza şayet vaz'-ı haml eder iken vefat eyler ise çocuğu alıp terbiye edeceğini vâ'd eylediği gibi şayet hastalanacak olur ise tertip edeceği vasiyyetnâmede çocuğu unutmıyacağına dair de söz vermiştir. Geçen güz mevsiminde bu kıza hibe ve hediye eylemek üzere paşa kırk elli bin florinlik yani beş bin liralık kadar bir hâne taharri eylemiş ise de münasib bir şey bulamamıştır, bundan maada bu kızla olan mükâlemelerinde müteveffa, şayet başka bir mahalle tayin olunur ise kendisiyle beraber gelip gelmiyeceğini sual eylemiş ise de merkume "siz nereye gider iseniz ben de beraber gelirim, yalnız *İstanbul*'a gitmem," diye cevap vermiştir, bir de Anna Şuman bana bir hâne mübayaa edip vereceğinize nakden para veriniz diye paşaya bir kaç defa teklifatta bulunmuş ise de paşa ile merkume beyninde bu hususa dair bir karar-ı kat'î verilmemiştir. Bu kızin ifadesine göre kânun-ı sâfnin önüçüncü günü akşamlayın paşa ile görüştükte müteveffa ağlamıştır ve her zaman iki üç saat görüştükleri halde o akşam yalnız bir saat kadar mükâleme eylemişlerdir. Merkume diyor ki,

“paşa bir karar ittihaz eylemiş olduğuna dair bana bir şey söylemedi, yalnız hal ve tavrında sair günlerden daha ziyade bir tebeddül ve tagayyür müşahede eyledim; hele vaz'-ı haml etmek için diğer bir şehre gitmeme karar verilmesi kendisine pek ziyade tesir eylemişti. Vakıa tabiati fena halde titizlenmişti; fakat intihar çdeceğine dair bana bir şey açmadı.” Bu kız sû-i ahlâk sahibi olup ırz ve iffeti ise gayet meşkûktür; hattâ bir çok erkeklere kendini teslim eylediği de rivayet olunuyor. Merkume, Sâ d u l l a h Pa ş a nın mahdumu Nusret Bey ile hizmetçisi beyninde böyle bir hadise zuhur eylemiş olduğunu mutlaka işitmiş olmalıdır bu hizmetçiye iskât eylemek için Sâ d u l l a h Pa ş a beşyüz lira vermeğe mecbur olmuştu; hattâ bu vak'a gazeteler vasıtasıyla işae olunmakla sefir paşa gayet keder ve esef eylemişti. Avusturya'da carl olan nizam ve usûle göre bir kız hamile kaldığı zaman kendini hamile bırakanı takip edebilir; hâttâ pek çok kızlar bu kanundan istifade ederek işvakerlerinden külliyetli para kopardıkları vâki oluyor; hatta Sâ d u l l a h Pa ş a da bir dava vekiline müracaat ile ehîbbâsından biri bir kıyı hamile bırakmış olduğu cihetle bu iş mahkemeye düşer ise neticesi ne olur diye reyini bile sual eylemiştir. Hakikatin meydan-ı büruza ihracı için lâzımgelen taharriyat ve tahkikata kemal-i germi ile devam ediyoruz; iş bittikten sonra yalnız bir şeyden korkuyorum, o da bu keyfiyetin gazeteler vasıtasıyla neşr olunmasıdır. Sâ d u l l a h Pa ş a en ziyade bir rezalet çıkmasından muhteriz bulunmuş olduğu halde işin gazete sütunlarına intikal eylemesi büyük bir rezaleti müttec olacaktır. Bir tasavvurun mevki-i icraya vaz'olunmasından bâhis sefaret hizmetkârlarından birine gelen mektuba gelince tıbk-ı emr-ü iş'ârınız veçhile bu hususta lâzımgelen tahkikatı icra eyledim; bu mektup hizmetkâr-ı merkuma, paşanın vefatından iki gün sonra gelmiş ve bir akçe meselesine dairdir.

Bugün Sadık Bey, Ârif Beyefendi'den bir mektup almıştır; bu mektupta sefaretin tercümanı Sâ d u l l a h Pa ş a'nın esrarına vâkıf olduğu beyan olunuyor; bu haber yanlıştır; bir seneden beri Sâ d u l l a h Pa ş a tercümanı pek nâdir görür imiş ve merkum tercüman da Anna Şuman nâm kız ile hiç mükâleme eylememiştir; sefaret-i seniyyede bulunan hizmetkâran bu hususta müttefikân şehadet ediyorlar. Merkume kıza gelince kânun-ı sâfnin ondördünden şubatın dördüne kadar *Graç*'ta kal-

mıştır ve yalnız Sâdullah Paşa'nın başına gelen hali bir gazete-
tede okumakla derhal bir kaç kimesnelere müracaat ile işe daha
etrafli malûmat almağa teşebbüs eylemiştir. Velhasıl bu hususta
gayet etrafli tahkikat icrasına devam eylemekteyiz.

7 Şubat 91.

İmza
Bonen

VII.

Anna Şuman'ın 6 Şubat tarihli isticvap zabıtnâmesi ³⁶

Anna Şuman nâm kızın ifadesi

- Yaşınız ?
- Yirmi dört.
- Nerede doğdunuz ?
- Bohemya'da vaki Trabsuntal'da.
- Ebeveyniniz var mı ?
- Yalnız validemle dört hemşirem ve dört biraderim var.
- Biraderleriniz nerede ?
- Biri Bohemya'da, biri Macaristan'da, üçüncüsü validemizin yanında, dördüncüsü Bohemya'da.
- Size mektup yazarlar mı ?
- Akdemce yazarlar idi. Şimdi çok seyahat ettiklerinden o kadar muntazaman yazmıyorlar ; biri Viyana'ya geldi, üç dört sene oluyor, lâkin yalnız bir sene kadar kaldı.
- Sizin san'atınız nedir ?
- Yukarı hizmetçisiyim.
- Şimdi bir hânedede hizmette misiniz ?
- Hayır.
- Ne vakitten beri kapısızısınız ?
- Paşanın hizmetini terkettiğim eylül ibtidası tarihinden beri.
- Nerede ikamet ediyorsunuz ?
- Hangas sokağında kırk iki numaralı hânedeyim ; oraya dün geldim. Hem duracak değilim ; bir kaabile nezdine gitmek niyetindeyim.

³⁶ Başbakanlık arşivinde II. Abdülhamid'e ait evraktan Rusuhi Baykara tasnifi arasındaki 5 numaralı zarf.

- Nereden geliyorsunuz ?
- Graç'tan.
- Graç'ta nerede sakin idiniz ?
- İşmit sokağında sekiz numaralı hânedede.
- Graç'a ne gün ve saat kaçta vâsıl oldunuz ?
- Geçen kânun-ı sâninin [Ocak] ondördüncü günü öğleden yarım saat sonra.
- Viyana'dan ne günü azimet ettiniz ve hangi tren ile ?
- Yine ayın on dördünde sabahleyin saat yedide hareket eden sür'at treniyle.
- Sizinle beraber kimse istasyona geldi mi ?
- Hiç kimse gelmedi.
- Viyana'dan hareketinizden evvel nerede ikamet ederdiniz ve ne vakitten beri ?
- Teşrin-i evvelin [Ekim] onbeşinden beri Hangas sokağında kırk iki numaralı hânedede ikamet eder idim.
- Andan evvel nerede sâkin idiniz ?
- Reszistras'da on sekiz numaralı hanede.
- Daha evvel ?
- Hoteldorf'da sefirin hanesinde hizmetçi idim.
- Sefirin hizmetinde ne kadar vakit bulundunuz ?
- Dört seneye yakın.
- Ayda ne kadar kazanır idiniz ?
- İlk ay onbeş florine sözleşmiş idik.
- Sefirin hizmetinden ne vakit çıktınız ?
- Bin sekizyüz doksan eenesi eylülünün ibtidasında.
- Oradan çıkmanızın esbabı nedir ?
- Hamile idim, daha hâlâ kurtulamadım.
- Ne vakit vaz'-ı haml edeceksiniz ?
- Martın ibtidasını bekliyorum.
- Hizmetten çıktığımız vakit paşa hamile olduğunuzu biliyor mu idi ?
- Daha evvel biliyor idi; bir zamandan beri sık sık keyifsizlendiğime dikkat etmişti. Bunun üzerine bir gün beni Doktor Brun'a gönderdi. Mumaileyh de hamile olduğumu söyledi.
- Hekimden avdetinizde Paşa ne dedi ?
- Müsterih olmaklığımı tenbih ederek teselli etti; beni terk etmeyeceğini söyledi, ağladığımı görerek müteessir oldu.

— Size oradan çıkmanızı kendi mi söyledi ?

— Hayır, o bana daha otur diyor idi ; işin meydana çıktığını arzu etmediğim için ben durmadım.

— Sayfiyede iken hamileliğinizi kimseye açtınız mı ? Size kimse duyulursa ayıptır, gitmelisiniz demedi mi ? Halinizi köşkün kapıcısı kadına anlatmadınız mı ?

— Hayır ne kapıcı kadına ne başkasına kimseye açmadım ; herkese istirahat için memleketime gidiyorum dedim ; hamile olduğumu yalnız sefir biliyor idi.

— Resez sokağında onsekiz numaralı hâneyi siz kendiniz mi buldunuz yoksa sefir mi buldu ?

— Evlerin ikisini de ben buldum.

— Paşa sizin olduğunuz yeri nereden duydu ?

— Ben tekrar sayfiyeye gittim, sokağın ismini ve hânenin numarasını söyledim ; ertesi gün beni görmeğe geldi.

— Yerleştikten sonra hergün sizi görmeğe gelir miydi ?

— Sayfiyeden avdetten sonra pek muntazaman değil ise de gelmeden iki gün geçirmez idi.

— Hânenizin kirasını Paşa mı verir idi ? Ne kadar idi ?

— Evet o verir idi ; kira yirmi beş florin idi.

— Böyle ayrı hânedede oturduğunuz vakit yine maaş verirmiydi, yoksa yalnız hediye mi verir idi ?

— Hediye vermez idi ; lâkin mübayaatımın hesabını görür ve beni birşeyden mahrum bırakmaz idi.

— Sayfiyede iken kendisine hamile olduğunuzu söylediğiniz vakit sizden ayrılmaya mecbur olacağı için müteessif göründü mü ?

— İbtida canı sıkılır gibi durmadı. Lâkin çıkmak arzusunu beyan ettiğim vakit bir çok sözler ile beni salıvermemeğe çalıştı.

— Ne diyor idi ?

— Ben köyden gider isem yalnız canı sıkılacağını, çünkü kendisine arkadaşlık eden ben olduğumu söyledi.

— Siz de müşarünileyhe, valideniz halinizi duyarsa ne derecelerde ducar-ı sefalet olacağınızı söyliyerek sizi terk etmemesini istirham etmez miydiniz ?

— Beni terk etmemesini istirham etmeliğime hacet yok idi ; bana kendisi va'dde bulunuyordu, ben yalnız birşey söyledim ; halimi işittiği gün validemin hiddetleneceğinden bahsettim.

— Hamileliğinizi validenizin bilmediğine yemin edebilir misiniz ?

— Kat'iyen beyan ederim ; kendisinden aldığım son mektuplarda benden beyan-ı hoşnûdî ediyor ve sefirin tavsiyesiyle yazmış olduğum veçhile mektebe gitmek üzere şehirde yatıp kalkmağa mecbur bulunan paşanın oğluyla beraber Rezistraz sokağında bulunduğumu zannederek öyle yazıyordu.

— Esnây-ı mükâlemenizde sefire bayağı familyadan olmayıp kibar bulunduğunuz ve servetiniz kazaya uğradığı için saika-ı kaderle hizmetçilik ettiğinizi söylemediniz mi ?

— Bu gibi lâkırdılar oldu, lâkin hususî mükâlemaat esnasında. Zira kendisi bana karşı pek muhabbetli idi. Hiç mücadele ettiğimiz olmadı.

— Bu lâkırdı bir mücadeleden sonra oldu mu ? Graç'a ne yapmak için gittiniz ?

— Hamileliğim pek belli olmağa başlıyor idi, saklanmağa gittim ; hemşirem beni görür de halimi anlar deyu korktum ve anlamasın deyu valideme yazdığım mektupta hemşireme bulunduğum yeri bildirmemesini rica ettim. Sebep olarak da beynimizde bir ufak nizâ cereyan etmiş olduğunu beyan ettim.

— Hemşirenizi son defa ne vakit gördünüz ?

— Ağustosta olmalı. Sayfiyede gelip iki üç gün benimle beraber bulundu.

— Graç'a gideceğinizi paşa ile konuştunuz mu ? Kânun-ı sânf-nin on dördünden kaç gün evvel bu işin lâkırdısını etmeğe başladınız ?

— Bir kaç hafta evvel. Bunu ben pek istiyordum ; daima da lâkırdısını ediyor idik. Bana bir çok şehirler teklif etti, nihayet Graç'a karar verdim.

— Paşa azimetinden memnun görünüyor muydu ?

— Henüz tasavvurdan ibaret idi ; kayıtsızca duruyor idi. Lâkin son gün beni salıvermek istemedi, bekle deyu rica eder idi ; eğer ikametgâhın küçük geliyorsa daha büyüğünü isticar ederim dedi.

— Nihayet gider iken size ne dedi ?

— Son tavsiyesi Graç'a muvasalatımı hemen iş'ar etmekliğim idi ; bunun için bana iki, zarf içinde mektup gönder deyu Es'ad Bey'in ikametgâhını irae etti.

— Size gelip gittiği zamanlar bir kimsenin taarruzundan korktuğunu ve sefarethânedeki yahut başka yerde düşmanı bulunup bulunmadığını söyledi mi ?

— Hayır.

— Azimetinizden bir gün evvel ayın on üçünde size saat kaçta geldi ve saat kaçta kadar kaldı?

— Dört buçuğa doğru geldi, beş buçuk raddelerinde gitti.

— Alekser daha ziyade kalmaz mıydı? Azimetinize müteessif görünüyor mu idi; vedalaşır iken her günden ziyade teessür gösterdi mi?

— Evet, lâkin o gün pek mükedder idi; hattâ gider iken ve mülâkatımız esnasında ağlıyordu.

— Graç'a gitmeği tasavvur ettiğiniz vakit oradaki ihtiyacınıza bakacağını va'd etti mi idi?

— Ayın onbirinde, on ikisinde de ve on üçünde de geldiği vakitler para vereceğini söyledi; on üçünde üçüz filorin verdi; dörtyüz vermek istiyordu, ben lâzım olursa Esa'd Bey'e iki zarf içinde yazarım dedim.

— Paşa ile çocuğu ne yapacağınızı konuştunuz mu?

— Lâkırdısını çok ettik; sütnineye ver, masarifatını ben deruhde ederim ve büyüdüğü vakit terbiye ettirim der idi.

— Hizmetinde bulunduğuun zaman yahut andan sonra gerek sizin ve gerek çocuğunuzun refah ve saâdetiniz için hakkınızda ne tasavvurda bulunduğunu anlattı mı?

— Bundan iki sene evvel bana bir ev alacağını söylemişti. Gazetelerde bile aradı ve hattâ bazı evler gezmiş ise de birisine karar veremediğini dahi söyledi. Tebdil-i memuriyet eder ise canı sıkılacağını bana daima söylemekte idüğünden ben kendisine der idim ki "Bunun için bir eve vereceğimiz parayı nakden almaklığım bence daha mültezemdir, zira nere olsa (İstanbul'dan başka) sizinle beraber gitmeğe hazırım". Son gün konuşur iken ve bir kere daha akdemce "Graç'a gidiyorsun, kim bilir birbirimizi bir daha görebilecek miyiz? Belki doğurur iken sen bir kazaya uğrarsın, belki de ben ölürüm merak etme, sana bir şey olur ise ben çocuğu boynuma alırım, eğer ben senden evvel ölür isem seni vasiyetnâmeme yazarım", demişti.

— Gerek sefarette bulunduğumuz vakit ve gerek ayrı hânedeki oturur iken paşa sizinle hiç kıskançlık kavgası etti mi? Sizi hiç tekdir etmez miydi? Dargınlık göstermez miydi?

— Hayır, hiç birbirimizi kızdırmadık. Bir kere beni çokluk sokağa çıkarmaz idi; ne tiyatroya ve ne başka bir yere gidebilir

idim. Yalnız sokağa çıksam nereye gittiğimi ve saat kaçta geleceğimi söylemeğe mecbur idim. Gider iken kendini hatırdan çıkar-mamaklığımı ve Graça beni görmeğe bizzat gelmez ise de belki Es'ad Bey'i göndereceğini söyledi. Her iş bittikten sona hemen avdet edeceğimi va'dettirdi.

— Sizi görmeğe geldiği vakit sizinle mi taam eder idi ?

— Taam etmezdi; bazı kere bir kadeh siyah şarap içer idi.

— İştahasızlıktan ve midesinin ve başının ağrısından şikâyet eder miydi ?

— Yalnız uykusuzluktan şikâyet eder idi ve sefarette ziyade-siyle canı sıkıldığını ve benim yanımda bulunduğu vakit mes'ud olduğunu söyler idi. Bir çok defalar kendisine sefarette intizar edildiği halde saat yedi buçuğa sekize kadar benim yanımda kalır idi.

— Tanıdığınız uşaklarından şüphe veya korkusu olduğunu söyledi mi ?

— Hayır, en canı sıkıldığı vakit onlara "eşek,, der idi.

— Uykusuzluğunu neye hamleder idi ?

— Bazı kere öğleden sonra bana geldiği vakit ara sıra uyurdu. Uyandığı zaman "Senin evinde rahat uyuyorum, halbuki kendi odamda bir türlü gözüme uyku girmiyor, ne fena haldeyim,, der idi.

— Size gece geldiği olur muydu ?

— Aslâ.

— Âdetlerinde bir tebeddül hissettiniz mi ? Bunu size ne zaman söyledi ?

— Bir az zamandan beri ve bâhusus son üç günün gayet müteallim göründü; benden ayrıldığına keder ettiğini zannederek ehemmiyet vermez idim. Zira ben de kendisinden ayrıldığıma müteessir idim.

— Sefareten çıktığınızdan sonra oraya dair merhum paşadan başka size malûmat veren var mıydı ?

— Hayır, artık bir kimse ile ihtilât etmedim.

— Sefareten çıktığınız vakit Andre Stipek ve Jan Prüller ile aranıza nasıl idi ?

— Her istediğimi yapmadıkları için vukubulan ufak tefek münazaat müstesna olduğu halde aramızda bir fenalık yok idi.

— İkisinden birine kâğıt yazdınız mı ?

— Hayır.

— Anlara sefarette iken mektuplar geldiğini görür mü idiniz? İçinde ne yazılı olduğunu hiç anladınız mı?

— Kendilerine mektup geldiğinin hiç farkına varmadım.

— Vaz'-ı haml edinceye kadar Graç'da niçin kalmadınız?

— Sekiz on gün oturdum, hiçbir haber alamadım; bu ise bana acaip görünmeğe başladı. Örmek için tire almağa gitmiştim; "Tas Post," gazetesinin parçasına sarıp verdiler. O gazete parçasında Sâdullah Paşa'nın hastalandığını ve kendine gelmediğini okudum, daha tafsilât almak için hemen birçok gazeteler aldım.

— Bunu ne günü okudunuz?

— Ayın on sekizine, on dokuzuna doğru idi.

— Ne yaptınız? Bunun üzerine ne karar verdiniz?

— Ziyadesiyle şaşırđım, hem hasta idim, Viyana'ya azimet etmek isterdim, yola çıkmamaklığımı tavsiye ve tenbih ettiler. Es'ad Bey'den bir haber almadığım için de merak ediyordum.

— Paşa size intihar etmek niyetinde bulunduğunu his ve tahmin ettirecek sözler söyler miydi?

— Bilâkis. Öyle şeylerin lâkırdından hazzetmez idi. Gazetelerden bazan havadis sorar idi. Bir intihardan bahsedecek olur isem "bırak andan bahsetme," der idi.

— Graç'tan Es'ad Bey'e mektup yazdınız mı? Ne vakit yazdınız?

— Evet, ayın onbeşinde.

— Ne yazdınız?

— Efendim hazretleri, Graç'a güzelce vasil oldum ve berveç-i âti bulunduğum mahalli bildirmeğe müsaraat eylerim. Graç pek güzel bir şehir, benim de pek hoşuma gidiyor. Bu mektubumun vusûlünü bir kaç satır ile karîben iş'ar ederseniz mes'ud ve mesrûr olurum. Kemal-i hulûsla arz-ı selâm ederim. Graç'tan Gasse sokağı, Numara 8, İkinci kapı. İmza : A n n a Ş u m a n.

— Paşa sizi bir kimseye vereceğini söylemiş mi idi?

— Söyledi ama kimseyi teklif etmedi.

VIII.

Sâdullah Paşa'nın hastalığı ve vefatı dolayısıyla Londra sefareti başkâtibi Abdülhak Hâmid Bey'in Londra'da iki gazetenin neşriyatından bahs ile II. Abdülhamid'e arzısı

Taymis gazetesi dünkü nüshasında Viyana sefiri Sâdullah Paşa'nın keyifsizliğini ve bugünkü nüshasında hastalığında bir az kesb-i hiffet emaresi görüldüğünü yazmış olduğu gibi bugünkü Standard gazetesi dahi berveçh-i âti yazıyor :

“Devlet-i Aliyenin *Viyana* sefir-i kebirî Sâdullah Paşa'ya nüzül isabet ettiğinden dün geceye kadar kendini bilmez bir halde olduğu ve etibbânın hastalığı pek ağır buldukları haber veriliyor. Sâdullah Paşa bir zaman Sultan Murad'ın kitabet hizmetinde bulunmuş ve bâ'dehû sefaretle *Berlin*'e gidip Berlin Kongresi'ne dahi memur olmuştu. 1883 senesinde müşarünileyh *Viyana* sefiri olup lâkin *Berlin*'e gittiği tarihten beri *İstanbul*'a gitmesine — zevcesinin pek ağır hasta olduğu zaman bile — müsaade olunmamıştır; dört beş seneden beri sıhhaten fena bir halde idi; yalnız bundan bir kaç gün mukaddem *Viyana* şehri nâzırının bir resm-i kabûlünde bulunmuş; zira kendisi *Viyana* halkı beyninde pek ma'ruf diplomatlardan idi; mevcut olan *Viyana* süferasının ve bazılarının kâffesi bir çok saray ve devlet memurları ve en meşhur ve müteber asilzâdeler ale'd-devam Devlet-i Osmaniye sefarethânesine giderek istifsarda bulunuyorlar. „

Hemen cenab-ı hak ömür ve âfiyet ve şân ve şevket-i hazret-i hilâfet-penahîyi müzdad ve firavan buyursun, âmin bi-hürmet-i seyyidi'l-mürselîn. Londra, 4 Kânun-ı sâni 1306 ve 16 Kânun-ı sâni 1891.

Çaker-i Hak-beraber
Abdülhak Hâmid
(Ta'lik mührü)

IX.

Sâdullah Paşa'nın vatan tahassüründen bâhis ve İstanbul'a gelmesi için delâletini rica yollu Cevdet Paşa'ya gönderdiği 18 Mayıs 1301 (1886) tarihli mektup sureti ³⁷

Ahmed Cevdet Paşa'ya

Ma'rûz-ı hakîranemdir,

*Nazarımda gül-i râna görünür hâr-ı vatan
Var kıyas et ne imiş verd-i çemenzâr-ı vatan*

beytini tekrar ettikçe pişgâhımda Boğaziçinin hazarât-ı ulviyye ve kemâlât-ı tabiiyyesinden ziyade İstanbulun havây-ı ceyyid-i latifini teneffüs ede ede ciğer-pârelerimi öpmek hissesinden müte-hassıl bir levha-i matem-nisar inkişaf ediyor. Atebe-i pâdişahiye mezuniyetim hakkında vukubulan istirhâmât-ı adfdemin semeredar olmayışı ve verilen cevaplarla teşeffi-i sadr etmek ise mahlûkat-ı uhrevîye muhtas olduğu cihetle bir an evvel avdeti muhal olan o diyâr-ı meçhule (ahrete) seyahati istememek elimden gelmiyor. Eğer hünkâra karşı afvi gayr-i mümkün bir günah işlemişsem haber versinler de sefaretten, âlâyiş ve tantanadan feragat ederek vücûd-ı harab-âlûdımı siyah denizlerin tâ ka'r-i nâyâbına sokayım; eğer böyle değilse müsaade buyrulsun da bir kere İstanbul'a canımı atayım ve müsül olmak şerefini istida ile şehriyar-ı âlfcahın ayakları altında sirişk-i ma'sumiyetimi nisar ederek canlarına, tahtlarına düşman olmadığımı ve bilakis millet ve devletin ve bâhusus zât-ı hümayunlarının en sadık bir çâker-i minnettarı bulunduğunu arzedeyim. Bu hicran, bu mahrumiyet-i vatan, âilemden bunca vakitlik müfarakat beynimi kızgın demirler kadar yakıyor; bilmem ki ne kabahat ettim. Eğer evlâdlarımın bendenizden sonra makhur ve merdud olmayacaklarını bilsem ve ruh-ı magduruma lânet etmiyeceklerini yakînen anlasam zât-ı şâhaneyi hiç bir tazarru-ı cangüdaz ile meşagil-i devlet arasında tasdf etmem ve Azraili davet ederim;

³⁷ Bu mektubun suretini İbn'ül-Emin Mahmud Kemal İnal üstadımız, Abdülhamid'e ait Yıldız evrakı arasında görerek *Son asır Türk şairleri* isimli eserlerinin Sâdullah Paşa'nın terceme-i haline ait kısmında (S. 1569) neşretmişlerdir. Ben de merhum Sâdullah Paşa'nın kendi el yazısıyla olan bu mektubunu aynı evrak arasında görerek fotoğrafını çektilirip bu yazının sonuna koydum.

merhamet ve inayet buyrsunlar. İstanbul'a muvasalatimden itibaren boynuma lâle ve kollarıma kelepçe taksınlar, ayaklarıma demir vursunlar, fakat şükûfe-i vatani istişmam ettirmeden ve nûr-ı didelerimin çeşmân-ı mazlumânelerine nigeran olduğum halde teslim-i ruh etmek nimet-i yegânesini bu kullarından diriğ buyurmasınlar. Yoksa :

يوم نوبت ميزند بر طارم الفراسياب
بردهداری ميکنند در قصر قيصر عنكبوت

beytini tekrar edecek beşeriyet yine bu beşeriyettir. Baki bir an evvel haber-i müjde-eserin irsalini istirham ile tahiyat-ı mahsûsa-i ubûdiyyet-kârânemin kabulünü istida eylerim olbabda.

Fı 18 Mayıs, Şene 1301

Bende-i hakîr
Sâdullah

X.

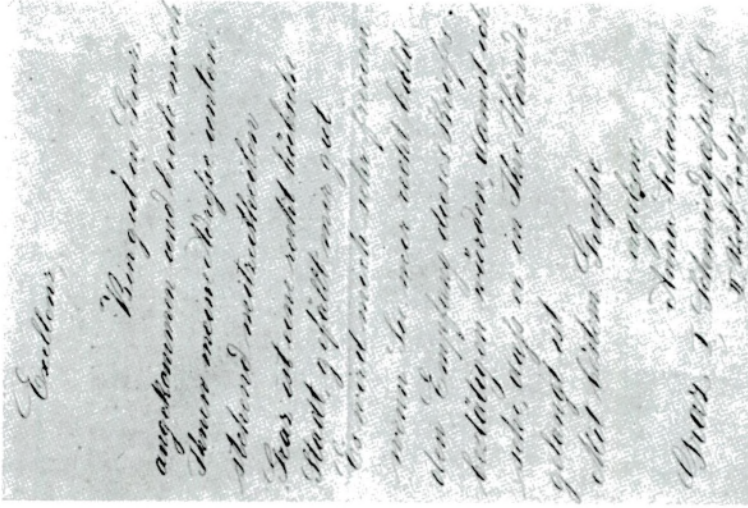
Sâdullah Paşa'nın vefatını müteakip dinî vazifenin yapıldığına dair bir belge ile İstanbul'a nakledilen cesedinin defni masarifini havi ve «Şehremaneti» damgalı iki vesika sureti

Şehremaneti

Zîri Viyana Sefaret-i seniyyesi başşehbenderliğinden musaddak olup merhum Sâdullah Paşa'nın mahdumları yedinde görülen şahadetnâmenin istihsal kılınan suretidir.

Saltanat-ı seniyyenin Viyana sefir-i kebiri Sâdullah Paşa merhumun gerek son saatinde ve gerek irtihali akabinde Kur'ân-ı kerim tilâvet olunmak ve gâsl ve techiz ve tekfin edilmek gibi vezâif-i islâmiyye ve âdât-ı dîniyyenin kâffesi şer'î şerif üzere bilâ noksan icra kılındığı ve tarafımdan bir hatm-i şerif dahi tilâvet olunarak dua edildiği velhasıl cenaze namazından başka kable'd-defn müşârünileh hakkında yapılacak hiç bir şey kalmadığını musaddak taraf-ı âcizânemden işbu şahadetnâme ita kılındı. 9 Kânun-ı evvel 306.

İmam muavini	Viyana'da Posta talebesi akaid-i dîniyye muallimi	Mısırlı prenslerin hocası	Adakale imamı
Hafız Aziz	Ahmed Şükrü	Mehmed Necib	Mustafa

Anna Schumann'ın Graz'dan Sadullah Paşa'ya gönderdiği mektup.

Merhum Sadullah Paşa.

architecte de France
 jusqu'à son exil dans le dév.
 son temps ne se plaçait pas
 son médecin G. B. Bismarck,
 qui lui fit ses visites journalières,
 imitant le traitement encore en
 usage, comme ça est déjà le
 cas autre fois que de manger du
 pain et d'insomnie.
 L'air d'insaler le gaz dans
 une intention fâcheuse, avait
 opposé et autant plus surprenant,
 nante. Elle peut avoir été, ainsi,
 guérie par une affection
 respiratoire semblable à l'état même
 de son exil, comme il s'est
 montré il y a dix ans ou à la
 suite de l'insomnie continue
 de dix ans.
 France, le 20 janvier 1891.
 Dr. Kravitz
 Prof. Dr. Kravitz
 Dr. J. Pellat

son exil dans le dév.
 jusqu'à son exil dans le dév.
 son temps ne se plaçait pas
 son médecin G. B. Bismarck,
 qui lui fit ses visites journalières,
 imitant le traitement encore en
 usage, comme ça est déjà le
 cas autre fois que de manger du
 pain et d'insomnie.
 L'air d'insaler le gaz dans
 une intention fâcheuse, avait
 opposé et autant plus surprenant,
 nante. Elle peut avoir été, ainsi,
 guérie par une affection
 respiratoire semblable à l'état même
 de son exil, comme il s'est
 montré il y a dix ans ou à la
 suite de l'insomnie continue
 de dix ans.
 France, le 20 janvier 1891.
 Dr. Kravitz
 Prof. Dr. Kravitz
 Dr. J. Pellat

Sadullah Paşa'nın tedavi ve ölümüne dair üç doktorun müştereken verdiği rapor.

Cenazenin Sultan Mahmud türbesine defni esnasında yapılan masarif puslası :

Kuruş

2397	Lâhd masrafiyle türbedar efendilere verilen,
500	İmam efendilere,
300	Türbe-i şerif sebilcisi ile muvakkitlerine verilen,
400	Hîn-i tedfinde Kur'ân-ı kerim tilâvet eden hocalara verilen,
300	Tarikat-i Mevleviyye dedegânına verilen,
400	Tarikat-i sâire dervişânına verilen,
300	Tarikat-i sâire dervişânına başkaca verilen,
200	Bab-ı âli kavaşlarına verilen,
200	Mahallesi imamı ile türbe-i şerifin mukabilinde câmi-i şerif imamına verilen,
5203	Umum fıkara ve bîvayegân ve perakende surette gelen fıkarây-ı dervişan ve saireye sadakat.

10200

RAPORLAR :

AMASYA MAHMATLAR KÖYÜ DEFİNESİ

HAMİT KOŞAY

MAHMUT AKOK

Amasya'nın Mahmatlar köyünde çift sürerken bulunan eserlere ait gönderilen ayaklı bir altın kupa, ve kulplu bir altın ibrik Alaca Höyük hükümdar mezarlarında bulunan (Milattan önce takriben 2400) altın kapların hemen eşi idi. Alaca ile mukayese için hayli uzakta yeni bir istasyon bulunmuştu.

1936 yılında Çorum -Sungurlu şosesinin 25 kilometre mesafesinde Sapaköy yakınında Koparan deresi veya Hanyeri diye anılan yerde bir oduncu tarafından bulunarak Ankara Müzesine getirilen bronz geyik de Alaca III. maden kültürünün hayli yaygın olduğunu gösteren bir delildi. Al. 1080. (Remzi Oğuz Arık'ın 1935 Raporu, pl. CCLXXI).

Tarih Kurumundan sağlanan ödenekle Alaca -Höyük hafriyat hey'eti müdürü Hamit Koşay ve Arkeolog Mahmut Akok tarafından 2/7/1949 — 30/6/1949 tarihleri arasında Mahmatlarda kısaca süren bir inceleme yapıldı.

Definenin bulunduğu mevki : Envanterde gösterilen altın, gümüş ve bronz eserler Amasya Tokat şosesinin 23 — 24 üncü kilometreleri arasında kuzeye düşen meyilli arazinin eteğinde bulunmuştur. Bu nokta şoseden 650 metre mesafededir (Resim 1). Define kayalığın doğu kenarında olup yamaç ve sırtlar belirli surette eski bir yerleşme alanıdır. Kapu kayadan sonra Yeşilirmaktan ayrılan vadi kısmen ormanlık ve dik yamaçlı bir boğaz halinde devam etmektedir. Vadinin toprağı fevkalâde bereketli ise de, büyük şehirlerin kurulmasına elverişli değildir. Bu çevrede daha çok dağınık iskân yerleri beklenebilir. Yeşilirmaktan ayrıldıktan sonra vadinin hakim noktalarında tümülüsle rastlanmaktadır. Araştırma sahamızın güney doğusunda ve kuş uçuşu 1500 metre mesafede köylülerin Toprakkale dedikleri büyükce bir tümülüs

Mahmatlar köyünden define yerine ulaştıran patikanın yani başında da küçük bir tümülüs mevcuttur (Resim 2).

Define Mahmatlar köyüne nisbetle anılmakta ise de burası Kızılkışlacık ağullarına daha yakındır. Definenin bulunduğu yere nazaran 30 metre yükseklikteki hakim düzlükte duvar kalıntıları görülmektedir. Bunun çevresindeki hafif meyilli arazide Klâsik çağ iskân sahası tesbit edilmiştir (Resim 3, 4). Define alanının bir kilometre doğusunda bir sel yatağı ile ayrılan yamaçta da bu iskân sahası devam etmektedir. Yerli halkın Tekne-kaya diye adlandırdıkları yer kalker kayalardan ibaret olup eskiden taş ocağı olarak kullanılmış ve mezar lahitleri çıkarılmıştır. Burada hâlâ işe yaramadığı için natamam olarak bırakılmış taş lahitlere raslanmaktadır.

Definenin bulunuşu: Yaptığımız incelemelere göre maden eserlere önce, sapan sürülürken raslanmıştır. Ele geçen kaplardan bir kaçının altın oluşu derhal köylülerin hırsını kamçlamış, kazma ve küreğini alanlar gece lüks lambaları ve fenerlerle burasını delik deşik etmişlerdir. Bunu haber alan resmî makamların müdahale ve gayreti sayesinde elde mevcut parçalar kurtarılabilmiştir. Maalesef köylüler altın parçalarını daha kolay satışa sürebilmek için ayaklı altın kadehi kısmen parçalamışlardı. Bunun da parçaları ele geçtiği için usta bir kuyumcu tarafından onarılması mümkün olacaktır. Alaca Höyük hey'eti Mahmatlara vardığı zaman define mevkii valilik tarafından jandarma vasıtasıyla muhafaza altına alınmıştır.

Hey'etin araştırmaları

Hey'et tarafından başta köylülerin karıştırdığı yerde (A) de genişçe sondajlar yapılmış, toprak tekrar taranmış, sahada meydana çıkan bir tek bronz balta parçası, bronz eserlerin de altın kaplar ve gümüş külçelerle birlikte bulunduğuna şüphe bırakmamıştır.

Definenin bulunduğu yerde ana toprak pek sığ ve arazi kayalıktır (Res. 5). Burada Alaca III. tipi (eski bronz bakır çağı) çanak çömlek kırıklarına da rastlanmış, mevcut parçalar dikkatle toplandığı halde yapııştırıldığı zaman bütün kap meydana getirecek miktarda ele geçirilememiştir.

Bulunan çömllekler elle yapılmış içi siyah, dışı kırmızı veya dışı siyah içi kırmızı kaplara aittir. Hamur terkiplerinde kum ve

ot karışıktır. Bazılarının içi veya dışı perdahlıdır. Elde edilen kenar profillerine göre bunların ufak boyda geniş karınlı düz boğazlı kaplara ait olması gerekir (Res. 6).

Çok karıştırılan sahada eserlerin bir mezara ait olup olmadığını tesbit mümkün değildi. İskelet kırıklarına da raslanmamıştır. Köylüler de bu hususta aydınlatıcı bir bilgi verememişlerdir. Bulunan eserlerin bir atelye veya zengin bir insana ait depo olması da muhtemeldir.

Bu çevrede olduğu gibi define sahasının yakınında klâsik iskâna delâlet eden duvar kalıntılarına çömlek kırıntılarında raslanmıştır (Res. 2 de). B ile işaret olunan ikinci yarmada Klâsik çağ yapı duvarlarına raslanmıştır (Res. 6). Kültür toprağı sığ olan bu yerrde geniş ölçüde araştırma yapmak gereklidir.

Seyahatimiz Ramazana rasladığı için amele bulmakta güçlük çekilmiş, tarla sahipleri ile de anlaşma gerektiğinden esaslı kazı yapılması daha müsait zamana bırakılmıştır.

Definenin envanteri

Mahmatlar definesinde bulunan madenî eserleri üç gurupta mütalea mümkündür.

- 1 — Altın kaplar.
- 2 — Gümüş külçeler.
- 3 — Bronz baltalar.

1. Altın kaplar

Mah. 1: Altın ibrik, şerit kulplu, yuvarlak karınlı, kuş gagası biçiminde akıtacaklıdır. Akıtacak kısmı köylüler tarafından koparılmış ve muayenesi için bir kısmı şehre götürülmüştür. Yapıştırılması mümkündür. Kabın üstü jeometrik kırık çizgili kabartma ve oluklarla süslüdür. Bu şekiller arasında biri dipte olmak üzere gamalı haç süsleri mevcuttur.

Ağırlığı: 363 gram.

Yüksekliği: 185 mm. Karın kutru: 115 mm. (Resim 7-8).

Mukayese ediniz: Al. 242 biçim aynıdır. Yalnız üzerinde gamalı haç yoktur (Resim 9). Remzi Oğuz Arık, Alaca Höyük hafriyatı (1935. pl. CLXXI).

Hamit Koşay: Fig. 13-15 July 21/1945. The Illustrated London News. Fig. 313, sahife 64. Altanatolien 1942 (H. Bossert.)

Hamit Koşay: 1937 - 1939 raporunda sahife 71 de K. 1 aynı şekilde bir altın ibrik biçimi kap olup bunun dibinde gamalı haç vardır. Gamalı haç güneş kurslarında ve süs parçaları arasında da raslanmaktadır.

Mah. 2: Ayaklı altın kupa üstü düzdür. Define arayıcılar tarafından kolay satmak maksadiyle kesilmek suretile kenar kısmı parçalanmış ise de bu parçaların büyük kısmı mevcuttur. Mevcut parçaların ağırlığı: 558 gramdır. (Bu kaba ait olduğu görülen üç parça ile birlikte).

Yüksekliği: 247 mm.

Kaide kutru: 83 mm. (Resim 10 - 11).

Mukayese ediniz: Alaca-Höyük hükümdar mezarlarında bulunanların tutacak kısmı da kabartmalı ve olukludur. Yalnız üst ve kaide kısımları düzdür.

Remzi Oğuz Arık: Alaca-Höyük hafriyatı 1935 de Al. 241. pl. CLXIX

Hamit Koşay: Alaca - Höyük hafriyatı 1937 - 1939 raporu. K. 4. Sahife 71 de.

Ayrıca H. Bossert: bu kupanın bir resmini Altanatolien, s. 64. Fig. 314 'de göstermiştir.

Kurt Bittel: Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens 1945, Abb. 7, 8.

2. Gümüş külçeler

Mah. 3 : Gümüş külçeler ; 18 adet gümüş külçe de muhtelif ağırlıktadırlar (Ağırlıkları : bir tanesi 4630, üç tanesi 425 altı tanesi 426, iki tanesi 424, gram olup diğerleri 416, 428, 440, 436, 430, 494 gramdır). Henüz tahlil edilmemiş olduğundan gümüş külçelerin bir miktar kurşunu da ihtiva ettiğini sanıyoruz. Külçelerin bir tarafı düz öbür tarafları muhaddap (Konkav) olmak üzere gayri muntazam değirmi şekildedir. Köylünün anlattığına göre bunlar toplu bir halde bir kap içinde bulunmuştur. Kap parçalarının Alaca III. cinsinden olduğunu evvelce söylemiştik (Res. 13).

3. Bronz baltalar

Mah. 4 : Bronz harp baltaları ; 8 parçadan ibaret olan bu baltaları 4 tip olarak mütalaa mümkündür (Res. 14-15).

1. ve 2. tipler, aynı biçiminde olup, cesamet bakımından fark gösterirler.

3. tip, yarım daire şeklinde olan tarafı dişlidir. Üzerinde çukur noktacıklar şeklinde süsler vardır. Diğer yüzü bulunamamıştır.

4. tip, her iki yüzü keskin bir baltadır.

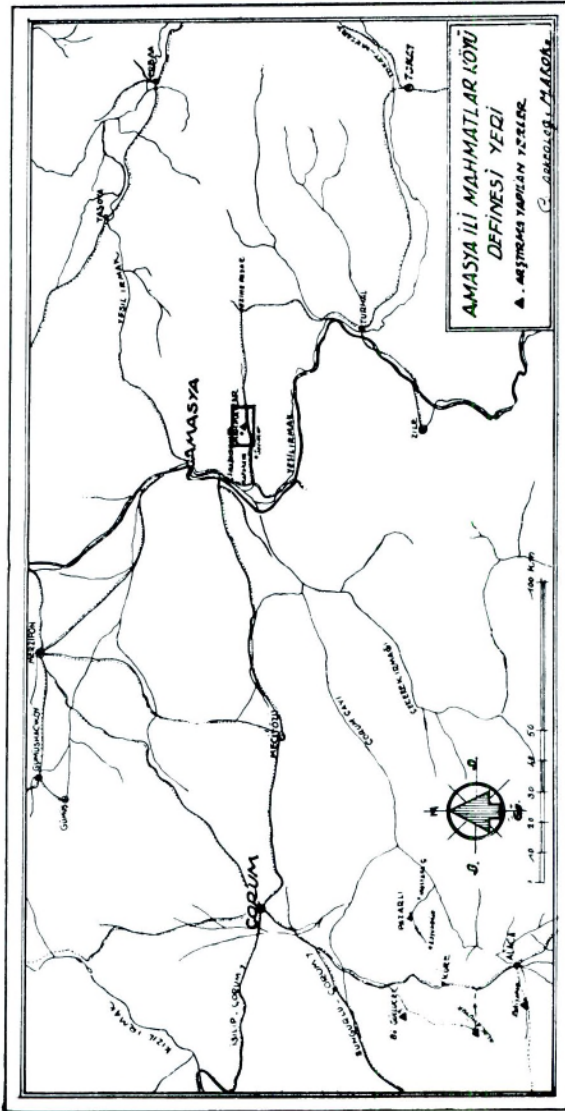
Bu baltaların harp, av ve merasim için kullanıldığını sanıyoruz. Mukayese ediniz; Eurasia Septantrionalis Antique mecmuasının X uncu cildinde 84 üncü sahifede.

Przeworski 1. ve 2. tip baltaların tam bir eşini vermektedir. Stockholm de Tarih müzesinde 15635 numarada kayıtlı bu bronz balta Anadolu menşelidir. Yine S. Przeworski: Archiv Orientalni, vol. 7 (1935), No. 3 de 1910 yılında Ermeni antikacı Kiukor Minassian tarafından Paris'te Stockholm Müzesine satılan Ordu bronz definesini tanıtmaktadır. Ordu'da bulunan ve zaman itibariyle de daha geç olması muhtemel olan bronz baltalar Mahmat'lar definesinden hayli farklıdır.

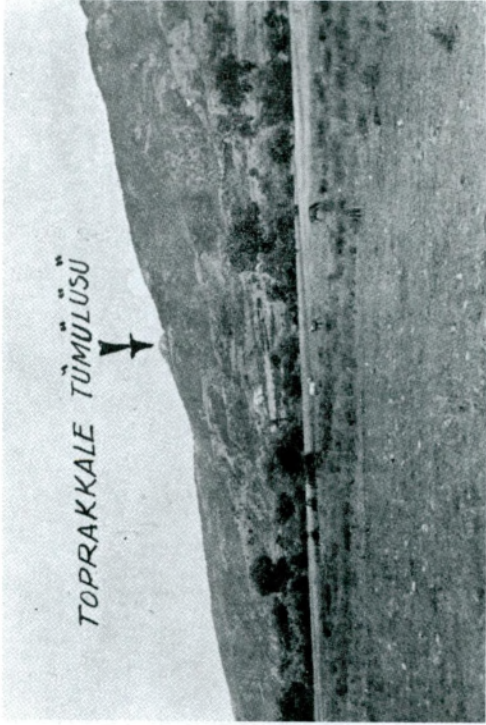
Bir yüzü dişli harp baltalarına Şimalî Suriye'de Ras-Şamra'da raslanmış ise de şekilce Mahmatlar baltasına benzememektedir. Eski Luristan'da da böyle bir tarafı dişli baltalar mevcuttur.

İran'da da Hocu-Davut-Köprü'de bulunan bazı baltalar Mahmatlar 1. ve 2. tip baltaların bir varyantıdır. (C. Schaeffer : Stratigraphie comparée 1948. Fig. 222 c.).

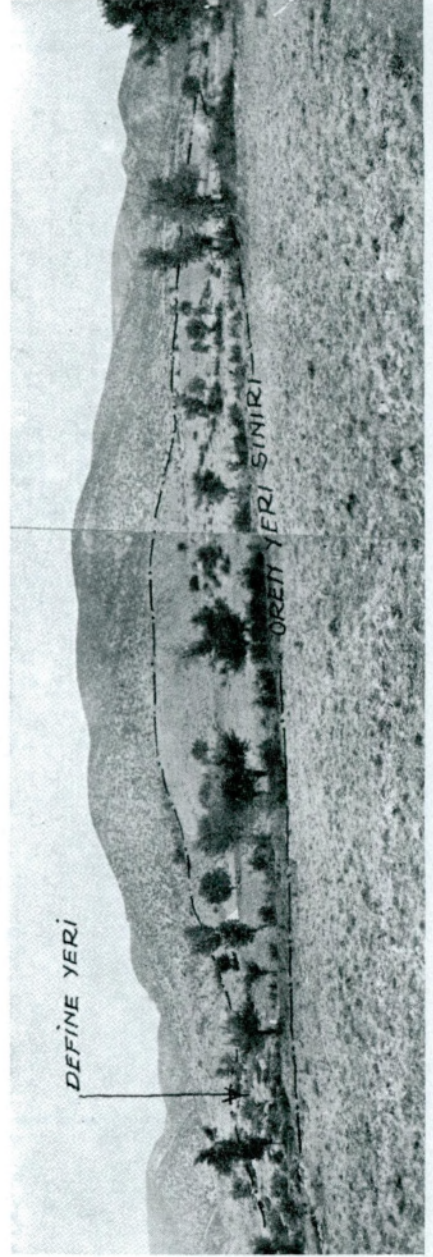
Franz Hançar'ın Die Beile aus Koban, Wien 1934, adlı eserinde Tafel III. de 8 numara ile gösterdiği iki yüzlü balta, ayrıca Ahlatlıbel 1934, s. 95, Mahmatlar ile mukayese edilebilir. Luristan'da da Mahmatlar 1. 2. tipini gösteren bronz baltalar, ayrıca bir tarafı dişli baltalar bulunmuştur. Zaman itibariyle aralarında bazı farklar mevcut ise de Luristan, Kafkasya ve Mahmatlar'da bulunan harp baltalarını aynı prehistorik kültür çevresine idhal etmek hata olmaz sanırız.

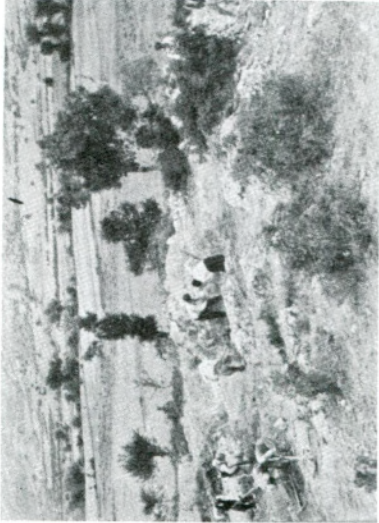
Res. 1

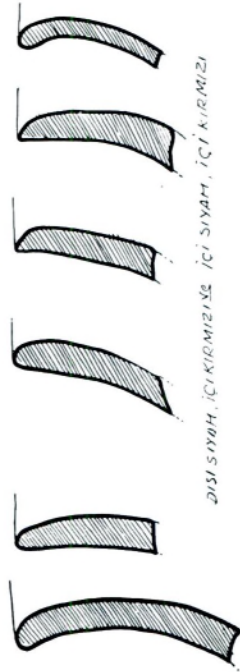
Res. 2 — Define yeri çevresindeki tümülüsler.

Res. 3 — Define yeri ve çevresindeki ören yeri.

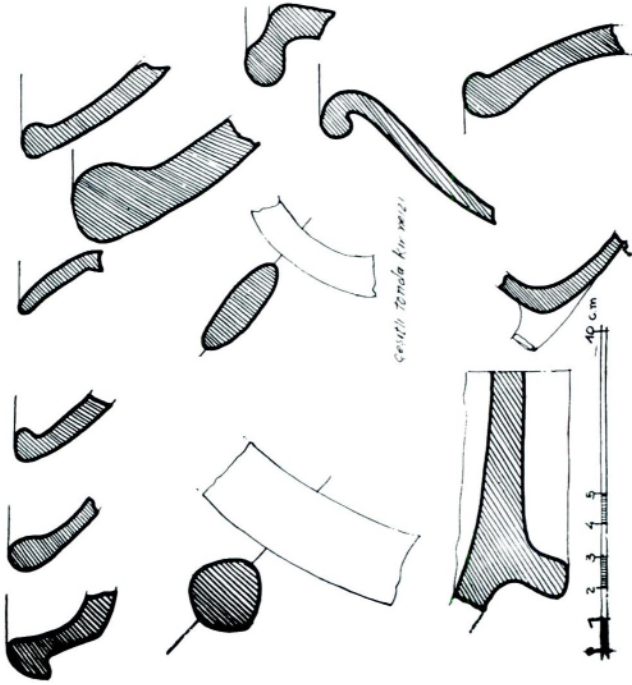

Res. 5 — A. Araştırma yerinde çalışma.

DİŞİ SİYAH, İÇİ KIRMIZI
İÇİ SİYAH, İÇİ KIRMIZI

Res. 6 — Bakırçağı çanak-çömlek profilleri.

ÇEŞİTLİ TÜRDE KİT 1942/1

Res. 7 — Klâsik çağ çanak-çömlek profilleri.

Res. 8 — Altın kupanın yandan görünüşü.

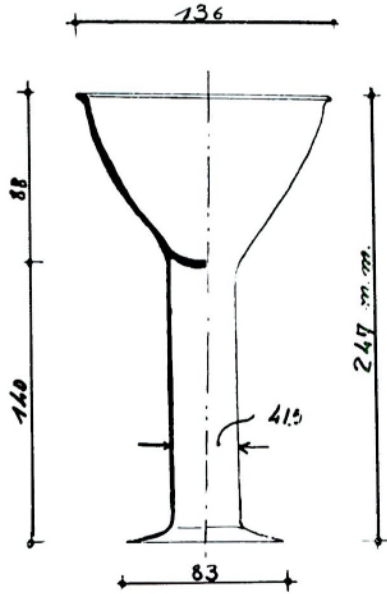
Res. 9 — Altın kupanın dipten görünüşü.

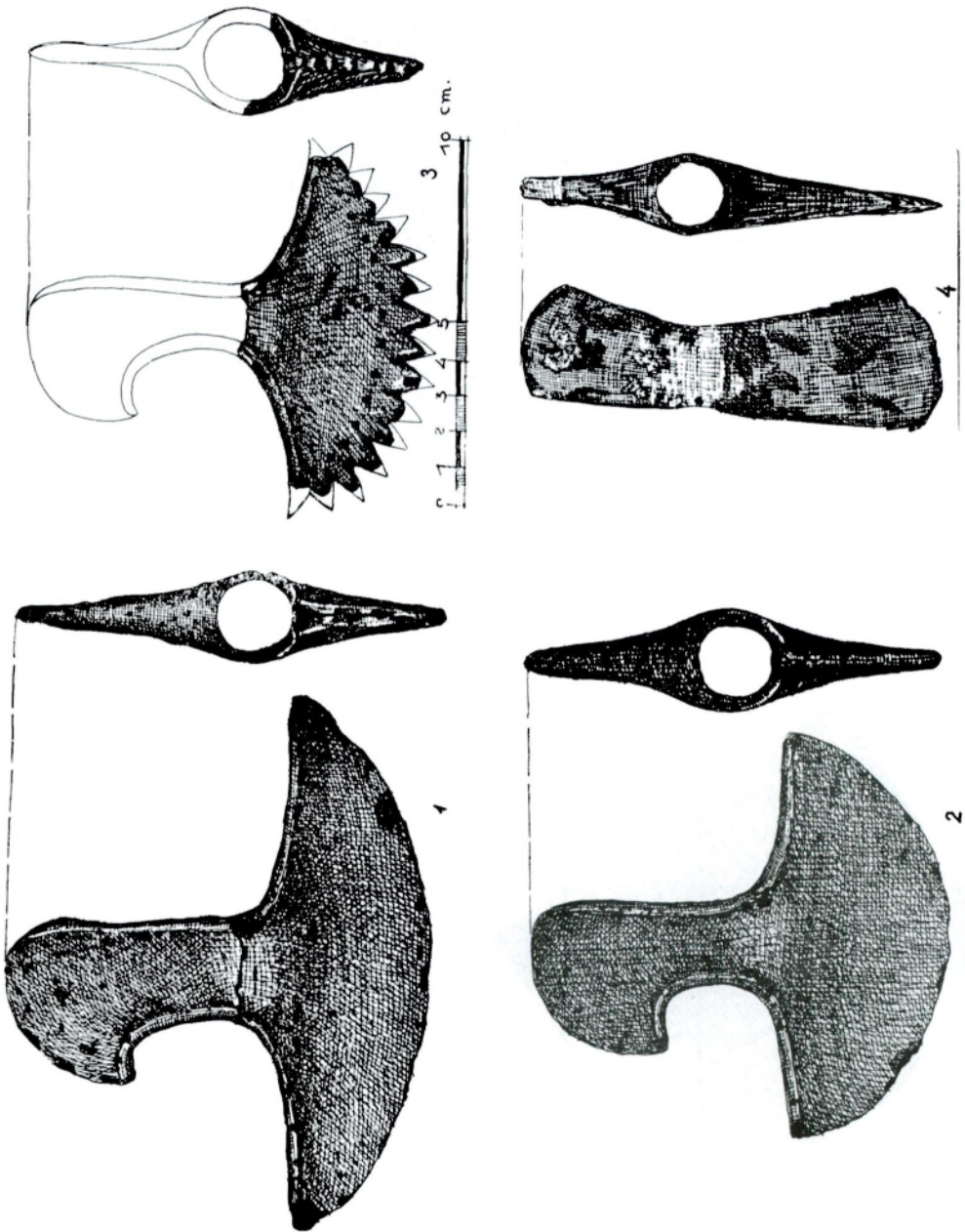
Res. 10 — Alaca Höyük'te bulunan
Altın ibrik.

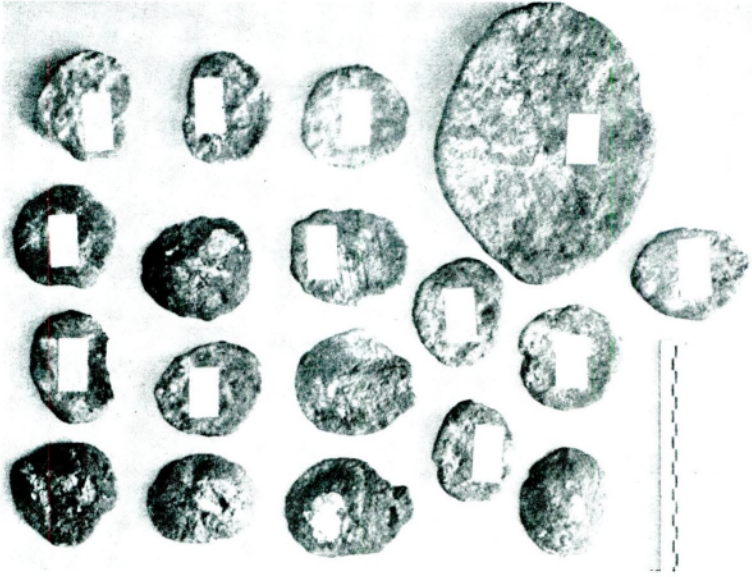
Res. 13 — Alaca Höyük'te bulunan
Altın kupa.

Res. 11, 12 — Altın kupa.

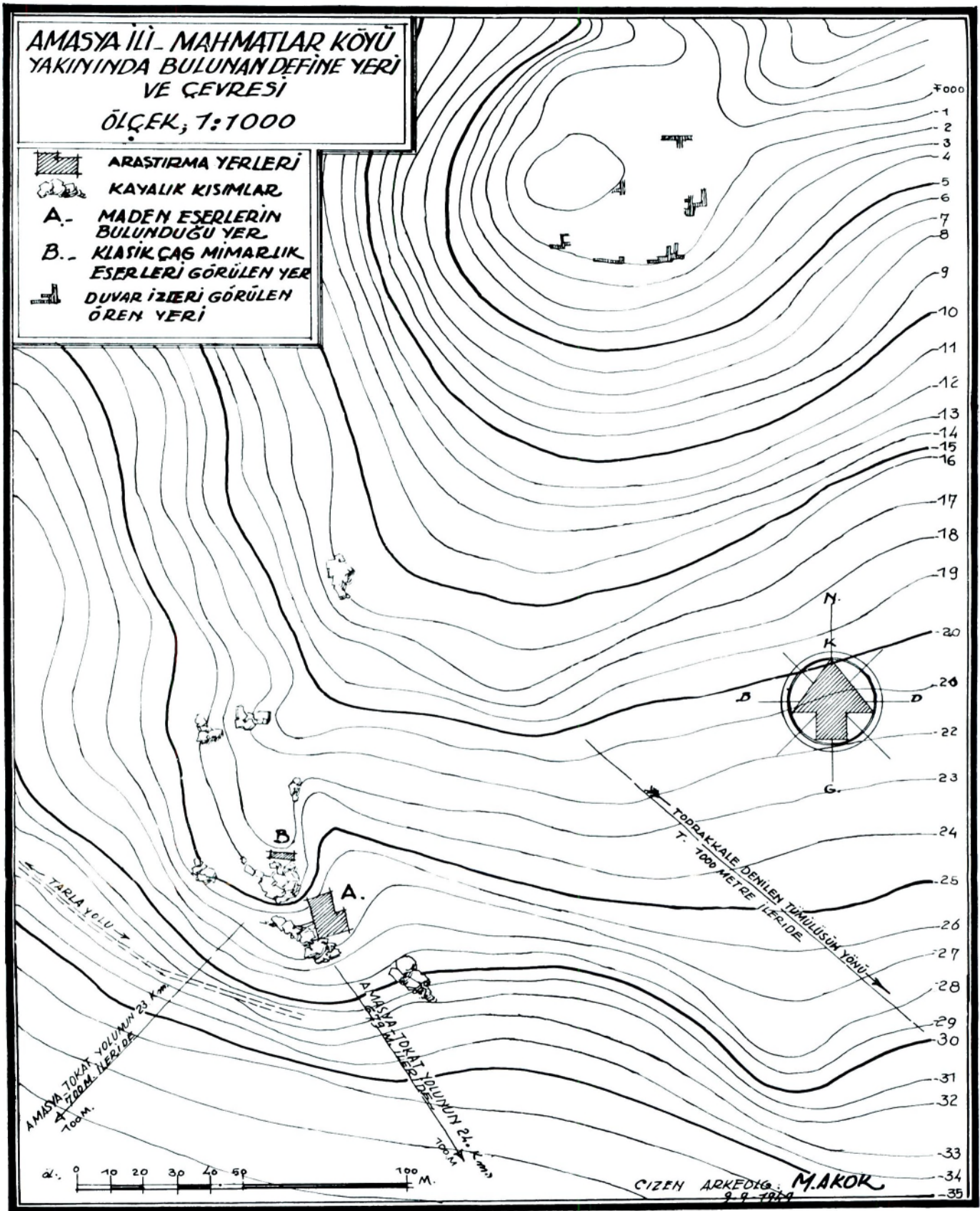
Res. 14 — Bronz balta tipleri.

Res. 16 — Gümüş külçeler.

Res. 15 — Bronz baltalar.

Res. 4

LARİSA CİVARINDA HÖYÜCEK 'DE YAPILAN SONDAJ

MUZAFFER S. ŞENYÜREK
E. ŞENYÜREK

HAKKI GÜLTEKİN
AHMET DÖNMEZ

İzmir ilinin Menemen ilçesinde Helvacı köy yakınında ve eski Larisa şehri civarında bulunan ve köylüler tarafından Höyücek tepe adı ile anılan Höyücek bağlar ve zeytinlikler arasında duran küçük bir höyüktür. Aşağı Gediz (Hermos) ovasının batı kısmında bulunan Höyücek, ova ile Foça yarımadasını kaplayan dağların birleştiği yere ve Menemen - Foça ve Menemen - Bergama şose-lerinin kavşak noktasına yakındır.

B. Hakkı Gültekin'in Helvacı köy civarında bir höyüğün bulunduğunu bildirmesi üzerine bir hey'et halinde Höyücek'e gittik. Höyüğe ayak basar basmaz satıhta topladığımız el ile yapılmış keramik parçaları burada çok eski bir kültürün bulunduğunu gösterdiğinden, bu höyükte bir sondaj yapmağa karar verdik.

Bu sondaj 1949 yılı Ağustos ayında, Türk Tarih Kurumu adına yapılmıştır (19-26 Ağustos). Höyücek'de ancak bir hafta çalışabildiğimizden ve höyüğün tam durumunun aydınlatılması için daha büyük ölçüde kazıya ihtiyaç olduğundan, bu kısa ilk raporumuzda sadece şimdilik elde edilen neticeleri bildirmekle yetineceğiz. Rapora eklemiş olduğumuz resimlerin okuyucularımıza Höyücek hakkında yeter bilgi vereceğini ümid ediyoruz.

Evvelâ höyüğün doğu yamacında ve zirvenin yakınında bir deneme çukuru açtık (A yarması). Satıhta topladığımız çanak çömlek parçalarının benzerlerinin burada *in situ* bulunduğunu tesbit ettikten sonra, bu çukuru terk ederek höyüğün kuzey yamacının eteğinde B adını verdiğimiz ikinci bir yarma ile gene höyüğün doğu yamacında A çukurundan biraz daha aşağıda ve güneyde C adını verdiğimiz üçüncü bir yarma açtık.

2.45×4.50 metre eb'adında olan B yarmasında 3.90 metre derinliğe kadar indik. Bu yarmada en az iki mimari katına ait kalıntılar mevcuttur. Bu yarmanın güney kenarının üst kısmında

ince bir kül tabakasına tesadüf ettik (Res. 7). Fakat vaktimizin darlığından bu kül tabakasını takip etmek ve mahiyetini tesbit etmek imkânını bulamadık.

2.50×9.50 metre eb'adında olan C yarmasında 3.50 metre derinliğe kadar indik. Bu yarmada üç yapı katına ait harçsız taştan yapılmış temel kalıntılarına tesadüf ettik (Res. 9, 10 ve 11). Vaktimizin darlığından genişliğine hafriyat yapmak ve bu yapı kalıntılarını takip etmek mümkün olmadığından kazıya 3.50 metre derinlikte son verdik. Bu seviyenin altında en az kazdığımız kadar höyük toprağı mevcuttur.

B ve C yarmalarından çok sayıda çanak çömlek parçası çıkmıştır. El ile yapılmış olan Höyücek keramiğinin hamurunda bilhassa kum dikkat nazarını çekmektedir. Keramik tanıdığımız Kalkolitik ve Bakırçağı (Truva I ve II) tekniğine göre pişirilmiştir. Kapların çoğu astarlı ve perdahlıdır. Fakat bunların küçük bir kısmı, bilhassa mutfak kapları, astarsızdır. Kapların ekserisinin içi ve dışı siyah veya kahverengidir. Renk bakımından kahverengi kaplar siyahlardan daha büyük bir tenevvü göstermektedir. Bunlara ilâve olarak içi kahverengi — dışı siyah ve içi siyah — dışı kahverengi parçalar da mevcuttur. Fakat bunların sayısı nisbeten azdır. Ayrıca az sayıda kırmızı perdahlı parçalar ve bazı isli örnekler de mevcuttur.

Şekiller arasında, Truva tipinde geniş ağızlı, basit profilli ve içeri çekik kenarlı çanaklar (Res. 12-15), gene Truva'nın karakteristiği olan üç ayaklı derin çanaklar (Res. 16), ve testiler (Res. 17 ve 24) görüyoruz. Ağız kenarları içeriye doğru çekik olan birçok çanak parçasının bulunması (Res. 18), batı Anadolu'da sık sık rastlanan, bu çanak tipinin eski Höyücek'de de çok rağbet gördüğüne delildir. Bunlardan başka, B yarmasında kalın cidarlı bir küpün parçaları da ele geçmiştir.

Höyücek çanaklarının ağız kenarları düz, içeriye çekik veya dışarıya doğru kıvrıktır. Resim 24 A ve B bilhassa batı Anadolu'nun prehistorik kültürlerinin bir karakteristiği olan gaga biçiminde ağız kenarlarını göstermektedir.

Kulp şekilleri çok büyük bir variation göstermektedir (Bak: Resim 20-23). Bunlar arasında düğme, üzeri çukur düğme ve sırt biçiminde olan kulplardan başka, delikli silindir biçiminde uzun kulplar, içinden ip geçirilmiş olan kulplar (Resim 21), şerit biçimi-

minde kulplar, kesidi oval biçimde olan kulplar vesaire vardır ¹. Dipler müdevver, düz veya içeriye doğru çukurdur.

Höyücek keramiğinin en büyük kısmı süssüzdür. B ve C yarmalarında ancak birkaç süslü parçaya tesadüf edilmiştir. Resim 25 de gösterilen dip kısmı altı sıra kazılmış paralel çizgi ile süslenmiştir. Bir karın parçası üzerinde de (Resim 26C) iki kazılmış çizgi görülmektedir. Oldukça seyrek görülen, satırları sert bir şeyle sıyırmak suretiyle tesviye edilmiş çanak çömlek parçalarından bir ikisinin iç yüzünde düz müvazi çizgiler görülmektedir (Resim 19). Bu gibi muntazam müvazi çizgilerin süs için yapılmış olması muhtemeldir. Bunlardan başka dış yüzleri beyaz boyalı iki parçaya tesadüf edilmiştir. C yarmasında 200-250 cm. derinlikte bulunmuş olan bir içi-dışı siyah perdahlı parçanın üzerinde dört (Resim 26B) ve B yarmasında 130-155 cm. seviyesinde bulunmuş olan ikinci, dışı perdahlı siyah parçanın üzerinde de (Resim 26A) üç beyaz şerit mevcuttur. Bu beyaz boyalı parçalar Höyücek'de I. Truva keramiği ile çağdaştır.

Beyaz boyalı siyah keramiğin dağılıp sahasını incelemiş olan Dr. Tahsin Özgüç ², bu keramik çeşidinin I. Truva'dan başka, Thermi'de, Yortan'da ve Kusura A da mevcut olduğunu ve Kalkolitik çağda görülmekle beraber Yortan'da daha bir müddet devam ettiğini bildirmektedir. Gene aynı müellife göre, beyaz boyalı keramik orta Anadolu'da Bakır çağına tekabül eden Karaoğlan IV de ³ ve Samsun bölgesinde Dünder tepe'nin Bakır çağı katında ve gene Bakır çağına ait olan Kaledoruğu ve Tekeköy'de bulunmuştur. Dr. Özgüç Dünder tepe'nin Kalkolitik katında da beyaz boyalı iki örneğe tesadüf edildiğini kaydetmektedir ⁴. Bunlardan başka Alaca Höyük yakınında bulunan Büyük Güllücek'in

¹ Resim 22 de kulplar arasında A harfiyle gösterilen bir kapak sapının benzeri 1949 yılında Dr. Hâmit Koşay başkanlığında yapılan yeni Büyük Güllücek kazısında ele geçmiştir. Dr. M. Şenyürek'in antropolog olarak iştirak ettiği bu kazıda bulunan bu saptan burada bahsetmemize müsaade eden Dr. Koşay'a teşekkürlerimizi bildiririz.

² Tahsin Özgüç: Birinci Truva'yı kim kurdu? Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt II, sayı 5, 1944. s. 698 - 702.

³ Dr. Özgüç'ün bildirdiğine göre (op. cit. s. 699) Karaoğlan'da beyaz boyalı çanakların iç yüzündedir.

⁴ Tahsin Özgüç: op. cit. s. 701.

Kalkolitik katında da beyaz boyalı keramik mevcuttur⁵. Dr. Kılıç Kökten'in 1949 yılında Ayvalık civarında Kaymaktepe'de yaptığı bir sondajda da beyaz boyalı keramiğe tesadüf edilmiştir⁶. Böylece, Höyücek'de bulunan iki parça beyaz boyalı siyah keramiğin dağılışı sahasını İzmir civarına kadar genişletmektedir.

Resim 27 A kemikten yapılmış bir bizi göstermektedir. Resim 27 B de görülen bir hayvana ait, kökünün ucu kırılmış, bir kesici dişin de bir biz veya iğne olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Bir biz veya iğne olarak kullanılmış olan bir kesici diş Kumtepe'nin I a katında da bulunmuştur⁷. Süt eşyası olarak elimizde, kolye veya bilezik olarak kullanılmış olması muhtemel olan, ortası delik bir taş ile (Resim 27 C) kavkıdan yapılmış bir halka (Resim 27 D) vardır. Bu kazıda çifte mahrut biçiminde iki ağırşaga tesadüf edilmiştir (Resim 27 E, F). Resim 24 C de gösterilen terra cotta parçanın ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Thermi'de bulunmuş olan bir şekle⁸ çok benzediği için, bunun da, Thermi örneği gibi, bir çengel parçası olması ihtimal dahilinde görülmektedir.

Höyücek sondajında hiç bir madeni eşyaya rastlanmamıştır. Çağdaş I. Truva kültüründe⁹ ve Thermi'nin en eski katında¹⁰, az olmakla beraber, bakır eşyaya tesadüf edildiğinden, Höyücek'in kazılan kısmında madeni eserlerin bulunmamasını daha ziyade bir tesadüfe atfetmeğe mütemayiliz. Diğer taraftan, Höyücek'de taştan yapılmış muhtelif âletler bulunmuştur. Resim 29 A ve B Truva ve Thermi'den tanıdığımız harp baltalarına ait iki parçayı ve Resim 29 C de çok aşınmış küçük bir yassı cilâlı baltayı (celt)

⁵ Hâmit Koşay ve Mahmut Akok: Büyük Güllücek araştırmaları üzerine ilk rapor. (Preliminary report on test excavations at Büyük Güllücek). Belleten, cilt XII, sayı 46, 1948. s. 475.

⁶ İ. Kılıç Kökten: 1949 yılı Tarih öncesi araştırmaları hakkında kısa ön rapor. (Recherches de prehistoire faites en 1949). Belleten, cilt XIII, sayı 52, 1949. s. 316.

⁷ Bak: Hamit Koşay ve Jerome Sperling: «Troia» da dört yerleşme yeri. 1936, İstanbul. Resim 22, No. K- 13.

⁸ Winifred Lamb: Excavations at Thermi in Lesbos. 1936, Cambridge. Levha XXIII, No. 30-51.

⁹ C. M. Blegen: Truva hafriyatı, 1932-1937. İkinci Türk Tarih Kongresi. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IX. seri: No. 2, 1943. İstanbul. s. 769.

¹⁰ Winifred Lamb: op. cit. s. 165.

göstermektedir. Ayrıca sileks ve obsidiyenden yapılmış kazıyıcı ve lâmlara da tesadüf edilmiştir. Bunlardan bir kısmı Resim 28 de gösterilmiştir.

B yarmasında 145 cm. derinlikte dış kenarının maksimum horizontal kutru 26 ve içinin en büyük kutru 17 cm. olan taştan yapılmış bir dibek bulunmuştur (Resim 30). Resim 31 de gösterilen taş dibek ve yuvarlak taş ise Höyücek'in, bunların höyükten çıktığını söyleyen, sahibinden alınmıştır. Kazıda bulunmamış olan bu ikinci dibegin maksimum kutru 32.6 santimdir ve kazıdan çıkan dibek kadar muntazam değildir.

B ve C yarmalarında hayvan kemiklerine (Resim 32) ilâve olarak, çok sayıda kavkı (Resim 33) bulunmuştur. Yani eski Höyücek halkı, besi olarak, hem memeli hayvanlardan ve hem de omurgasız su hayvanlarından faydalanmışlardır. Balık kemikleri bulunmamış olmakla beraber, bu eski insanlar balıktan da faydalanmış olabilirler.

Bu sondajda nebat tohumlarına rastlanmamıştır. Fakat bunların bulunmaması bir tesadüf eseri olabilir. Keza bu kazıda insan iskeletlerine de tesadüf edilmemiştir.

Höyücek'in kazılan kısmı birinci ve ikinci Truva kültürlerini temsil etmektedir. Höyücek, görünüşe göre, ikinci Truva kültürü esnasında terk edilmiştir. Bu höyüğün altında I. Truva'dan daha eski bir kültürün bulunması mümkündür. Fakat Höyücek'in altında daha eski bir kültürün bulunup bulunmadığını ancak ileride yapılacak kazılar gösterebilir. Onun için şimdilik bu hususta kesin bir hükme varmaktan çekiniyoruz.

Höyücek'in prehistorik çağda deniz ile olan münasebetine gelince, Menemen'den denize kadar uzanan ovanın Gediz nehri tarafından doldurulmuş olduğu bilinmektedir. Profesör Besim Darkot¹¹ bu hususta şöyle demektedir: "*Gediz nehri, geniş vadisinden Manisa dağı ve Dumanlı dağı arasındaki dar boğaz (Menemen boğazı) vasıtasıyla çıktıktan sonra İzmir körfezi içine geniş bir delta yaymıştır. Bu delta Foça yarımadasıyla İzmir'in Karşıyakası arasındaki sahayı denizden kazanmış ve bu saha dahilinde*

¹¹ Besim Darkot : Coğrafi araştırmalar I. İstanbul Üniversitesi yayınlarından No. 62. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü neşriyatı : 4, 1938, İstanbul. s. 37.

bulunan müteaddit adaları (Üçtepeler) de içine alıp karaya bağlamıştır. Antik çağ yazarları da bu ovanın Gediz nehri tarafından doldurulmuş olduğunu tahmin etmişlerdir¹². Cadoux da¹³ bir vakitler İzmir körfezinin “kuzey-batı kısmına,” “Hermeian körfezi,” denildiğini bildirmektedir. Menemen ovasının Gediz nehri tarafından doldurulmuş olduğu bilindiğinden, Höyücek kültürünün inkişaf ettiği çağda, yani takriben M. ö. IV. bin yılın son kısmı ile M. ö. III. bin yılda¹⁴, denizin Höyücek’e şimdikinden daha yakın olmuş olması muhtemeldir. Mamafih, bu çağda İzmir körfezinin kuzey kıyısının kesin olarak nerede bulunduğu henüz daha bilinmemektedir.

Höyücek civarında başka prehistorik yerleşme yerleri

Höyücek sondajına son verdikten sonra, bu civarda daha başka prehistorik iskân yerlerinin bulunup bulunmadığını araştırmak maksadiyle bir gezi yaptık. Bu gezi esnasında Höyücek’in bir iki kilometre batısında bulunan Araptepenin üstünde ve doğu yamacında Hafız Rifat ve Sabri Öztürk’e ait arazi içinde satıhta çanak çömlek parçaları, birçok sileks âlet ve Höyücek’dekilere benzeyen bazı kavkılar topladık. Keramik parçalarının ve sileks âletlerin bir kısmı Resim 36 ve 37 de gösterilmiştir. Bu tepede gri, siyah, kahverengi ve kırmızı boya astarlı keramik mevcuttur. Mamafih, toplanan parçalar arasında kırmızı keramik diğerlerinden daha çoktur. Topladığımız kulplar delikli uzun silindir biçimindedir. Satıhta toplanan bu parçalar arasında I. Truva keramiği mevcut ise de, bunların çoğu II. Truva kültürünü temsil etmektedir.

Araptepe’den, bunun, güneye doğru, bir devamından başka bir şey olmayan Bekirlertepe’ye geçtik. Doğü yamacında bir duvar kalıntısı ve doğü eteğinde iki sütun parçası bulunan bu tepenin sathında sileks âletler ve keramik parçaları topladık. Satıhta topladığımız Arkaik, Hellenistik, Roma ve şüpheli Bizans

¹² Bak : W. M. Ramsay : Contributions to the history of southern Aeolis. The Journal of Hellenic Studies, cilt II, 1881. s. 275.

¹³ C. J. Cadoux : Ancient Smyrna. 1938, Oxford. s. 18.

¹⁴ I. Truva kütürü M. ö. takriben 3200—2600 ve II. Truva kütürü de M. ö. 2600—2300 yıllarına tesadüf etmektedir, Bak : Tahsin Özgüç : Öntarihte Anadolu kronolojisi. Belleten, cilt IX, sayı 35, 1945.

keramiği arasında bazı delikli silindir biçiminde, fakat nisbeten kısa kulplar da mevcuttur. Burada topladığımız el ile yapılmış kırmızı boya astarlı keramik parçaları II. Truva kültürüne tekabül etmektedir. Arapetepe'de ve Bekirlertepe'de bulduğumuz nisbeten iyi işlenmiş sileks âletlerin Truva I ve II kültürlerine ait olması muhtemeldir.

Bu gezi esnasında Höyücek'in biraz kuzeyinde Menemen-Bergama şosesinin hemen doğusunda ve şosedden Şehit Kemal köyüne ayrılan yol üzerinde bulunan Çakmaktepe'de birkaç sileks parçası ve Hellenistik çağa ait çanak çömlek parçaları topladık (Resim 40). Bu tepede Hellenistik çağdan daha eski keramiğe rastlamadığımız için, burada bulduğumuz o kadar iyi işlenmemiş birkaç küçük sileks parçasının Hellenistik çağdan daha eski olduğunu gösteren bir delil yoktur.

Bu civarda bundan evvel yapılmış olan prehistorik buluntulara gelince, Çandarlı'da (Pitane) bulunmuş olan Yortan tipinde, kahverengi ve perdahlı keramikten¹⁵ başka, Cyme'de üç taş idol¹⁶ ve Larisa kalesinde, kesin olarak tarihlendirilmemiş olan, eski keramik¹⁷ bulunmuştur. Bunlardan başka, Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Atina İngiliz Arkeoloji Enstitüsü direktörü Bay John Cook idaresinde yapılan yeni Bayraklı (eski İzmir) kazısında I. ve II. Truva keramiği bulunmuştur. Ayrıca burada M. ö. ikinci bin yıla ait kırmızı ve gri monokrom keramik de bulunmuştur¹⁸.

¹⁵ a) W. Dörpfeld, A. Ippel, P. Schazmann, G. Darier, S. Loeschke: Die Arbeiten zu Pergamon, 1910-1911. Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Athenischer Abteilung. Band XXXVII, 1912. s. 404-405.

b) Kurt Bittel: Prähistorische Forschung in Kleinasien. Istanbul Forschungen. Band 6, 1934. Istanbul. s. 123.

¹⁶ Kurt Bittel: op. cit. s. 130.

¹⁷ Bu keramiğin tarihlendirilmesi hakkında bak:

a) J. Boehlau: Larisa hafriyatı hakkında rapor. İlkbahar 1932. Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı 1, 1933. s. 108.

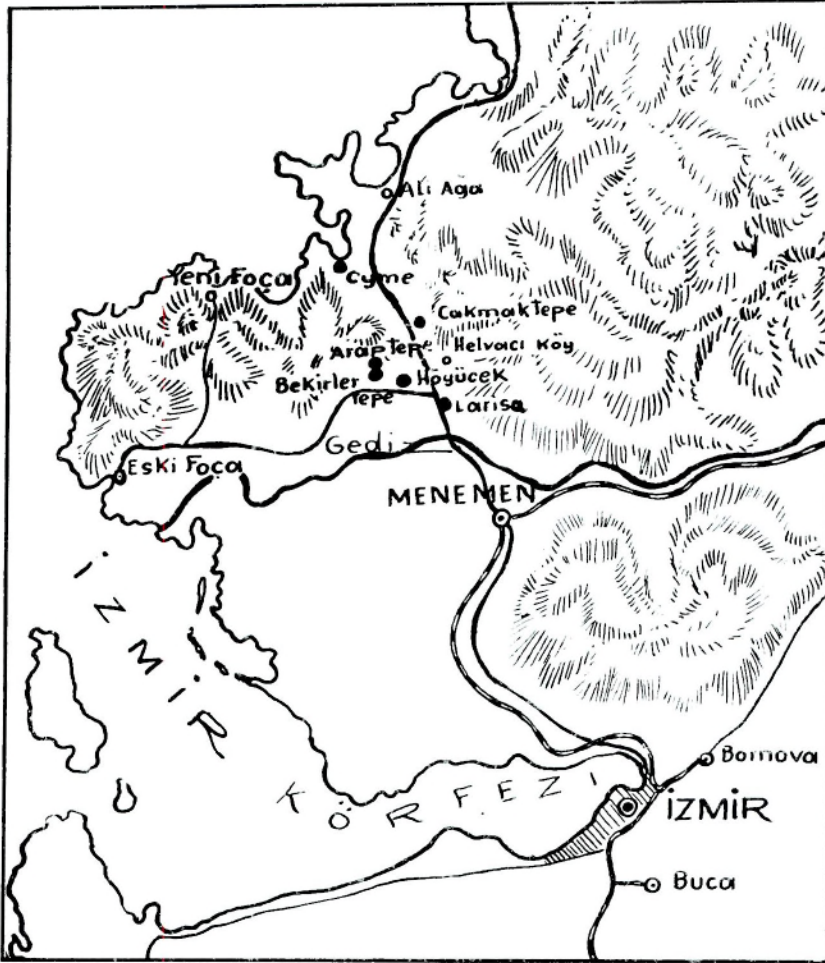
b) Kurt Bittel: op. cit. s. 94, 115 ve 123.

c) J. Boehlau und Karl Schefold: Larisa am Hermos. Cilt I, 1940. Berlin. s. 15.

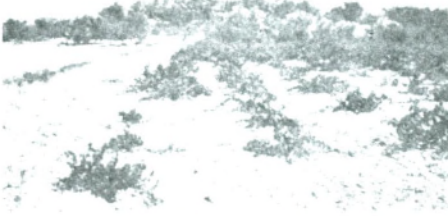
d) Helmuth Th. Bossert: Altanatolien. 1942, Berlin. s. 26.

¹⁸ Ekrem Akurgal: Bayraklı Kazısı. Ön Rapor (Bayraklı. Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt VIII, sayı 1-2, 1950. s. 1-51 ve 52-97.

Höyücek'de ve civarında yaptığımız araştırmalar bu bölgenin I. ve II. Truva kültürleri bakımından çok zengin olduğuna ve burada yapılacak olan kazıların İzmir bölgesinin prehistoryasını aydınlatabileceğine işaret etmektedir.

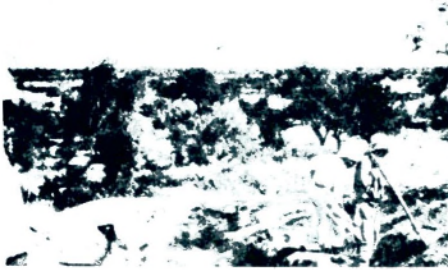
Res. 1

Res. 2

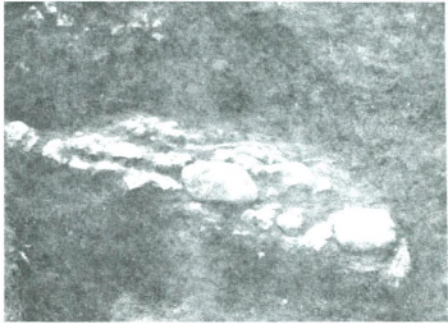
Res. 3

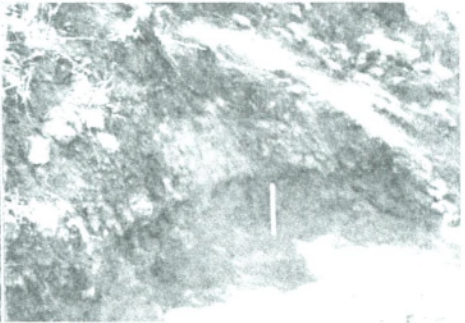
Res. 4

Res. 5

Res. 6

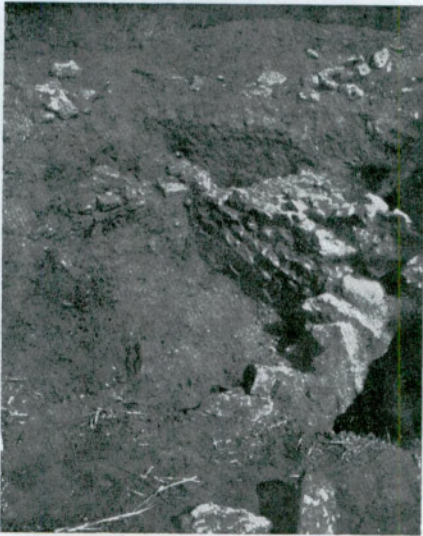
Res. 7

Res. 8

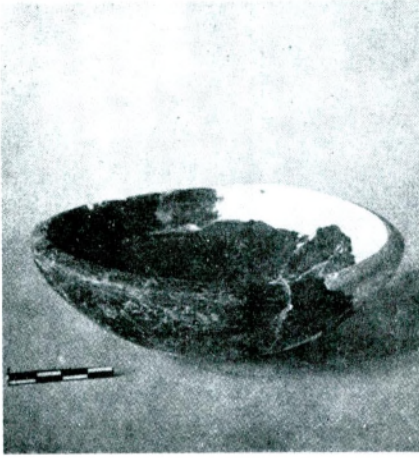
Res. 9

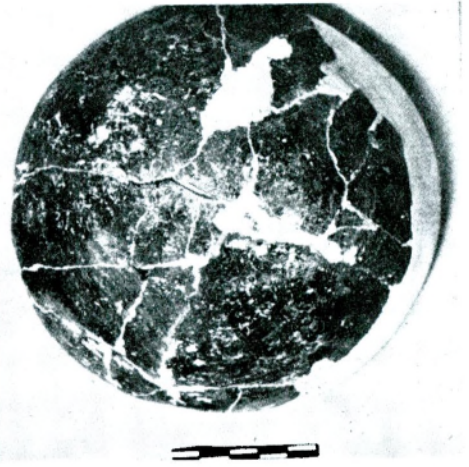
Res. 10

Res. 11

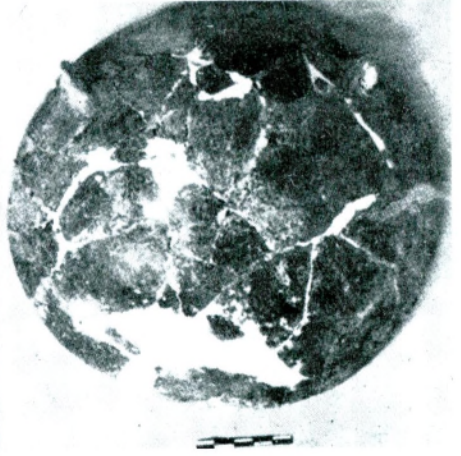
Res. 12

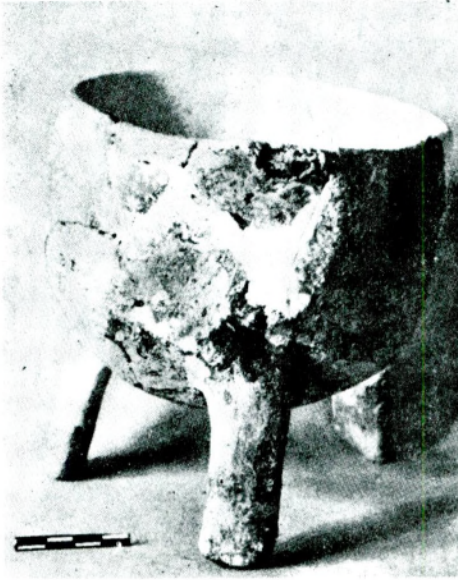
Res. 13

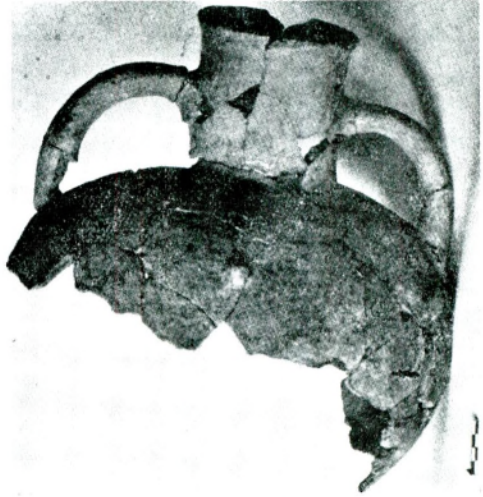
Res. 14

Res. 15

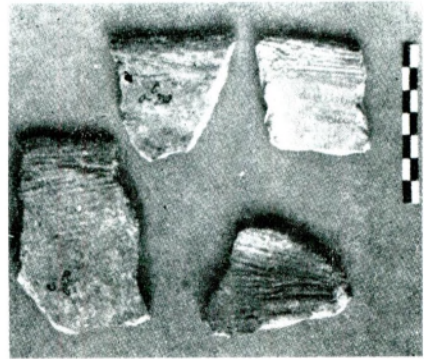
Res. 16

Res. 17

Res. 18

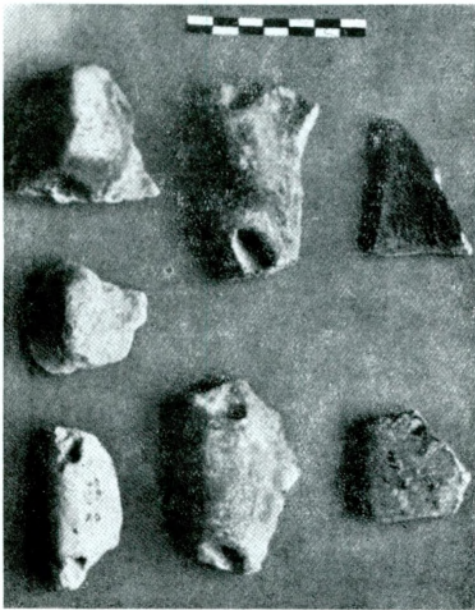
Res. 19

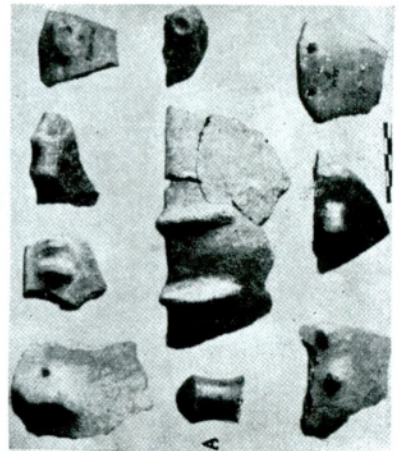
Res. 21

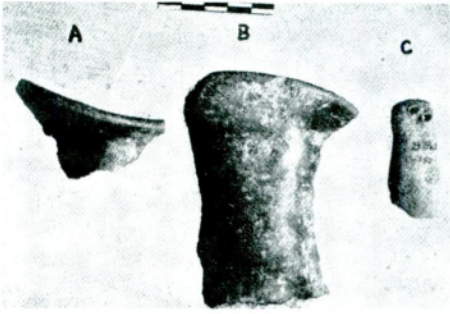
Res. 23

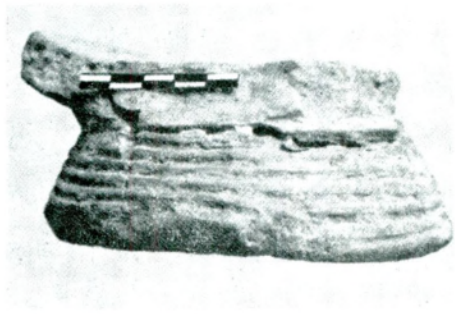
Res. 20

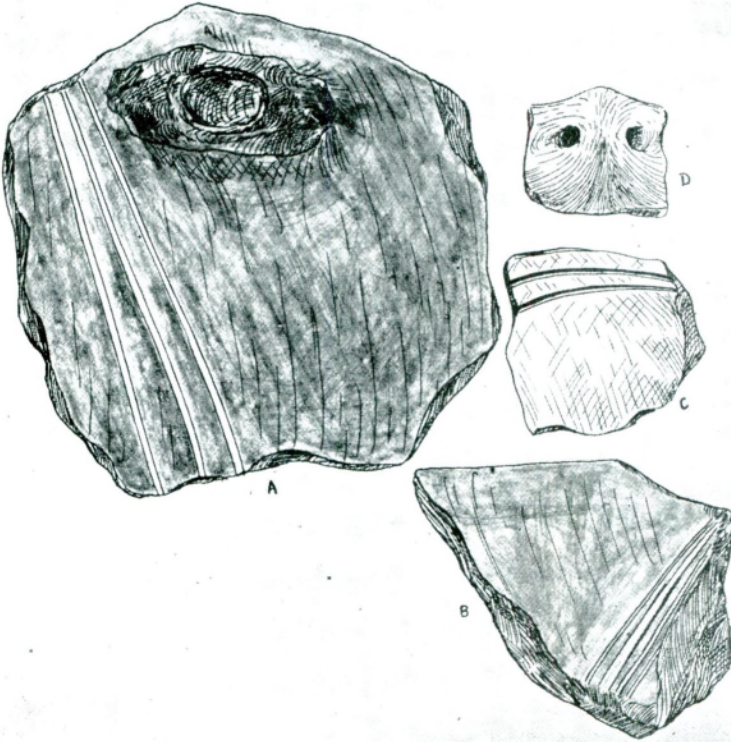
Res. 22

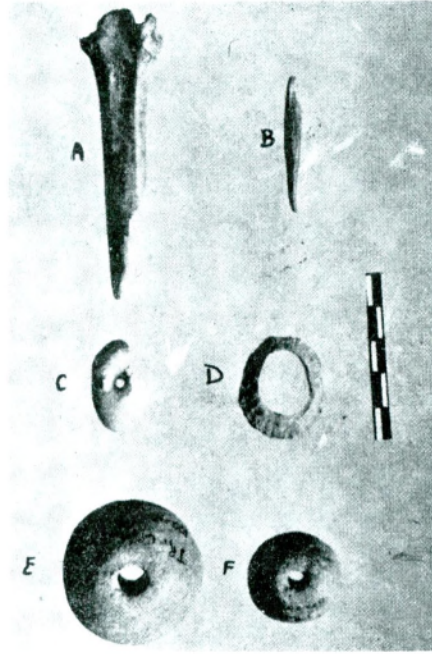
Res. 24

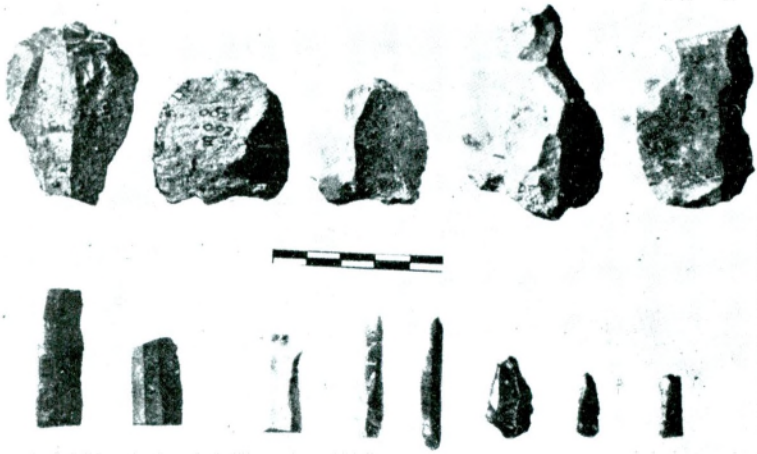
Res. 25

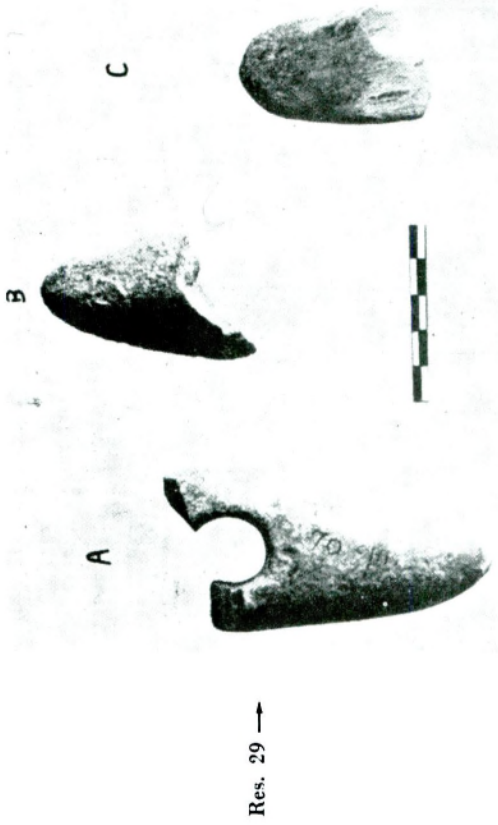
Res. 26

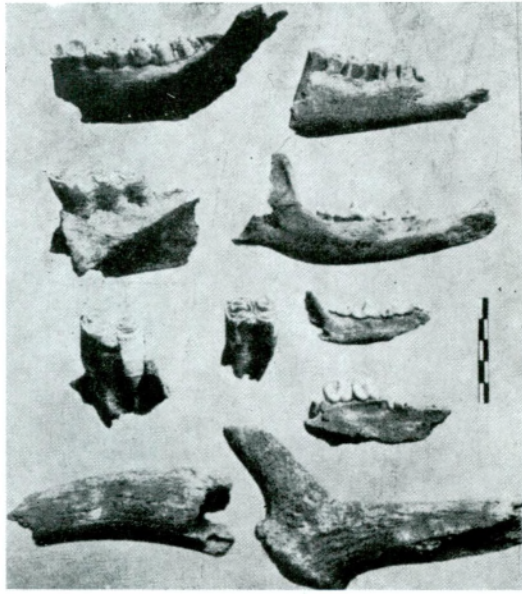

Res. 27

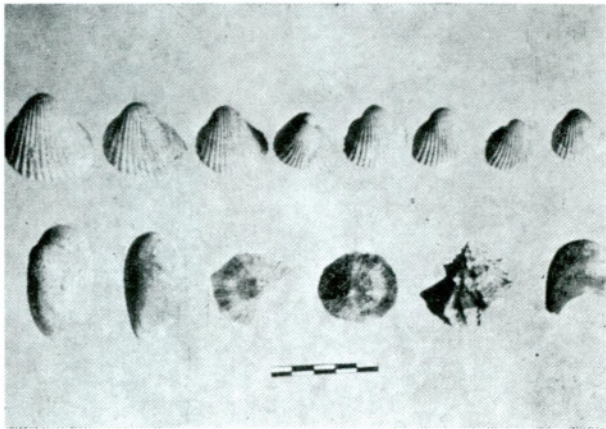

Res. 28

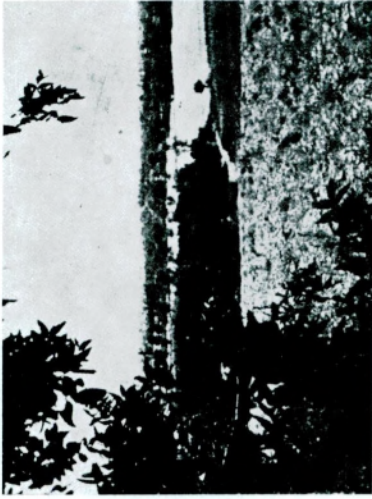

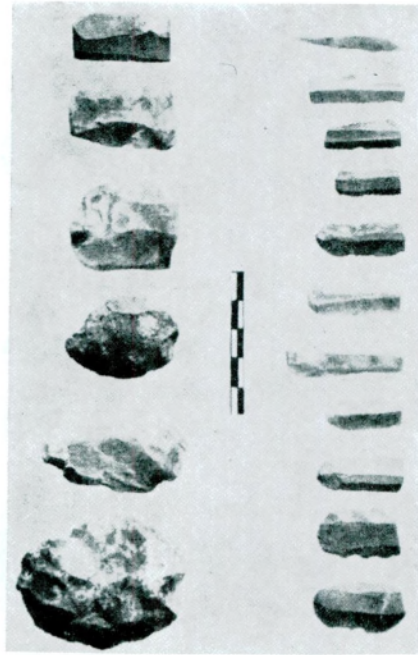
Res. 32

Res. 33

Res. 35

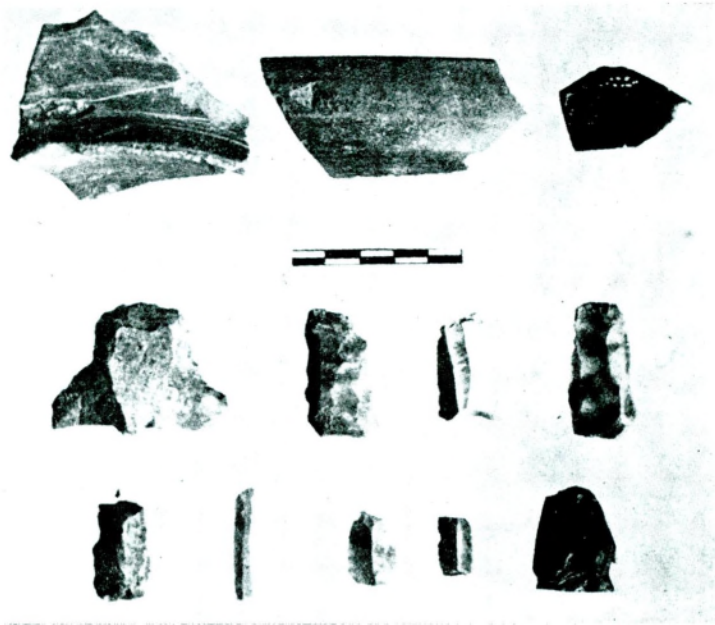
Res. 37

Res. 34

Res. 36

Res. 38

Res. 39

Res. 40

RESİMLER

- Resim 1: Höyücek'in takribi yerini gösteren harita.
Resim 2: Höyücek'in batıdan görünüşü.
Resim 3: Höyücek'in güneyden görünüşü.
Resim 4: Höyücek'den Larisa'ya bakış.
Resim 5: Höyücek civarından Larisa'ya bakış.
Resim 6: Höyücek. B yarmasının güney kısmı.
Resim 7: Höyücek. B yarmasının üst kısmındaki ince kül tabakası.
Resim 8: Höyücek. B yarması.
Resim 9: Höyücek. C yarmasının batı kısmı.
Resim 10-11: Höyücek. C yarmasının doğu kısmı.
Resim 12-13: Höyücek. Bir siyah çanağın yandan ve alttan görünüşü.
Resim 14-15: Höyücek. Bir siyah çanağın yandan ve alttan görünüşü.
Resim 16: Höyücek. Kulplu üç ayaklı çanak.
Resim 17: Höyücek. İki kulplu testi.
Resim 18: Höyücek. Ağız kenarları içeriye çekik çanak parçaları.
Resim 19: Höyücek. Sert bir şeyle sıyırmak suretiyle tesviye edilmiş çanak çömlek parçaları.
Resim 20-23: Höyücek. Kulplar.
Resim 24: Höyücek. Gaga biçiminde ağız kenarları ve bir terra cotta şekil.
Resim 25: Höyücek. Bir dip.
Resim 26: Höyücek. Bir kulp ve süslü parçalar.
Resim 27: Höyücek. Muhtelif buluntular.
Resim 28: Höyücek. Sileks ve obsidiyen âletler.
Resim 29: Höyücek. Taş baltalar.
Resim 30: Höyücek. B yarmasından çıkan dibek. (Dibegin ağız kenarındaki çizikler İzmir'e nakil esnasında vuku bulmuştur).
Resim 31: Höyücek. Köylüden aldığımız dibek ve yuvarlak taş.
Resim 32: Höyücek. Bazı et ve ot yeyici hayvan kalıntıları.
Resim 33: Höyücek. Kavkılar.
Resim 34: Araptepe ve Bekirlertepe'nin Höyücek civarından görünüşü.
Resim 35: Bekirlertepe'den Höyücek ve Larisa'ya bakış.
Resim 36: Araptepe. Keramik parçaları ve perdah taşı.
Resim 37: Araptepe. Sileks âletler.
Resim 38: Bekirlertepe. Taş âletler ve keramik parçaları.
Resim 39: Bekirlertepe'nin doğu etegindeki çeşmenin yakınında duran sütun parçası. Diğer bir sütun parçası çeşmenin içinde durmaktadır.
Resim 40: Çakmaktepe. Sileks âletler ve Hellenistik keramik parçası.

TEH TEST EXCAVATION AT HÖYÜCEK,
IN THE VICINITY OF LARISA

MUZAFFER S. ŞENYÜREK

E. ŞENYÜREK

HAKKI GÜLTEKİN

AHMET DÖNMEZ

Höyücek, which is near the village of Helvacı, in the district (Kaza) of Menemen, of the Vilayet of İzmir, and in proximity to the ancient city of Larisa, is a small höyük among the vineyards and olive groves and is known by the name of Höyücek Tepe by the peasants. Höyücek, which is in the western part of the lower Gediz (Hermos) plain, is near where the plain meets the mountains covering the Foça (Phocae) peninsula and close to the point of junction of the Menemen-Foça and Menemen-Bergama highways.

After Mr. Hakkı Gültekin told us about the existence of a mound near the village of Helvacı we went there together. As the handmade potsherds we collected on the surface as soon as we stepped on the mound showed the existence of a very ancient culture here, we decided to make a test - excavation in this höyük.

This test excavation was made between the 19 th and 26 th of August, 1949, under the auspices of the Turkish Historical Society. In this brief first report we shall merely give the results obtained, having worked only for a week at Höyücek; as the clarification of the complete status of the mound necessitates excavating on a larger scale. We hope that the pictures we have appended to this report will give sufficient information about Höyücek.

At first we opened a test trench (Trench A) on the eastern slope of the höyük near the top. After finding the existence, *in situ*, of potsherds similar to those we had gathered on the surface, we abandoned this trench and opened a second trench, Trench B, at the bottom of the northern slope of the mound and

a third trench, Trench C, on the eastern slope. Trench C was at a lower level than Trench A and further south.

In Trench B, we descended to a depth of 3.90 meters with a breadth of 2.45 and length of 4.50 meters. In this trench were present remains of at least two building levels. In the upper part of the southern wall of this trench we encountered a thin layer of ashes (Fig. 7). But as we did not have enough time we could not follow this ash layer and learn its nature.

In Trench C, with dimensions of 2.50×9.50 meters, we descended to a depth of 3.50 meters. In this trench was encountered the remains of stone foundations without the mortar (Figs. 9, 10 and 11), representing three building levels. As we did not have enough time to extend the excavation and to follow these building remains we stopped the excavation at the depth of 3.50 meters. Below this level there exists at least as much cultural soil as the part excavated.

In trenches B and C a great number of potsherds were found. The existence of grit especially draws the attention in the clay of the handmade Höyücek ceramics. The pottery has been fired according to the known Chalcolithic and Copper Age (Troy I and II) techniques. Most of the pottery is slipped and burnished, but a small portion of these, especially the kitchen wares, are unslipped. Most of the pottery is, inside and outside, black or brown. From the view-point of color the brown ceramic is more variable than the black wares. There are also inside brown-outside black and inside black-outside brown pieces, but these are relatively rare. In addition, there are a few red burnished pieces and some specimens with black stains.

Among the forms there are bowls of Troy style, with broad mouths, simple profiles and indrawn rims (Figs. 12-15), tripod vases, which are again characteristic of Troy (Fig. 16), and jars (Figs. 17 and 24). The existence of many sherds with indrawn rims (Fig. 18) is evidence that this bowl type, which is frequently met with in western Anatolia, was also very popular in Höyücek. In addition to these, the pieces of a thick-walled storage vessel was found in Trench B.

The rims of the Höyücek pottery are straight, inverted or everted. Fig. 24, A and B, shows the beak-shaped mouth frag-

ments which are especially characteristic of the prehistoric cultures of western Anatolia.

The forms of the handles are very variable (See Figs. 20-23). Among these, besides knobs, depressed knobs, and ridge-formed lugs, there are long, pierced tubular or cylindrical lugs, lugs through which a rope was passed (Fig. 21), "Bandhenkel," forms, handles with an oval cross section, etc¹. The bottoms are round, straight, or concave. Most of the Höyücek pottery is devoid of decoration. In Trenches B and C only a few decorated pieces were found. The foot shown in Fig. 25, is decorated with six rows of parallel grooves. In a sherd from the belly of a pot there are seen two grooves (Fig. 26 C). There are, on the inner surface, straight parallel lines in a couple of the rather infrequently encountered potsherds with surfaces smoothed by scraping with something hard. It is probable that such regular, parallel lines were made for the purpose of decoration. In addition to these, two sherds with white paint on their external surfaces have been found. On an inside-outside black burnished sherd, found in Trench C at a depth of 200-250 cm. from the top, there are four white lines (Fig. 26B). On an externally burnished black sherd, found in Trench B at a depth of 130-155 cm., there are three white painted lines (Fig. 26A). These painted pieces are contemporary at Höyücek with the pottery of Troy I culture.

Dr. Tahsin Özgüç², who has studied the distribution of the white-painted pottery states that this ceramic type, besides being found at Troy I, exists in Thermi, Yortan and Kusura A and that although it appears in the Chalcolithic Age, in Yortan it has survived somewhat longer. Again, according to Dr. Özgüç the white painted pottery has been found in central Anatolia at Karaoğlan IV³, corresponding to the Copper Age, and in the

¹ A handle similar to the lid-handle shown by letter «A» among the handles in Fig. 22 was found in 1949 at Büyük Güllücek, excavated under the direction of Dr. Hamit Koşay. We express our thanks to Dr. Koşay for allowing us to mention this handle found at that excavation, in which Dr. M. Şenyürek had participated as an anthropologist.

² Tahsin Özgüç: Birinci Truva'yı kim kurdu? Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Vol. II, No. 5, 1944. pp. 698-702.

³ As is stated by Dr. Özgüç, (op. cit., p. 699) at Karaoğlan the white paint is on the inner surface of the wares.

Samsun region in the Copper Age stratum of Dündartepe and in Kaledoruğu and Tekeköy, which are also of Copper Age date. Dr. Tahsin Özgüç⁴, records that in the Chalcolithic level of Dündartepe two white painted pieces were encountered. In addition to these, in the Chalcolithic stratum of Büyük Güllücek, in the vicinity of Alaca Höyük, white painted ceramic also was found⁵. In a test excavation made by Dr. Kılıç Kökten in 1949 at Kaymaktepe⁶, in the vicinity of Ayvalık the white painted pottery was also encountered. Thus, the two pieces found at Höyücek extends the area of distribution of the white painted black ceramic to the vicinity of İzmir.

Fig. 27 A shows a bone awl. It is probable that the incisor tooth of an animal with the tip of the root broken, seen in Fig. 27 B, was also used as an awl. An incisor tooth used as an awl or a pin was found at Kumtepe I a.⁷ For ornaments we possess only a perforated stone (Fig. 27 C) and a ring made of shell (Fig. 27 D), which may have been used as part of a necklace or a bracelet. At Höyücek two biconical spindle whorls (Fig. 27 E, F) were found. The use of the terra-cotta piece shown in Fig. 24 C is not definitely known. As it resembles closely a form from Thermi⁸; it may also be, as is the case with the Thermi specimen, part of a hook.

In this test excavation no metal specimens were found. As the copper implements, though only a few, were found in the contemporary Troy I culture⁹ and in the oldest layers of Thermi¹⁰, we are inclined to attribute the lack of metal pieces in

⁴ Tahsin Özgüç: *op. cit.* p. 701.

⁵ Hamit Koşay and Mahmut Akok: *Büyük Güllücek araştırmaları üzerine ilk rapor.* (Preliminary report on test excavations at Büyük Güllücek). *Belleten*, Vol. XII, No. 46, 1948. p. 475 and p. 483

⁶ I. Kılıç Kökten: 1949 yılı Tarih öncesi araştırmaları hakkında kısa ön rapor (*Recherches de Préhistoire faites en 1949*). *Belleten*, Vol. XIII, No. 52, 1949. p. 316.

⁷ See: Hamit Koşay and Jerome Sperling: "Troas" da dört yerleşme yeri. 1936, İstanbul. Fig. 22, No. K-13.

⁸ Winifred Lamb: *Excavations at Thermi in Lesbos*. 1936, Cambridge. Plate XXIII, No. 30-51.

⁹ C. M. Blegen: *Truva hafriyatı, 1932-1937*. İkinci Türk Tarih Kongresi. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ser. IX, No. 2, 1943, İstanbul. p. 769.

¹⁰ Winifred Lamb: *op. cit.* p. 165.

the excavated part of Höyücek to the limited extent of our excavation. On the other hand, many stone artifacts have been found at Höyücek. Figs. 29 A and B show two fragments of stone battle-axes, known from Troy and Thermi, and Fig. 29 C shows a small, polished stone celt which is much worn. In addition there are a number of scrapers and blades of flint and obsidian. Some of these are shown in Fig. 28.

In Trench B, at a depth of 145 cm., a stone mortar was found. The external diameter of this is 26 cm. and its internal diameter 17 cm. (Fig. 30). The stone mortar and the round stone shown in Fig. 31, were obtained from the owner of Höyücek, who says that it had been found in the mound. The maximum external diameter of this second mortar which was not found in the dig is 32.6 cm. and it is not so regular as the specimen found in the excavation.

In Trenches B and C, in addition to the animal bones (Fig. 32), a large number of sea shells (Fig. 33) were found. That is, the ancient inhabitants of Höyücek have consumed as food both mammals and shell-fish. Although no fish bones were found, it is possible that they also had fish on their diet.

In this text excavation no plant seeds were discovered. But the lack of these may just be because of the limited extent of the trenches. Furthermore, no human skeletons were encountered.

The excavated part of Höyücek represents Troy I and II cultures. It appears that Höyücek was deserted during Troy II. The existence of a culture older than Troy I underneath this mound is a possibility, but only future excavations will show whether there is an older culture in the lower, still undug, part of the höyük or not. For this reason we hesitate to say anything definite at this stage.

As for the relation of Höyücek to the sea in prehistoric times, it is known that the plain extending from Menemen to the sea has been filled in by the river Gediz (Hermos). Professor Besim Darkot¹¹ states on this matter: "*The river Gediz, after coming*

¹¹ Besim Darkot: Coğrafi araştırmalar I. İstanbul Üniversitesi yayınlarından No. 62. Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü neşriyatı, No. 4, 1938, İstanbul. p. 37. (*This passage has been translated by authors*).

out of its wide valley through the narrow gorge (Menemen Gorge) between Manisa mountain and the Dumanlı mountain, has spread a wide delta in the Gulf of İzmir. This delta has gained the region between the Foça peninsula and Karşıyaka of İzmir from the sea and has incorporated the several islands (Üçtepelers) in this region and has tied them to the land. The classical writers had also supposed that this plain had been filled by the Gediz river¹². Cadoux¹³ states also that at one time "the northwestern portion" of the Gulf of İzmir had been called "The Hermeian Gulf". As it is known that the plain of Menemen has been filled by the river Gediz, at the time when the Höyücek culture was flourishing, that is, approximately in the latter part of the 4th and in the 3rd millenium B. C.,¹⁴ it is probable that the sea was nearer to Höyücek than it is now. But the place where the northern shore of the Gulf of İzmir stood at that period, is not yet definitely known.

Other Prehistoric Settlements Near Höyücek

After completing the excavation at Höyücek, we toured the vicinity to see whether other prehistoric settlements existed in the neighborhood. During our tour we gathered potsherds, numerous flint artifacts and sea shells, resembling those from Höyücek, on property belonging to Mr. Hafız Rifat and Mr. Sabri Öztürk on the eastern slope and on top of Araptepe which is located one or two kilometers west of Höyücek. Some of the potsherds and flint artifacts are shown in Figs. 36 and 37. On this hill grey, black, brown and red slipped sherds were found. However, among these surface finds the red potsherds were more numerous than the others. The handles gathered are of long, pierced, tubular or cylindrical form. Although, Troy I ceramic is present among these surface finds, most of them belong to Troy II culture.

¹² See: W. M. Ramsay: Contributions to the History of southern Aeolis. The Journal of Hellenic Studies, Vol. II, 1881. p. 275.

¹³ C. J. Cadoux: Ancient Smyrna, 1938, Oxford. p. 18.

¹⁴ Troy I culture corresponds to approximately 3200 - 2600 B. C. and Troy II culture to 2600 - 2300 B. C. See: Tahsin Özgüç: Öntarihte Anadolu Kronolojisi. Belleten, Vol. IX, No. 35, 1945.

From Araptepe we passed on to Bekirler-tepe, which is nothing but a continuation of the former. On the surface of this hill, containing the remains of a wall on its eastern slope and two column fragments at its eastern foot, we gathered flint artifacts and potsherds. Amongst the Archaic, Hellenistic, Roman and doubtful Byzantian potsherds gathered there are some pierced tubular, but rather short, lugs. The handmade, red slipped potsherds gathered here correspond to Troy II culture. The relatively well-made flint artifacts from Araptepe and Bekirler-tepe probably belong to Troy I and II cultures.

During this excursion we gathered a few flint pieces and some Hellenistic potsherds on Çakmaktepe which is somewhat north of Höyücek, immediately east of the Menemen—Bergama highway and on the country road going from the highway to the village of Şehit Kemal (Fig. 40). As we did not find any ceramic earlier than the Hellenistic Age at this place, there is no evidence showing that the few flint pieces found here are older than the Hellenistic period.

As for the earlier prehistoric finds in this region, in addition to the brown, burnished wares of the Yortan type¹⁵ found at Çandarlı (Pitane), three stone idols were found at Cyme¹⁶, and ancient pottery, which has not yet been definitely dated, on the citadel of Larisa¹⁷. In addition to these in the Bayraklı (Ancient İzmir) excavation, made under the direction of Professor Dr. Ekrem Akurgal and Mr. John Cook, director of the British Institute of Archaeology in Athens, Troy I and Troy II pottery was found.

¹⁵ (a) W. Dörpfeld, A. Ippel, P. Schazmann, G. Darier, S. Loeschke: Die Arbeiten zu Pergamon, 1910-1911. Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Athenischer Abteilung. Band XXXVII, 1912, pp. 404-405; (b) Kurt Bittel: Prähistorische Forschung in Kleinasien. Istanbul Forschungen. Band 6, 1934. Istanbul. p. 123.

¹⁶ Kurt Bittel: op. cit. p. 130.

¹⁷ For the dating of this ceramic see: (a) J. Boehlau: Larisa hafriyatı hakkında rapor. İlkbahar 1932. Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, No. 1, 1933. p. 108. (b) Kurt Bittel: op. cit. pp. 94, 115 and 123. (c) J. Boehlau and Karl Schefold: Larisa am Hermos. Vol. I, 1940. Berlin, p. 15. (d) Hel-muth Th. Bossert: Altanatolien, 1942. Berlin. p. 26.

Red and grey monochrome pottery of the second millenium B. C. was also found here¹⁸.

The investigations we have made at Höyücek and its vicinity indicate that this region is very rich from the view-point of Troy I and II cultures and that the excavations to be made here, will throw additional light on the prehistory of the İzmir region.

¹⁸ Ekrem Akurgal: Bayraklı Kazısı. Ön rapor (Bayraklı. Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Smyrna). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Vol. VIII, No. 1-2, 1950. pp. 1-51 and pp. 52-97.

FIGURES

- Fig. 1: Map showing the approximate location of Höyücek.
Fig. 2: Höyücek seen from the west.
Fig. 3: Höyücek seen from the south.
Fig. 4: Larisa viewed from Höyücek.
Fig. 5: Larisa viewed from the vicinity of Höyücek.
Fig. 6: Höyücek. Southern part of Trench B.
Fig. 7: Höyücek. Ash layer in the upper part of Trench B.
Fig. 8: Höyücek. Trench B.
Fig. 9: Höyücek. Western part of Trench C.
Figs. 10-11: Höyücek. Eastern part of Trench C.
Figs. 12-13: Höyücek. A black bowl seen from the side and from below.
Figs. 14-15: Höyücek. A black bowl seen from the side and from below.
Fig. 16: Höyücek. The tripod vase with handle.
Fig. 17: Höyücek. Two-handled jar.
Fig. 18: Höyücek. Bowl fragments with rims drawn inward.
Fig. 19: Höyücek. Potsherds smoothed by scraping with something hard.
Figs. 20-23: Höyücek. Handles and lugs.
Fig. 24: Höyücek. Beak-shaped mouth fragments and a terra cotta form.
Fig. 25: Höyücek. A foot.
Fig. 26: Höyücek. A lug and decorated fragments.
Fig. 27: Höyücek. Various finds.
Fig. 28: Höyücek. Flint and obsidian artifacts.
Fig. 29: Höyücek. Stone axes.
Fig. 30: Höyücek. The mortar from Trench B. (The scratches on the rim of the mortar were caused during transportation to İzmir).
Fig. 31: Höyücek. The mortar and the round stone obtained from the villager.
Fig. 32: Höyücek. Remains of some carnivorous and herbivorous animals.
Fig. 33: Höyücek. sea shells.
Fig. 34: Araptepe and Bekirlertepe seen from the vicinity of Höyücek.
Fig. 35: Höyücek and Larisa viewed from Bekirlertepe.
Fig. 36: Araptepe. Potsherds and polishing stone.
Fig. 37: Araptepe. Flint artifacts.
Fig. 38: Bekirlertepe. Stone artifacts and potsherds.
Fig. 39: The fragment of column beside the fountain at the foot of the eastern slope of Bekirlertepe. Another fragment of a column stands within the fountain.
Fig. 40: Çakmaktepe. Flint pieces and Hellenistic potsherds.

D Ü Z E L T M E

54 sayılı Belleten'de sahife 312 de "Ege bölgesi tarih-öncesi araştırmaları," başlığı altında çıkmış olan haber Kurumumuzun 25 Mart 1950 tarihli Genel Kurul toplantısında okunmuş olan "Yönetim ve Denetleme Kurulları Raporu,"ndan alınmıştır. Dr. Muzaffer şenyürek'in Kurumumuza verdiği 14 şubat 1950 tarihli bir mektuptan Kurumumuzca özetlenmiş olan bu haber Belleten'de (sayı 54, sahife 312) bazı yanlış ve eksiklerle çıkmıştır. Bu arada birinci paragrafta üçüncü satırda *rastlamamıştır* kelimesi yanlışlıkla *rastlamıştır* şeklinde çıkmış ve bazı kelimeler atlanmıştır. Bu sebeple, 25 Mart 1950 tarihinde Türk Tarih Kurumu Genel Kuruluna sunulmuş olan matbu raporun bu kısmını (sahife 9) yeniden yayımlıyoruz :

2. Ege bölgesi tarih öncesi araştırmaları :

Üyelerimizden Antropoloji Doçenti Muzaffer şenyürek Manisa'da Sipylos dağındaki inlerde, Kozpınar, Selçuk ve Seydiköy civarındaki mağralarda yaptığı araştırmalarda Klâsik çağdan daha eski kalıntılara rastlamamıştır. Bergama civarındaki Değirmentepe'de Yortan kültürüne ait çanak çömlek parçaları ve bir ağırşak bulunmuştur.

Arkadaşımız, İzmir Müzesi Müdürü Hakkı Gültekin'in haber vermesi üzerine Menemen'in Helvacı köyü yanındaki eski Larissa şehri civarında Höyücek-tepe denilen höyükte İzmir müzesi müdürü ve arkeoloğu ile birlikte ¹ sondaj yapmış ve burada Trova I. ve II. kültürüne benzeyen çanak çömlek, kemik ve taş aletlerle sair eşya bulunmuştur. Bu höyüğün altında Trova I. den daha eski devirlere ait kalıntıların bulunması ihtimali vardır. Aynı heyet bu civarda Araptepe ² ve Bekirler tepesinde de araştırma yaparak Bakır çağından Bizans çağına kadar muhtelif malzeme toplamıştır.,,

¹ Hafriyat heyeti Bay Dr. ve Bayan Muzaffer şenyürek, Bay Hakkı Gültekin, ve Bay Ahmet Dönmez'den müteşekkildir.

² "Yönetim ve Denetleme Kurulları Raporu"nda yanlışlıkla Karatepe şeklinde çıkmıştır. Burada Araptepe olarak düzeltilmiştir.

T A B L E D E S M A T I E R E S

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
AKDAĞ, Doç. Dr. MUSTAFA : Situation économique en Turquie pendant la Fondation et l'Ascension de la Puissance ottomane	319
——— Résumé en français de l'article ci-dessus	412
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. H. : A propos du suicide de Sadullah Paşa, Amambassadeur de l'Empire Ottman à Vienne	419
Rapports :	
KOŞAY, HÂMİT et AKOK, MAHMUT : Trésor trouvé au village de Mahmatlar (Amasya)	481
ŞENYÜREK, M. S. ; ŞENYÜREK, E. ; GÜLTEKİN, H. ; DÖNMEZ, A. : Sondage exécuté à Höyücek, près Larisa	487
——— Traduction anglaise du Rapport ci-dessus	496
Erratum	505

P L A N C H E S

- XXXI — XXXIV — İ. H. Uzunçarşılı.
 XXXV — XLII — H. Koşay, M. Akok.
 XLIII — L — M. S. Şenyürek.

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XIV

No. 55

Juillet 1950

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5